

Polarisatie en radicalisering in Nederland.

Een verkenning van de stand van zaken in 2009

Tilburg, december 2009.

Drs. Hans Moors (IVA)
Mr.drs. Lenke Balogh (IVA)
Dr. Jaap van Donselaar (CDH)
Prof.dr. Bob de Graaff (CDH)

IVA beleidsonderzoek en advies

Uitgever: IVA
Warandelaan 2
Postbus 90153
5000 LE Tilburg
Telefoonnummer: 013-4668466
Telefax: 013-4668477

IVA is gelieerd aan de UvT

© 2009 IVA

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of worden openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het IVA.

Het gebruik van cijfers en/of tekst als toelichting of ondersteuning bij artikelen, boeken en scripties is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Inhoudsopgave

0	Management samenvatting	7
0.1	Ontwikkelingen in 2008	8
0.2	Ontwikkelingen in 2009	9
	0.2.1 Polarisatie en radicalisering	9
	0.2.2 Islamitisch radicalisme	11
	0.2.3 Rechts radicalisme	14
	0.2.4 Links radicalisme	16
	0.2.5 Dierenrechtenactivisme en –extremisme	18
0.3	Conclusie	19
1	Inleiding	21
1.1	Opdracht	21
1.2	Verantwoording	22
1.3	Opzet van het rapport	24
	Polarisatie en radicalisering	24
	Islamitisch radicalisme	25
	Rechts radicalisme	25
	Dierenrechtenactivisme en –extremisme	26
2	Polarisatie en radicalisering	29
2.1	Ontwikkelingen met betrekking tot polarisering	29
	2.1.1 Opnieuw de vraag: wat is 'polarisatie'?	29
	2.1.2 Een baaierd van tegenstellingen	32
	2.1.3 Is polarisatie schadelijk?	35
	2.1.4 Beperkte mogelijkheden van de overheid	36
	2.1.5 De risico's van een ongeleid debat	38
2.2	Het gepolariseerde debat sinds eind 2008	41
	2.2.1 Overheid	42
	2.2.2 Politiek	44
	2.2.3 Bevolking	45
	2.2.4 Nieuwe media	50
	2.2.5 De invloed van de economische situatie	51
2.3	Een verband tussen (de voedingsbodem en processen van) polarisatie en radicalisering	52
	2.3.1 Gebrek aan contact: wenselijk of onwenselijk?	52
	2.3.2 Mogelijk overheidsbeleid	54

2.3.3	Polarisatie kan bijdragen aan radicalisering.....	55
2.3.4	Kan radicalisering ook bijdragen aan polarisatie?.....	57
3	Islamitisch radicalisme	61
3.1	Inleiding.....	61
3.2	Definiëring en afbakening.....	61
3.2.1	Radicalisme en radicalisering	62
3.2.2	Radicalisme en radicalisering onder Nederlandse moslims	63
3.2.3	Religieuze en politieke overtuigingen.....	64
3.3	Verschijningsvormen van islamitisch radicalisme in Nederland.....	65
3.3.1	Salafi's	65
3.3.2	Takfiri's en Jihadi's.....	67
3.3.3	Hizb ut-Tahrir	67
3.3.4	Geloofsbeleving als levensstijl	68
3.4	Recente ontwikkelingen	69
3.4.1	Lagere inschatting omvang en dreiging islamitische radicalisering....	70
3.4.2	Stagnatie groei 'islamitisch neoradicalisme'	71
3.4.3	Geloofsbeleving als 'lifestyle'	73
3.4.4	Groeiende weerstand / weerbaarheid tegen radicalisme en extremisme binnen moslingemeenschappen	73
3.5	Islamitisch radicalisme, salafisme en de media.....	75
4	Rechts Radicalisme.....	77
4.1	Inleiding.....	77
4.2	Definiëring en afbakening.....	78
4.2.1	Wetenschap en beleid.....	80
4.2.2	Emotionele en morele beladenheid van het extremismebegrip.....	82
4.2.3	Tussenbalans.....	83
4.2.4	Ideologie	84
4.2.5	Formaties	87
4.2.6	Werkdefinitie rechts radicalisme	88
4.3	Ontwikkelingen na de Trendanalyse 2008	89
4.3.1	Trendanalyse en monitorrapportage in 2008	89
4.3.2	De controverse inzake Partij voor de Vrijheid en rechts radicalisme..	92
4.3.2.1	Onderzoeksbevindingen Monitor Racisme & Extremisme	93
4.3.2.2	Enkele recente ontwikkelingen.....	95
4.3.2.3	Nieuw rechts radicalisme	97
4.4	Slot	97
5	Links Radicalisme	99
5.1	Inleiding.....	99

5.2	Definiëring en afbakening.....	99
5.2.1	Ideologie	100
5.2.2	Meningsverschillen	101
5.2.3	Aanpassingsdilemma	103
5.3	Stromingen en formaties	104
5.3.1	Socialisme en communisme	104
5.3.2	Anarchisme	106
5.3.3	Antifascisme.....	107
5.3.4	Nieuwe sociale bewegingen.....	107
5.3.5	Krakers.....	108
5.3.6	Links radicalisme?	109
5.4	Recente ontwikkelingen	111
5.4.1	Grimmige confrontatie tussen links en rechts	111
5.4.2	Specifieke focus.....	113
5.4.3	Herijking van tactiek.....	114
5.5	Extreemlinks in de media	115
6	Dierenrechtenactivisme en –extremisme	117
6.1	Inleiding.....	117
6.2	Ontwikkelingen.....	117
6.2.1	Veranderde kijk op dieren	117
6.2.2	Definities	118
6.2.3	Ideologische fragmentatie	119
6.2.4	Werkwijze.....	120
6.2.5	Internationale banden	122
6.2.6	Incidenten en geweld	124
6.2.7	Groei?	126
6.2.8	Doelwitten	127
6.2.9	Recente ontwikkelingen	127
6.3	Dierenrechten en de media	128
6.3.1	Verslaglegging en aandacht in de media	128
	Noten	131

0 Management samenvatting

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) heeft opdracht gegeven aan IVA beleidsonderzoek en Advies (IVA) om een onafhankelijke inventarisatie en verkenning te maken, gebaseerd op literatuurstudie, van de ontwikkelingen die zich op het terrein van polarisatie en radicalisering in Nederland in 2009 hebben voorgedaan.* Dit rapport vormt de weerslag hiervan en levert bouwstenen voor een voorgenomen trendanalyse.

Het rapport is een actualisering van de *Trendanalyse 2008* op de onderdelen polarisatie, islamitisch radicalisme, rechts radicalisme en dierenrechtenactivisme en –extremisme. Het geeft op basis van recent verschenen wetenschappelijk en beleidsonderzoek aan welke ontwikkelingen er op deze gebieden hebben plaatsgevonden. Het rapport vormt tevens een uitbreiding van de *Trendanalyse 2008*. Het beschrijft namelijk ook: de ontwikkelingen in 2009 op het gebied van links radicalisme, de huidige wetenschappelijke inzichten in de relatie tussen de voedingsbodem voor en processen van polarisatie en radicalisering, en de huidige wetenschappelijke inzichten in de relatie tussen polarisatie en radicalisering. Deze aandachtsgebieden ontbraken in de *Trendanalyse 2008*.

Vanuit wetenschappelijk perspectief kunnen kanttekeningen worden geplaatst bij het samenbrengen van de onderwerpen polarisatie, islamitisch radicalisme, rechts radicalisme, links radicalisme en dierenrechtenactivisme en –extremisme in één rapport. Dat zou namelijk de indruk kunnen wekken dat dienaangaande een eenduidig beeld kan worden geschetst. Dat is niet het geval en daar is een aantal redenen voor.

1. Ten eerste is de beschikbare kennis op z'n zachtst gezegd niet evenredig verdeeld over de verschillende vormen van radicalisme die in dit rapport aan de orde zijn.
2. Ten tweede staan de verschillende vormen van radicalisme die in het rapport beschreven worden in uiteenlopende onderzoekstradities, die bepalend zijn voor de beeldvorming en de emotionele lading waarmee de verschillende vormen van radicalisme gepaard gaan.
3. Ten derde zijn polarisatie en radicalisering processen die zich moeilijk laten definiëren. De gangbare beleidsmatige definities uit het *Actieplan Polariseren en Radicalisering 2007-2011* (en aanverwante beleidsstukken) zijn enerzijds bedoeld om fenomenen als polarisatie en radicalisering, of activisme en extremisme zo klip en klaar mogelijk te duiden, opdat maatregelen kunnen worden getroffen om uitwassen tegen te gaan, te bestrijden of in een vroeg stadium te voorkomen. Er ligt dus een handelingsperspectief aan ten grondslag. Anderzijds beogen wetenschappelijke definities sociale verschijnselen in hun nuances, noodzakelijke en essentiële kenmerken te begrijpen, om beter inzicht te krijgen in

* Behoudens incidentele verwijzingen naar gebeurtenissen van later datum, door de auteurs toegevoegd bij de finale redactie van het rapport, is de gegevensverzameling medio oktober 2009 afgesloten.

die verschijnselen en de context waarin die zich ontwikkelen. Het definiëren van een fenomeen is vanuit wetenschappelijk perspectief deel van het onderzoek, en gaat daar niet aan vooraf. In het rapport zijn beleidsmatige en wetenschappelijke definities naast elkaar gehanteerd, uiteraard met een toelichting waar dat gebeurt en om welke reden.

4. Ten vierde is het van belang vast te stellen dat het meeste onderzoek dat recent is verricht overwegend kwalitatieve gegevens en bevindingen heeft opgeleverd. Met het oog op het monitoren van ontwikkelingen op het gebied van polarisatie en radicalisering in Nederland zijn echter ook (longitudinale) kwantitatieve gegevens nodig. Die gegevens zijn op het ogenblik dun gezaaid. Waar mogelijk zijn cijfermatige gegevens in het rapport opgenomen, maar het moge duidelijk zijn dat ook het onderhavige rapport in dit opzicht 'witte vlekken' bevat en veeleer een beschrijvend dan een verklarend karakter heeft.
5. Ten vijfde moeten we voorzichtig zijn met het gebruik van het woord 'trend'. Het suggereert continuïteit, vergelijkbaarheid met het verleden en mogelijk zelfs inzicht in onderliggende oorzaken. Daarvoor is het beeld nu nog te diffuus. De kwaliteit van het beschikbare materiaal is over een langere periode niet even stevig. Beleidsinterventies of internationale gebeurtenissen doorbreken ontwikkelingen, en interpretaties verschuiven in de loop van de tijd. Vergelijkingen over een langere termijn zijn daarom maar beperkt mogelijk. Vergelijkingen tussen de verschillende vormen van polarisatie en radicalisering die in het rapport aan de orde zijn, zijn evenmin mogelijk vanwege het vaak nog grillige karakter van hoe ontwikkelingen in de praktijk worden waargenomen.

0.1 Ontwikkelingen in 2008

Met betrekking tot polarisatie wees de *Trendanalyse 2008* op de volgende indicatoren: (i) segregatie tussen allochtonen en autochtonen, met name op wijk en schoolniveau; (ii) omvang en aard van interetnische contacten; (iii) uitsluiting en discriminatie, in het bijzonder de ervaring daarvan; (iv) wederzijdse negatieve beeldvorming en xenofobie tussen allochtone en autochtone bevolkingsgroepen; (v) spanningen en confrontaties tussen deze bevolkingsgroepen; (vi) vertrouwen in de democratische kernwaarden en de sociale samenhang van de Nederlandse samenleving; een (vii) de verharding van het maatschappelijk debat. In grote lijnen schetste de *Trendanalyse 2008* het beeld van een duidelijke voedingsbodem voor polarisatie, maar het beeld van hoe die polarisatie zich manifesteerde, vormde een complex, onhelder en moeilijk grijpbaar geheel van positieve en negatieve ontwikkelingen.

Het beeld over radicalisering dat de *Trendanalyse 2008* schetste, toonde een toemende weerbaarheid tegen radicalisering, zowel van de kant van overheden en eerstelijnsverleners, als binnen allochtone gemeenschappen. De *Trendanalyse 2008* bood een vergruisd beeld. Het islamitisch radicalisme professionaliseerde, terwijl tegelijkertijd de weerbaarheid tegen radicalisering in islamitische kringen toenam. Tegelijkertijd werd duidelijk dat onder (hoogopgeleide islamitische) jongeren de ervaren mate van aansluiting bij de Nederlandse samenleving of toekomstverwachting ten aanzien van hun rol hierin tot weinig optimisme aanleiding gaf. De invloed van buiten

Nederland zou afnemen, maar in Nederland groeide de betekenis van fundamentalistische islamitische stromingen. Binnen rechts radicalisme bleek dat geen sprake was van internationale verbindingen, aldus de *Trendanalyse 2008*, wel van geestverwantschap en ontmoetingen tussen extreemrechtse formaties van Nederlandse en buitenlandse origine. Getalsmatig was er geen groei van de aanhang. Wel leek het aantal confrontaties waarbij extreemrechtse formaties betrokken waren toe te nemen. Op het terrein van dierenrechtenactivisme en –extremisme maakte de *Trendanalyse 2008* melding van een toenemende internationalisering van het ‘strijdtoneel’ en samenwerking tussen militanten, alsmede van verharding en intensivering van tactieken en actievormen. De grens tussen legale en illegale actie werd geregeld overschreden. Het gebruik van geweld, in het bijzonder geweld en dreiging van geweld gericht tegen personen, nam toe.

0.2 Ontwikkelingen in 2009

In het onderhavige rapport zijn de verschillende indicatoren uit de *Trendanalyse 2008* bestudeerd. Veel van de geconstateerde ontwikkelingen zijn in 2009 nog zichtbaar. Het beeld is altijd nog onvolledig en vergruisd: een samenstel van elkaar onderling conditionerende en dikwijls ook conflicterende ontwikkelingen.

0.2.1 Polarisatie en radicalisering

Op de indicatoren voor polarisatie die in de *Trendanalyse 2008* zijn genoemd, is in 2009 sprake van ontwikkeling. Nederlanders benoemen polarisatie als een groter probleem dan radicalisering. Het accent ligt hierbij met name op de islam en de integratieproblematiek. De segregatie op wijk- en schoolniveau neemt niet af, maar eerder toe. De omvang van interetnische contacten blijft stabiel op een laag niveau. Ruim driekwart van de moslims voelt zich thuis in Nederland. Een bijna even groot aandeel vindt dat moslims steeds meer een eigen plek verwerven in onze samenleving; 66% ziet een toekomst voor zichzelf in Nederland. Een gering percentage is zich meer moslim, Marokkaan of Turk gaan voelen in de afgelopen tien jaar. Twee op de vijf moslims menen vaker te worden gediscrimineerd sinds de stijgende populariteit van de Partij voor de Vrijheid (PVV) en bijna driekwart van hen heeft het gevoel dat autochtone Nederlanders hen sindsdien negatiever beoordelen. Een groot deel is naar aanleiding daarvan teleurgesteld, boos, angstig of voelt haat. Daarentegen is in 2009 de reactie van moslims en hun organisaties op prikkelende en soms provocerende bijdragen aan het discours over de islam in Nederland gematigd en terughoudend te noemen. Het is de vraag of dat uitsluitend als een uiting van grotere weerbaarheid geduid moet worden. Het valt niet uit te sluiten dat onder moslims in Nederland een zekere debatmoetheid is ontstaan, of dat men het publieke debat ontloopt. De polarisatie in Nederland krijgt ook in 2009 steeds meer het karakter van een debat tussen autochtone Nederlanders. Daarbij komen middenposities almaar duidelijker onder druk te staan.

Uitsluiting en discriminatie, in het bijzonder de ervaring daarvan, ligt relatief hoog. Objectief bezien is de afgelopen jaren op een aantal maatschappelijke terreinen de kloof tussen autochtone en allochtone bevolkingsgroepen verder gedicht. Men deelt

belangrijke maatschappelijke waarden en ambities in toenemende mate. Het vertrouwen in de democratische kernwaarden en de sociale samenhang van de Nederlandse samenleving is ook in 2009 relatief sterk, zowel onder autochtonen als allochtonen. De over het algemeen steeds smallere kloof die resteert, wordt evenwel als steeds groter *ervaren*. Hier speelt de zogeheten integratieparadox: juist degenen die het meest geïntegreerd en het hoogst opgeleid zijn, zijn zich soms het scherpst bewust (of worden bewust gemaakt) van het feit dat ze nog niet als geïntegreerd worden beschouwd. Hoewel de Nederlandse bevolking zich zorgen blijft maken over de manier waarop mensen in Nederland met elkaar omgaan, staat zij in 2009 iets positiever tegenover allochtonen, immigranten en integratie dan in 2008. Opinieonderzoek laat zien dat een aandeel van 40% van de (autochtone) Nederlanders het (zeer) eens is met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen; 31 procent was het met die stelling (zeer) oneens. Marokkaanse migranten in Nederland voelen zich in Nederland vaker (64%) afgewezen dan migranten in andere Europese landen (gemiddeld 50%). De verhoudingen met de tweede generatie migranten uit Marokko in Nederland worden dan ook als 'aanzienlijk meer gespannen' aangemerkt dan in andere landen. Nederland scoorde het hoogst van alle landen in de Europese Unie wat betreft de gepercipieerde omvang van etnische discriminatie op de arbeidsmarkt. Ook qua waargenomen discriminatie op de arbeidsmarkt scoorde Nederland beduidend hoger dan het Europese gemiddelde. Inzake gepercipieerde discriminatie op de arbeidsmarkt op geloofsgronden voerde Nederland de Europese ranglijst aan (met een lichte groei ten opzichte van 2008), waarbij het Europese gemiddelde overigens licht daalde. De waargenomen discriminatie op religieuze gronden was in Nederland het dubbele van de Europese Unie als geheel.

De Nederlandse bevolking is in 2009 minder bezorgd over criminaliteit en veiligheid, samenleven, normen en waarden, de kwaliteit van onderwijs, natuur en milieu, jongeren, vergrijzing en de positie van Nederland in internationaal verband. Alleen de zorgen over de gezondheidszorg, privacy en bescherming van persoonsgegevens namen toe. De economische crisis is onder de Nederlandse bevolking op het moment nog geen overwegende zorg. De beeldvorming over migranten is, hoewel 'onverminderd ongunstig' (aldus het *Jaarrapport Integratie 2009* van het Sociaal en Cultureel Planbureau), tijdens de economische crisis eerder positiever dan negatiever geworden.

Wat betreft spanningen en confrontaties met een etnische of religieuze achtergrond kan enerzijds gewezen worden op meer gematigdheid, grotere weerbaarheid, of toenemende onverschilligheid onder moslims en hun organisaties, maar anderzijds ook op de groei van het aantal interetnische confrontaties in het algemeen en de groei van spanningen en confrontaties met een islamofobe lading in het bijzonder. Diverse onderzoeken laten zien dat orthodoxe moslimjongeren zich nauwelijks bezighouden met extreemrechtse jongeren en hun verbale of gedragsuitingen, terwijl deze jongeren nu juist wel aanstoot nemen aan islamitische orthodoxie. Ook 'doorsnee' autochtone jongeren denken gemiddeld negatiever over moslimjongeren dan andersom. In het voortgezet onderwijs bleek in 2009 dat meer scholen werden geconfronteerd met 'wit' extremisme dan met religieus georiënteerd extremisme.

In Europees perspectief is Nederland niet een sterk gepolariseerd land. Gedurende de laatste tien jaar is er evenwel een meer polariserend en gepolariseerd discours ontstaan. De rol van de media als katalysator van interetnische spanningen is evident, ondersteunen diverse onderzoeken. Met betrekking tot het jaar 2009 kan dit bij uitstek gesignaleerd worden. De verharding van het maatschappelijk debat, alsmede de polarisatie in het debat is toegenomen. Specifiek voor 2009 is de voortgezette en versterkte polarisatie ten aanzien van de PVV: enerzijds een groei van de electorale aanhang, anderzijds een groei van de oppositie ertegen. Dat geldt vooral voor de opvattingen over de islam en het integratiebeleid die de PVV ventileert (en de manier waarop ze dat doet).

Hierbij vallen drie ontwikkelingen op. Ten eerste wordt de intensiteit van deze opvattingen almaar sterker, niet in de laatste plaats op internet (het verschijnsel van 'reagurders'), en dat wordt ook als zodanig ervaren. Ten tweede raken sociaal-culturele vraagstukken in toenemende mate verbonden met sociaaleconomische kwesties, waardoor het debat 'dichter op de huid' lijkt te komen van grote groepen Nederlanders. Ten derde was in 2009 zichtbaar dat publieke ambtsdragers en bestuurders zich duidelijker opstelden in het debat rond integratie, zoals dat landelijk door de PVV wordt aangezwengeld. De polarisatie rondom thema's van immigratie, integratie en islam begon zich te verleggen naar een tegenstelling rond Wilders, zijn partij PVV en haar standpunten. Terwijl de regering enerzijds de confrontatie zocht, stelde zij anderzijds stevige eisen aan nieuwe burgers, onder meer door de aankondiging van nieuwe maatregelen ten aanzien van arbeids- en huwelijksimmigratie en door de mogelijkheid vreemdelingen tot twintig jaar na aankomst in Nederland uit te zetten na het plegen van een misdrijf.

De ontwikkelingen die hierboven zijn geschetst (en de cijfers die hiermee samenhangen) benadrukken het belang van continue aandacht voor onderzoek en beleid ter zake van polarisatie langs etnische en religieuze lijnen. Hierbij moet echter wel worden opgemerkt dat polarisatie anno 2009 zich veelal niet beperkt tot één enkel breukvlak, zoals etniciteit of religie, maar leidt tot steeds meer breuklijnen. Aan de hand van een analyse van recent opinieonderzoek en het recente discours in de media zijn in het onderhavige rapport diverse van die andere vormen van polarisatie gesignaleerd en geïllustreerd.

0.2.2 Islamitisch radicalisme

Met betrekking tot het islamitische radicalisme is een aantal ontwikkelingen zichtbaar die afwijken van wat in 2008 werd geconstateerd. Dat geldt, ten eerste voor de lagere inschatting van de omvang en dreiging van islamitische radicalisering.

Het moskeebezoek onder moslims blijft sterk teruglopen. Tegelijkertijd is onder jonge moslims sprake van een opleving van religie als identiteitsbepalende factor. Uit diverse onderzoeken blijkt dat er samenhang bestaat tussen participatie in religieuze praktijken, gevoeligheid soms voor radicale interpretaties van de islam, de ervaren stigmatisering en discriminatie, en het negatief geladen discours over de plaats van de islam in Nederland. Het aantal burgers in Nederland dat zich zorgen maakt over islamitische radicalisering is, zoals blijkt uit opinieonderzoek, in 2008 gedaald. In

2009 zou die zorg weer zijn toegenomen, blijktens vervolgonderzoek, maar de gepresenteerde cijfers kunnen eveneens als een voortgaande, lichte daling worden geïnterpreteerd. De AIVD en de NCTb schatten de mate van radicalisering bij islamitische formaties lager in. Nederlanders noemen imams als de meest invloedrijke groep in de strijd tegen islamitische radicalisering. Dat lijkt te wijzen op een bepaalde mate van vertrouwen in het 'zelfreinigend vermogen' van de moslimgemeenschap. De intensiteit en reikwijdte van de invloed van imams in Nederland staat echter onder druk. Jonge moslims vormen een almaar diverser groep, met een hybride identiteit, die assertiever is, andere verwachtingen koestert en meer informatiebronnen tot zijn beschikking heeft dan ooit tevoren. De imam is voor deze groep niet de enige bron van kennis over correcte islamitische normen, waarden en praktijken. De moskee is niet langer bij uitstek de plaats waar kennis vergaard wordt om 'van binnenuit', zoals het een goed moslim betaamt, het geloof in Nederland te belijden en te beleven. Desalniettemin vervult de moskee altijd nog de rol van 'marktplaats van ideeën'. Jonge moslims willen zich in Nederland, als Nederlanders, aan de islamitische religieuze traditie binden – en dat is voor hen niet hetzelfde als een 'Nederlandse islam'.

Een tweede ontwikkeling die in dit rapport is geconstateerd, betreft de stagnatie van de groei van wat in 2008 'islamitisch neoradicalisme' werd genoemd. De groei van het salafisme stagneert, aldus de AIVD. Er is geen 'breed forum' waar die groei van zou uitgaan. De bekende salafistische centra en opleidingsinstituten blijven niettemin actief. De imams, predikers en dawa-activisten concentreren zich op het organiseren, professionaliseren en profileren van de salafistische beweging. Ondanks stagnatie van de groei, zet deze ontwikkeling van professionalisering en profilering in 2009 door. Ook Hizb ut-Tahrir blijft zich manifesteren als radicale islamitische beweging. In 2008 en 2009 wezen als 'radicaal' bekend staande imams, predikers en dawa-activisten het gebruik van geweld (in het Westen) in toenemende mate af. Zij braken met de jihadististen en takfiri's. De afgelopen jaren is hierdoor een alternatief, niet-gewelddadig discours beschikbaar gekomen voor radicale jongeren, uitgedragen door vooraanstaande imams in de bekende salafistische centra in Nederland. Personen met extremistische opvatting of de geneigdheid daartoe zijn uit moskeeën geweerd.

Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat noch in de manier waarop salafi's hun geloofsovertuiging en –belijdenis tot uitdrukking brengen, noch in het anti-integratieve karakter daarvan, zich een duidelijke verandering heeft voorgedaan. Sommige salafistische centra lijken zich wat meer te openen. Voor jongeren die onvankelijk zijn voor de salafistische leer, lijkt er meer gelegenheid om (tijdens manifestaties) voor- en tegenargumenten tegen elkaar af te wegen. Moskeebesturen streven naar meer maatschappelijke participatie, maar integratie blijft een quasi-onmogelijkheid vanwege de onwrikbare lijn van de salafistische geloofspraxis. Salafistische predikers richtten zich ook in 2008 en 2009 expliciet op jongeren en lijken daarin onverminderd succesvol. Zij hanteren een bewuste 'politics of lifestyle'. De salafi beweging lijkt zich vooral te profileren via internet, via predikers die verbonden zijn aan een van de salafistische centra c.q. moskeeën en hun ideeën goed door middel van lezingen en trainingen op diverse plaatsen verkondigen, alsmede via 'informele' predikers die niet aan een (Nederlandse) moskee verbonden zijn. Daarnaast

worden lezingen, studiemiddagen en manifestaties om broeder- en zusterschap te versterken georganiseerd die jongeren betrekken bij de gemeenschap van gelijkdenkende leeftijdgenoten, een krachtig instrument om tegemoet te komen aan de behoefte aan individuele zingeving en zelfpositionering van veel moslimjongeren. De ontwikkeling dat salafi's als 'social enforcers' in eigen kring religieuze en maatschappelijke druk uitoefenen, zet ook door. Uit onderzoek naar lokale moslimgemeenschappen komt naar voren dat jongeren, vooral jonge vrouwen, geregeld een sterke druk ervaren om zich te conformeren aan strikte interpretaties van het geloof.

Een derde ontwikkeling die zich in 2009 te zien geeft, is dat geloofsbeleving onder islamitische jongeren in toenemende mate het karakter heeft van een 'lifestyle'. Islamitische jongeren die zich aangetrokken voelen tot het salafisme (of een andere orthodoxe geloofsopvatting binnen de islam) als manier van leven, beginnen, ondanks de druk in eigen kring die zij ervaren, toch modi vivendi te vinden om de strenge geloofspraxis te combineren met een leven en werken in de gesecculariseerde Nederlandse samenleving. In die zin begint er een soort van 'emancipatoire beweging' op gang te komen van jonge orthodoxe moslims, opgegroeid en opgeleid in Nederland en vastbesloten om zich hier een toekomst te verwerven, die trots zijn op hun geloof en trots op de manier waarop zij dat geloof een plek kunnen geven in hun familie, school of werk. De vraag is of deze ontwikkeling op termijn leidt tot verwatering of tot versterking van orthodoxie. Deze ontwikkeling mag niet verward worden met wat in de *Trendanalyse 2008* werd aangeduid als 'moslimradicalisme is "cool"': jeugdsubculturen die zich van radicaal idioom bedienen zonder dat sprake is van diepgewortelde radicale ideeën of gevoelens, dan wel jongerengroepen die proberen met een beroep op het islamitische radicalisme gedragingen te legitimeren die eerder als escapisme, hooliganisme, vandalisme of criminaliteit zijn te omschrijven.

Een vierde ontwikkeling betreft de groeiende weerstand / weerbaarheid tegen radicalisme en extremisme binnen Nederlandse islamitische gemeenschappen. Dit is een ontwikkeling die zich in 2008 (en de jaren daarvoor) reeds aftekende en zich in 2009 voortzet. Nederlandse moslims zijn in toenemende mate weerbaar tegen radicalisme en extremisme. De reacties op het overigens groeiende aantal polariserende en islamofobe uitlatingen op websites die aan extreemrechtse formaties zijn gelieerd, of met het fenomeen van 'reaguurders' op internet, lijken op weerstand of althans op een sterk absorptievermogen te wijzen. Dit kan als een signaal van zelfverzekerdheid worden opgevat, maar de kracht van dit signaal mag niet worden overdreven. Moslims voelen zich in Nederland c.q. in de Nederlandse media dikwijls nog gestigmatiseerd. Internationaal onderzoek toont dat moslims die zichzelf als religieus bestempelen 'geweld voor een nobel doel' vaker volstrekt niet te rechtvaardigen noemen dan moslims die religie niet belangrijk vinden. Eerder onderzoek liet eveneens zien dat moslims die geweld rechtvaardigen niet worden gedreven door religieuze maar door politieke motieven

In de beeldvorming over en de beeldvorming van moslims, ten slotte, lijkt in 2009 meer nuance te komen. Er is, zij het nog bescheiden, steeds meer aandacht voor debat en ideevorming in Nederlandse en internationale islamitische gemeenschappen. Er zijn legio signalen dat islamitisch radicalisme en salafisme onderwerp van

een proces van 'reframing' zijn. In academisch onderzoek en beleidsontwikkeling ontstaat langzaam maar zeker een beweging om het salafisme los te maken uit het radicalismediscours en te herijken als een vorm van orthodoxe of fundamentalistische geloofspraxis. Tussen orthodoxie en radicalisering bestaat immers geen rechtstreeks verband. Zodoende wordt een begin gemaakt met het verstandiger en genuanceerder toepassen van begrippen als 'radicalisme' en 'radicalisering'. Tegelijkertijd is duidelijk dat in het parlementaire debat en vaak nog in de landelijke en regionale pers (en de reactie daarop van 'reaguurders') die 'reframing' nog nauwelijks doorklinkt. Onder moslims zelf lopen verschillende discours door elkaar heen in de beeldvorming over het Westen en de relatie tussen 'Oost en West'. Vanuit Nederlandse en Arabische media worden mensen geconfronteerd met verschillende verhalen ten aanzien van een en hetzelfde incident, bevolkingsgroep of levensbeschouwing. Het is van belang om dit proces van 'biframing' onder moslims in het algemeen en onder 'radicalen' in het bijzonder meer aandacht te geven, omdat er aanknopingspunten liggen voor deradicalisering in het bijeenbrengen en confronteren van die uiteenlopende narratieven.

0.2.3 *Rechts radicalisme*

Het eerste deel van het betoog gaat in op het vraagstuk van de definiëring en afbakening van rechts radicalisme. Dit accent is nodig vanwege de lange onderzoekstraditie die het onderwerp kenmerkt en de historische lading die het onderwerp ontegenzeggelijk heeft. Bij zowel wetenschappelijke als beleidsmatige benaderingen valt op dat er geen overeenstemming bestaat over de juiste wijze van definiëring, waardoor arbitraire keuzes niet kunnen worden uitgesloten.

Het tweede deel van het betoog gaat in op relevante recente ontwikkelingen. Met betrekking tot rechts radicalisme vormen deze ontwikkelingen in 2009 voor een belangrijk deel een voortzetting van wat al in 2008 zichtbaar was.

Dat geldt, ten eerste, voor het beeld dat de *Trendanalyse 2008* schetste van de 'uiteenlopende gedaanten' waarin rechtsextremisme zich manifesteert, zoals politieke partijen, neonazigroepen, subculturele jongeren-netwerken, en digitale webfora en andere formaties. Extreemrechtse formaties zijn zichtbaarder geworden op straat. In 2009 hebben zich met betrekking tot deze ontwikkelingen geen belangrijke veranderingen voorgedaan. Dat gaat eveneens op voor het in de *Trendanalyse 2008* genoemde variabele karakter van rechts radicalisme en de verwevenheid met andere aspecten, zoals zogenoemd 'adolescent groepsge-drag'. Vermeldenswaard is dat juist deze mix van radicalisme en 'adolescent groepsge-drag' een belangrijke problematiserende factor blijkt te zijn in het vraagstuk hoe beleid kan worden ontwikkeld dat gericht is op deradicalisering. Ook hier blijkt het definitievraagstuk een rol te spelen: de samenwerking van betrokken actoren kan worden belemmerd doordat die actoren op uiteenlopende manieren tegen het vraagstuk aankijken.

In de tweede plaats besteedde de *Trendanalyse 2008* aandacht aan rechts radicale openbare manifestaties, die een probleem vormen: '(...) zowel vanwege het risico op openbare ordeverstoring als ook omdat rechts extremistische uitingen en symbolen sterke emoties kunnen opwekken, zowel bij allochtonen als bij autochtonen.

Openbare manifestaties kunnen bijdragen aan interetnische spanningen en een spiraal van polarisatie en radicalisering. Dit dilemma brengt onze grondwettelijk verankerde vrijheid van meningsuiting met zich mee.' Ook ten aanzien van deze constatering zijn in 2009 weinig nieuwe ontwikkelingen vast te stellen. Wel zet in 2009 de eerder gesignaleerde ontwikkeling naar meer openbare manifestaties zich voort, met navenante impact op de ordehandhaving, en op de vraag hoe bij deze manifestaties kan worden opgetreden tegen inbreuken op de rechtsorde, zoals verboden discriminatie.

De *Trendanalyse 2008* stelde met betrekking tot de politieke partijen met een extreemrechtse signatuur: 'Op dit moment spelen rechts extremistische partijen in electoraal opzicht geen rol van betekenis.' Dit is ten dele juist, namelijk indien toegespitst op de 'klassieke' extreemrechtse partijen. Maar in algemene zin is er op dit punt, ten derde, wel sprake van nieuwe ontwikkelingen. Sedert 2001 zijn namelijk nieuwe politieke partijen ontstaan, met landelijk en / of lokaal een electoraal aanzienlijke aanhang, die met rechts radicalisme in verband werden gebracht. Net als de 'klassieke' extreemrechtse partijen van de jaren negentig zijn deze partijen of bewegingen gekant tegen de multiculturele samenleving en brengen hun politieke boodschap op een provocerende manier. Daardoor is niet zelden beweerd dat zij zich schuldig zouden maken aan racisme en (strafbare) discriminatie. Het verschil met die 'klassieke' partijen is dat die nieuwe partijen of bewegingen niet voortkomen uit eerdere extreemrechtse formaties of uit een extreemrechtse traditie, en dat zij zich in veel sterkere mate beroepen op de vrijheid van meningsuiting. De meest opvallende hedendaagse vertegenwoordiger van deze nieuwe stroming is de PVV.

De PVV en haar voorman Geert Wilders zijn - afhankelijk van de gekozen definitie - als rechts radicaal beschouwd, zij het dat aan deze kwalificatie nadrukkelijk mitsen en maren werden verbonden. De belangrijkste is dat de PVV in ideologisch opzicht niet over één kam kan worden geschoren met 'raciale revolutionairen' zoals neonazi's. Van antisemitisme is bij de PVV geen spoor te bekennen. Ook dient te worden vermeld dat Wilders en de PVV zichzelf niet als extreemrechts beschouwen en zich van rechtsextremisme distantiëren. Voorts bevinden zich noch onder de oprichters van de PVV, noch onder de huidige Tweede Kamerfractie personen met een eerdere extreemrechtse 'carrière'. Anders dan de 'klassieke' rechts radicale partijen of bewegingen komt de PVV niet voort uit een extreemrechtse traditie. Er is dus - net als bij de LPF / Leefbaarstroming - geen sprake van sociale genealogie. Ideologisch zijn er echter wel degelijk elementen van rechts radicaal (in casu 'nationaaldemocratisch') ideeëngoed aan te treffen bij de PVV, zoals een positieve oriëntatie op 'het eigene', een afkeer van 'het vreemde' en van politieke tegenstanders, en een hang naar het autoritaire. De afkeer van 'het vreemde' betreft vermeende 'islamisering', 'niet-westerse allochtonen', en komt tot uitdrukking in een reeks van krachtige aanduidingen dienaangaande in het publieke debat. Deze uitingen, waarbij respectievelijk het criminaliseren, het aanbrengen van een maatschappelijke tweedeling of het uitsluiten van rechten belangrijke thema's zijn, lijken een in strafrechtelijk opzicht discriminatoir karakter te hebben. Dienaangaande dient de rechter zich echter nog uit te spreken. In het perspectief van de PVV is 'het eigene' de 'joods-christelijke en humanistische cultuur in Nederland'. De positieve oriëntatie van de PVV op 'het eigene' betreft Ne-

derland, maar niet het huidige Koninkrijk der Nederlanden. Het ideale Nederland is ontdaan van de Antillen, terwijl Vlaanderen eraan is toegevoegd. De PVV blijkt verder ten dele een magneetfunctie te hebben: op extreemrechtse webfora is duidelijk zichtbaar dat een aantal rechts extremisten door de PVV wordt aangetrokken, maar dat geldt in mindere mate voor 'raciale revolutionairen', ofwel rechts extremisten met een neonazistische oriëntatie. Ten slotte is duidelijk dat de partijorganisatie van de PVV niet democratisch is en als 'autoritair' kan worden gekwalificeerd. De PVV kan bestempeld worden als *nieuw rechts radicaal*: een partij die in ideologisch opzicht 'nationaaldemocratisch' is, maar geen verbanden met oud rechts radicalisme heeft in de vorm van sociale genealogie of een 'raciaal revolutionaire' oriëntatie.

0.2.4 Links radicalisme

Links radicalisme was geen onderwerp in de *Trendanalyse 2008*. Het onderhavige rapport brengt de links radicale stromingen en formaties in kaart. Recente wetenschappelijke literatuur is nauwelijks voorhanden. Over enkele 'single issues' die (extreem)links tot zijn aandachtsgebied rekent, zoals verzet tegen het Nederlandse asiel- en vreemdelingenbeleid, de strijd voor dierenwelzijn en dierenrechten, of de kraakbeweging zijn de afgelopen jaren enkele (wetenschappelijke) studies verschenen. De twee eerstgenoemde 'single issues' waren eveneens onderwerp van recente analyses van de AIVD. Niettemin mag gesteld worden dat de informatiepositie met betrekking tot links radicalisme als sociaal verschijnsel verbetering behoeft.

Er is in 2009 op een drietal gebieden sprake van ontwikkelingen met betrekking tot links radicalisme. Ten eerste is er in 2009 in links radicale kringen sprake van een verharding van de confrontatie met tegenstanders, in het bijzonder de antifascisten, anarchisten enerzijds, extreemrechts anderzijds. Groeperingen en formaties die zich richten op antifascistische actie maken gebruik van intimidatie. Veel extreemrechtse demonstraties – die over de afgelopen jaren in aantal gestaag toenemen – vallen samen met extreemlinkse, antifascistische tegendemonstraties en/of verstoringsacties. Onderwerpen als kraken en dierenleed worden door autonome neonazistische formaties 'overgenomen'. Niet alleen uit extreemrechtse hoek, maar ook en traditioneel vanuit antifascistische hoek wordt daar kritisch op gereageerd. Internet wordt door antifascisten gebruikt om informatie te verwerven, verslag te doen van acties, campagnes te voeren, maar ook om foto's te tonen van en informatie te verstekken over (vermeend extreemrechtse) personen. Behalve onder antifascisten is ook onder krakers sprake van toenemend geweld, dreiging en vernieling. Bij acties zijn buitenlandse activisten die kraken en een zekere mate van ervaring en gewenning hebben als het gaat om gewelddadige confrontatie met de politie betrokken. Linkse radicalen zetten zich af tegen de (in de media zeer zichtbare) houding van de PVV ten aanzien van *de islam* en *de moslims*, met het argument dat parlementair links, noch de bestaande rechtsorde een afdoend weerwoord heeft op de culturele én etnische polarisatie die de PVV in hun ogen nastreeft. De toegenomen (en gepercipieerde) zichtbaarheid in de afgelopen jaren van zowel extreemrechtse formaties, als de PVV, én het gegeven dat extreemrechtse formaties zich in toenemende mate bewegen op terreinen, zoals dierenleed, kraken, softdrugs (legalisatie), die links tot zijn maatschappelijk actiegebied rekent, zouden ten grondslag kunnen liggen aan de frequenter en

grimmiger confrontatie tussen links en rechts. Dat er sprake is van een kennelijke voedingsbodem voor polarisatie is evident.

In de tweede plaats profileren radicaal linkse formaties zich in 2009 in toenemende mate op zogeheten 'single issues'. De 'grote ideologie' heeft in de praktijk plaats gemaakt voor 'kleine verhalen'. Extreemlinks richt zich in toenemende mate op een aantal specifieke 'issues' en/of 'targets'. Tussen deze aandachtsgebieden is sprake van 'cross over' van tactieken, vermoedelijk ook van personen. Behalve voor de antifascistische actie geldt dat vooral voor het verzet tegen dierproeven, de reactie op het Nederlandse asiel-, en vreemdelingenbeleid, alsmede het verzet tegen islamofobie. De actie tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid betreft verzet tegen (uitbreiding of nieuwbouw van) detentiecentra voor illegalen en ondersteuning van illegale vluchtelingen. Vooral anarchisten lijken zich op dit gebied te manifesteren. Men hanteert in toenemende mate de tactieken van 'anti-imperialisten' uit de jaren tachtig en van de huidige dierenrechtenactivisten ('autonome celvorming', 'home visits' en 'naming & shaming' (via internet)). Formaties van individuele activisten of extremisten zijn onder gelegenheidsnamen betrokken bij diverse acties tegelijkertijd. Individuele linkse activisten en extremisten zijn veelal niet binnen één groep, rond één thema actief. De betekenis van het internationale netwerk van personen en formaties moet hierbij niet worden onderschat.

Een derde ontwikkeling, ten slotte, is dat de tactieken van radicaal links in 2009, zoals hiervoor al is aangegeven, herijkt worden. Het extreemlinkse activisme en extremisme lijken terug te grijpen op klassieke, maar effectieve en lastig te pareren modi operandi, veelal met gebruikmaking van internet, webforums, et cetera. De selectie van zowel primaire als secundaire doelwitten, een bekende modus operandi uit de wereld van dierenrechtenactivisten en –extremisten, komt nu ook vaak voor bij actievoerders (dikwijls uit de anarchistische stroming) die zich verzetten tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid. Onder antifascisten, een deel van de socialistische stroming, en vertegenwoordigers van 'nieuwe sociale bewegingen' die actief strijd voeren tegen dierproeven, voor het milieu en een betere verdeling van rijkdom en armoede in de wereld (en daar geweld in meer of mindere mate niet bij schuwen) blijft men enerzijds binnen het klassieke repertoire van (soms gewelddadige of op geweld uitlopende) demonstraties en verstoringsacties. Anderzijds kiest men voor kleinschalige, niet-organisatiegebonden en professioneel georganiseerde wijzen van opereren, die in toenemende mate gericht zijn tegen personen en die ingrijpen op de privésfeer van die personen. Het lijkt er op dat zich een onderscheid begint af te tekenen tussen extreemlinks activisme dat zich als een maatschappelijke tegenbeweging wil manifesteren en even zichtbaar – zij het op een andere manier – zou willen zijn als extreemrechts en de PVV enerzijds, en anderzijds een extreemlinks extremisme dat zich 'ondergronds' bezighoudt met vermoedelijk illegale acties. Beide groepen gaan terug op de verschillende stromingen binnen extreemlinks als sociaal fenomeen. De laatstgenoemde groep extremisten – de omvang van de groep is op basis van openbare bronnen niet vast te stellen, maar lijkt beperkt – is op het ogenblik overwegend actief tegen dierenleed en tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid.

In de Nederlandse media kon het activisme van (extreem)links lange tijd op een bepaalde mate van begrip rekenen. Na de moord op Pim Fortuyn kwam daar verandering in. Gedurende een periode van ongeveer vijf jaar kwam (extreem)links activisme in een ander daglicht te staan. Vooral de discussie die losbarstte naar aanleiding van de Duyvendak-affaire medio 2008 bracht in dit opzicht een kentering teweeg. Die verschuiving is in 2009 van invloed op niet alleen de toegenomen aandacht voor extreemlinks, maar ook op de (zelf)positionering van en de beeldvorming over extreemlinks. Veel gewone Nederlanders hebben (als zogenoemde 'reaguurders' op internet) in 2008 en 2009, naar aanleiding van de Duyvendak-affaire overheid en media verweten dat ze links en rechts langs verschillende meetlatten hadden gelegd. Die stem is in de rechts georiënteerde media, politieke partijen en bewegingen opgepakt en versterkt.

0.2.5 *Dierenrechtenactivisme en –extremisme*

Verschuivingen op het gebied van dierenrechtenactivisme en –extremisme hangen nauw samen met ontwikkelingen die geconstateerd werden bij rechts radicalisme en links radicalisme. Dat komt omdat de militante strijd voor dierenwelzijn en dierenrechten zich in zijn extreme of extremistische variant vooral als een 'single issue' beweging manifesteert die individuen aantrekt met een extreemlinkse en een extreemrechtse ideologische achtergrond. De grote meerderheid van militante activisten is niet politiek georiënteerd, zoals ook in de *Trendanalyse 2008* werd vastgesteld.

De belangrijkste ontwikkelingen in 2009 op het gebied van dierenrechtenactivisme en –extremisme zijn voortzettingen van ontwikkelingen die ook al in 2008 zijn geconstateerd. Niet alleen linkse organisaties, maar ook rechts nationalistische organisaties maken zich sterk voor dierenrechten en –welzijn. De werkwijze van activisten is legaal en die van extremisten is illegaal. Hoewel in formele zin de scheidslijn legale – illegale actie scherp is, zijn dierenrechtenactivisme en dierenrechtenextremisme in de praktijk niet makkelijk te onderscheiden. In 2009 lijkt die grens in toenemende mate onder spanning te komen. Er is sprake van een grijs gebied; personen die zich inzetten voor de rechten van dieren kunnen gelijktijdig zowel activisten als extremisten zijn. De aansturende en coördinerende rol van de RvD – en later de ADC – van de Britse SHAC-campagne op het Europese continent lijkt beëindigd. De extremistische groepen, met uitzondering van extreemrechts, staan echter nog steeds onder invloed van Britse gelijkgezinden. De extremistische dierenrechtenbeweging is mobiel en opereert internationaal. Extremisten opereren vaak in celstructuur gebruikmakend van een gelegenheidsnaam om opsporing te bemoeilijken.

Het aantal incidenten neemt niet aantoonbaar toe of af in 2008 en de eerste maanden van 2009. Wel is in die periode sprake van een toename van het aantal *gewelddadige* acties in naam van dierenrechten. In de eerste helft van 2009 hebben zich echter weinig incidenten voorgedaan met een gewelddadig karakter. De beschikbare cijfers met betrekking tot incidenten omtrent dierenrechtenactivisme en –extremisme zijn, ondanks het feit dat het kabinet medio 2007 het bijeenbrengen van betrouwbare gegevens tot aandachtspunt heeft gemaakt, nog onvoldoende van kwaliteit om harde uitspraken over aard en omvang te onderbouwen. Er is in 2009 sprake van

voortgaande diversificatie in doelwitselectie. Waar tot begin van dit millennium de bio-industrie en de pelsdierfokkerij de voornaamste redenen waren om actie te ondernemen, is nu de aandacht verlegd naar de proefdierindustrie en de bontdetailhandel. Deze diversificatie verloopt snel. In 2009 zijn voor het eerst sinds lang weer acties gevoerd bij nertsenfokkerijen. Een oud 'strijdthema' krijgt klaarblijkelijk opnieuw aandacht.

0.3 Conclusie

In 2009 zijn de voedingsbodems en hiermee ook de verschijningsvormen van polarisatie in Nederland diverser geworden. 'Polarisatie is terug van weggeweest', stelde onlangs ook de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Bevolkingsgroepen *ervaren* verwijdering ten opzichte van elkaar, met name autochtone en islamitische allochtone groepen, ook al zijn er tegelijkertijd aanwijzingen dat deze groepen op het niveau van gedeelde waarden en wederzijdse verdraagzaamheid naar elkaar toegroeien. Ook het politieke debat is scherper geworden.

Polarisatie is enerzijds een fundamenteel onderdeel van de democratische praxis. Polarisatie draagt bij aan de open dialoog waaraan ten principale iedereen kan meedoen. Anderzijds kan polarisatie die participatie en een open debat ook bedreigen als 'de sfeer' zodanig slecht en beladen wordt dat mensen niet meer durven meedoen. Het onderhavige rapport biedt diverse voorbeelden van situaties waarin dat in 2009 aan de orde is.

Radicalisering volgt niet automatisch uit polarisatie. Maar polarisatie als een proces van (ervaren) verwijdering (discriminatie; stigmatisering) tussen (groepen) mensen kan individuen wel gevoelig maken voor radicalisering. Uit de bestudeerde 'radicalismen' rijst op hoofdlijnen het beeld van tegendraadse bewegingen.

De groei van het islamitische radicalisme lijkt in 2009 enerzijds af te vlakken en zich veeleer te manifesteren als een 'politics of lifestyle'. Er lijkt meer openheid in fundamentalistische islamitische centra, die overigens professioneel blijven opereren. Anderzijds is er beslist nog sprake van een scherpe, wellicht verscherpte perceptie van achterstelling en achterstand onder islamitische jongeren die in een orthodoxe of fundamentalistische opvatting van geloven houvast vinden in een (lokale én nationale) samenleving die zij als vijandig ervaren.

Het beeld van rechts radicalisme in 2009 toont in vergelijking met de *Trendanalyse 2008* stabiliteit aan de ene kant. Een aantal verschijnselen dat in de *Trendanalyse 2008* gesignaleerd werd, lijkt sedertdien geen grote veranderingen te hebben ondergaan. Tegelijkertijd is aan de andere kant duidelijk dat extreemrechts zich meer 'op straat' manifesteert. Daarnaast is de PVV in 2009 zichtbaarder geworden, en de partij uit zich in het publieke debat op een manier die als 'nieuw rechts radicaal' en als 'polariserend' kan worden aangeduid.

Radicaal links is, net als radicaal rechts, een beweging van meer of minder kleine formaties, niet een brede maatschappelijke beweging. Radicaal links concentreert zich op 'single issues' als het asielbeleid, het 'fascisme', het dierenwelzijn, het milieu, of de herverdeling van welvaart in de wereld; soms met een onmiskenbare ideologische lading, dikwijls niet. Het extreemlinkse activisme is in essentie 'vreedzaam', naar eigen zeggen, maar het is alleszins duidelijk dat in extreemlinkse kringen bedreiging van en geweld tegen personen aan de orde is. Het aantal acties en incidenten lijkt de afgelopen jaren niet te zijn toegenomen. Wel is ook in 2009 sprake van toenemende verharding van de confrontatie met tegenstanders en van een doelbewuste tactiek om personen te treffen. Dat is niet alleen zichtbaar in de antifascistische actie of in acties tegen detentiecentra waar asielzoekers verblijven, maar bijvoorbeeld ook in de strijd voor dierenwelzijn en dierenrechten.

Die strijd voor dierenwelzijn en dierenrechten is overigens niet exclusief een extreemlinkse strijd. Het is tevens een strijd van extreemrechts. De meeste dierenrechtenactivisten zijn trouwens niet politiek georiënteerd. Dierenrechtenextremisme is op het ogenblik evenwel een van de meest zichtbare uitingen van radicaal links. Niet omdat het aantal acties toeneemt, maar vanwege de harde, soms gewelddadige tactieken die onder het vaandel van dierenwelzijn worden gehanteerd.

Anno 2009 is het extremisme in Nederland naar omvang – voor zover bij gebrek aan betrouwbare kwantificeerbare gegevens is vast te stellen – niet toegenomen. Dat is goed nieuws. Wel is sprake van grimmiger tegenstellingen met navenante tactieken.

1 Inleiding

Op 18 december 2008 stuurde de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) als uitvloeisel van het *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011* (TK 2006-2007, 29754, nr. 103) de *Trendanalyse Polarisation en Radicalisering 2008* aan de Tweede Kamer. 'De Trendanalyse', zo valt te lezen, 'identificeert relevante domeinen, bundelt empirische gegevens (ook van AIVD en KLPD) en beschrijft recente ontwikkelingen die experts signaleren'.¹

Deze *Trendanalyse 2008* lag ten grondslag aan het *Operationeel Actieplan Polarisation en Radicalisering 2009*, en beschreef de ontwikkelingen op het terrein van polarisatie en drie vormen van radicalisering: islamistisch radicalisme, rechtsextremisme en dierenrechtenextremisme. In het *Operationeel Actieplan* kondigde de minister aan voornemens te zijn opnieuw een trendanalyse te (laten) maken.

Het ministerie van BZK heeft IVA Beleidsonderzoek en Advies, een sociaalwetenschappelijk onderzoeksbureau verbonden aan de Universiteit van Tilburg, de opdracht gegeven om een onafhankelijke inventarisatie en verkenning te maken, gebaseerd op literatuurstudie, van de ontwikkelingen die zich op het terrein van polarisatie en radicalisering in Nederland in 2009 hebben voorgedaan.* Dit rapport vormt de weerslag hiervan en is bedoeld om bouwstenen te leveren voor een trendanalyse.

IVA Beleidsonderzoek en Advies is hoofdaannemer van deze opdracht en heeft deelonderwerpen uitbesteed aan de Universiteit Leiden - Campus Den Haag (CDH). IVA beleidsonderzoek en Advies is verantwoordelijk voor de algehele opdracht, voor de projectleiding en voor de totstandkoming van de hoofdstukken 3, 5 en 6, terwijl onderzoekers van de Universiteit Leiden in het bijzonder verantwoordelijk zijn geweest voor de totstandkoming van de hoofdstukken 2 en 4.

1.1 Opdracht

Een trendanalyse is een product in ontwikkeling dat kan uitgroeien tot een instrument om het brede terrein van polarisatie en radicalisering te monitoren. Zover is het echter nog niet. Het opbouwen van een betrouwbaar 'monitoring-instrument' is een proces van lange adem. Er is veel aanvullend onderzoek – van kwantitatieve en kwalitatieve aard – voor nodig. Bestaande gegevens moeten worden bewerkt om ze geschikt te maken voor longitudinale vergelijking. Voor monitorwerkzaamheden dient bovendien een infrastructuur te worden opgezet, waarin een informatiepositie kan worden ontwikkeld die telkens wordt verbeterd.

* Behoudens incidentele verwijzingen naar gebeurtenissen van later datum, door de auteurs toegevoegd bij de finale redactie van het rapport, is de gegevensverzameling medio oktober 2009 afgesloten.

Monitoronderzoek is onvermijdelijk een compromis tussen enerzijds relevante onderzoeksvragen die opgeworpen kunnen worden en anderzijds de stand van kennis die afhangt van veelal onvolledige en verbrokkelde wetenschappelijke informatie. Hoewel op dit terrein voortgang wordt geboekt, blijft enige bescheidenheid voorlopig aan de orde.

Het onderhavige rapport is enerzijds te lezen als een *update* van de *Trendanalyse 2008* op de onderdelen polarisatie, islamitisch radicalisme, rechts radicalisme en dierenrechtenactivisme en –extremisme. Het rapport geeft, conform opdracht, op basis van nieuw verschenen wetenschappelijk en beleidsonderzoek aan welke ontwikkelingen er op deze gebieden hebben plaatsgevonden sinds de afsluiting van de *Trendanalyse 2008*. Anderzijds biedt het rapport een *uitbreiding* van de *Trendanalyse 2008*. Het beschrijft namelijk ook: 1) de ontwikkelingen in 2009 op het gebied van links radicalisme; 2) de huidige wetenschappelijke inzichten in de relatie tussen de voedingsbodem voor en processen van polarisatie en radicalisering; 3) de huidige wetenschappelijke inzichten op de relatie tussen polarisatie en radicalisering. Deze aandachtsgebieden ontbraken in de *Trendanalyse 2008*.

De auteurs hebben op basis van hun expertise en met gebruikmaking van actuele inzichten uit (toegepast) wetenschappelijk onderzoek een onafhankelijk rapport geschreven dat bestaat uit vijf hoofdstukken: een breed overzicht betreffende polarisatie en radicalisering anno 2009, gevolgd door deelstudies over islamitisch radicalisme, rechts radicalisme, links radicalisme en dierenrechtenactivisme en –extremisme. Elk van deze hoofdstukken is separaat te lezen, maar de auteurs hebben de totstandkoming van dit rapport als een gezamenlijke activiteit opgevat. De teksten zijn onderwerp van onderlinge bespreking en afstemming geweest. De auteurs hopen dat dit rapport een bruikbaar instrument zal blijken te zijn voor het opstellen van een trendanalyse, voor het te voeren beleid, alsmede voor de gedachtewisseling omtrent de hier beschreven fenomenen binnen en tussen de Nederlandse overheid en de Nederlandse samenleving.

1.2 Verantwoording

Het rapport is te omschrijven als een beleidsonderzoek dat in opdracht van het ministerie van BZK is uitgevoerd. Het behelst een inventarisatie van recente wetenschappelijke literatuur, journalistieke publicaties, openbare analyses van veiligheidsdiensten en diverse landelijke en lokale monitors, met het doel de actuele ontwikkelingen op het gebied van polarisatie en radicalisering in Nederland nader te verkennen. Het rapport bevat geen beleidsadviezen.

Uitgangspunt voor het rapport was de opzet van de *Trendanalyse 2008*. Dit impliceert dat de indeling van de *Trendanalyse 2008* in het onderhavige rapport is overgenomen. Andere keuzes zouden gemaakt en beargumenteerd kunnen worden, bijvoorbeeld een keuze voor een indeling naar thematische 'single issues' waarop polarisatie en extremistische activiteiten gericht zijn, maar dat is omwille van de continuïteit met de *Trendanalyse 2008* niet gedaan.

Vanuit wetenschappelijk perspectief kunnen kanttekeningen worden geplaatst bij het samenbrengen van de onderwerpen polarisatie, islamitisch radicalisme, rechts radicalisme, links radicalisme en dierenrechtenactivisme en –extremisme in één studie. Dat zou namelijk de indruk kunnen wekken dat dienaangaande een eenduidig beeld kan worden geschetst. Dat is niet het geval.

Ten eerste is duidelijk dat de beschikbare kennis op z'n zachtst gezegd niet evenredig is verdeeld over de verschillende vormen van radicalisme die in dit rapport aan de orde zijn. Wat de situatie in Nederland betreft is *recent* bijvoorbeeld meer wetenschappelijk onderzoek gedaan naar islamitisch radicalisme dan naar dierenrechtenactivisme en -extremisme, links radicalisme of rechts radicalisme. Het onderhavige rapport, gebaseerd op openbaar en beschikbaar onderzoek, biedt weliswaar een *actuele stand van zaken*, maar kan de onevenredige verdeling van kennisopbouw alleen constateren en niet oplossen. Daar is de komende jaren meer en specifiek georiënteerd onderzoek voor nodig.

Ten tweede is er bij de verschillende vormen van radicalisme die in het rapport aan de orde zijn sprake van verschillende onderzoekstradities. Rechts radicalisme of rechtsextremisme is de afgelopen vijftig jaar bijvoorbeeld vanuit diverse wetenschappelijke disciplines gedefinieerd en bestudeerd. Bij het beschrijven van actuele ontwikkelingen met betrekking tot rechts radicalisme in Nederland kan deze achtergrond niet worden veronachtzaamd, omdat die de beeldvorming onmiskenbaar bepaalt en van invloed is op de emotionele lading waarmee een verschijnsel als rechts radicalisme is verbonden. In het rapport is daarom – waar relevant – op die onderzoekstradities (of juist het ontbreken daarvan) ingegaan.

Polarisatie en radicalisering zijn, ten derde, processen die zich moeilijk eenduidig laten definiëren. Het definiëren van een fenomeen is vanuit wetenschappelijk perspectief deel van het onderzoek, een poging om een sociaal verschijnsel in zijn nuances, noodzakelijke en essentiële kenmerken te begrijpen, met het oogmerk meer inzicht te krijgen in dat verschijnsel en de context waarin het zich ontwikkelt. Vanuit beleidsmatig perspectief is dat uiteraard lastig. Beleidsmatige definities beogen immers fenomenen als polarisatie en radicalisering, of activisme en extremisme zo klip en klaar mogelijk te duiden, opdat maatregelen kunnen worden getroffen om uitwassen tegen te gaan, te bestrijden of in een vroeg stadium te voorkomen. De definities die de overheid op het ogenblik voor polarisatie en radicalisering gebruikt, zijn – vanwege het handelingsperspectief waarop ze zijn gebaseerd – bovendien niet volstrekt eenduidig. Soms worden vanuit het perspectief van het desbetreffende overheidsonderdeel verschillende accenten gelegd. Dat laat echter onverlet dat beleidsmatige en wetenschappelijke definities naast elkaar kunnen worden gebruikt. In het onderhavige rapport is dat ook gebeurd. Daar was reden toe. Enerzijds diende de continuïteit tussen de *Trendanalyse 2008* en het rapport gehandhaafd te blijven. Dat kan alleen als er ook continuïteit bestaat in de gehanteerde definities. Anderzijds beoogt het rapport polarisatie en verschillende vormen van radicalisme als sociale verschijnselen te beschrijven. De beleidsmatige definities schieten in dit opzicht tekort, zodat gebruik moest worden gemaakt van actuele wetenschappelijke inzichten

in de duiding ervan. In het rapport hebben de auteurs daarom de gangbare beleidsmatige definities, zoals die in het *Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011* zijn geformuleerd, als uitgangspunt genomen. In elk van de hoofdstukken van het rapport zijn deze beleidsmatige definities – waar nodig en zinvol – vanuit een wetenschappelijk perspectief toegelicht. De auteurs hebben zich ingespannen om steeds duidelijk te maken welke definities worden gehanteerd.

Ten vierde is het van belang vast te stellen dat het meeste onderzoek dat recent is verricht overwegend kwalitatieve gegevens en bevindingen heeft opgeleverd. Met het oog op het monitoren van ontwikkelingen op het gebied van polarisatie en radicalisering in Nederland zijn echter ook (longitudinale) kwantitatieve gegevens nodig. Die gegevens zijn op het ogenblik dun gezaaid. Voor rechts radicalisme zijn bijvoorbeeld monitorgegevens beschikbaar, maar voor links radicalisme, dierenrechtenactivisme en –extremisme of islamitisch radicalisme ontbreken betrouwbare kwantitatieve analyses vrijwel geheel. Voor een onderwerp als polarisatie geldt dat a fortiori. Waar mogelijk zijn cijfermatige gegevens in het rapport opgenomen, maar het moge duidelijk zijn dat ook het onderhavige rapport in dit opzicht ‘witte vlekken’ bevat en veeleer een beschrijvend dan een verklarend karakter heeft. Het staat buiten kijf dat nog een forse inspanning moet worden geleverd om betrouwbare en valide (longitudinale) kwantitatieve data bij het monitoren van de ontwikkelingen op het gebied van polarisatie en radicalisering te kunnen gebruiken.

Ten vijfde leidt het voorgaande onvermijdelijk tot de conclusie dat we voorzichtig moeten zijn met het gebruik van het woord *trend*. Het suggereert continuïteit, vergelijkbaarheid met het verleden en mogelijk zelfs inzicht in onderliggende oorzaken. Daarvoor is het beeld nu nog te diffuus. De kwaliteit van het beschikbare materiaal is over een langere periode niet altijd even stevig. Beleidsinterventies of internationale gebeurtenissen doorbreken ontwikkelingen, en interpretaties verschuiven in de loop van de tijd. Vergelijkingen over een langere termijn zijn daarom maar beperkt mogelijk. Vergelijkingen tussen de verschillende vormen van polarisatie en radicalisering die in het rapport aan de orde zijn, zijn evenmin mogelijk vanwege het vaak nog grillige karakter van hoe ontwikkelingen in de praktijk worden waargenomen.

1.3 Opzet van het rapport

Behalve deze inleiding bestaat het rapport uit vijf hoofdstukken. Die worden hierna kort toegelicht. Aan het rapport is een ‘management samenvatting’ toegevoegd met de belangrijkste bevindingen.

Polarisatie en radicalisering

Het eerste hoofdstuk van het rapport geeft een overzicht van polarisatie zoals die zich anno 2009 heeft gemanifesteerd in Nederland. Dat geschiedt door een weergave van het publieke discours of debat zoals zich dat in het afgelopen jaar manifesteerde rondom terreinen van etnische en religieuze spanningen, integratie en islam, maar ook rond diverse andere thema’s die volgens de auteurs nauw samenhangen met het gepolariseerde discours. Onvermijdbaar heeft het hoofdstuk hierdoor een

impressionistisch karakter: het signaleert samenhangen tussen narratieve repertoires die bestaan uit (conflicterende) meningen in het publieke debat. Het feit dat in de beschrijving van polarisatie vooral het discours centraal staat en niet zogeheten 'harde gegevens' vloeit enerzijds voort uit de overtuiging van de auteurs dat polarisatie niet uitsluitend en waarschijnlijk zelfs niet in overwegende mate het resultaat is van objectieve gegevens en ontwikkelingen, maar veeleer van de perceptie en beleving van die ontwikkelingen door uiteenlopende bevolkingsgroepen. Anderzijds is een probleem bij het opstellen van een overzicht als het onderhavige dat die 'harde gegevens' hetzij in het geheel niet voorhanden zijn, hetzij slechts met een vertraging van een of enkele jaren beschikbaar komen. Dit betreft zowel gegevens die door de overheid als gegevens die door wetenschappers worden gegenereerd en geaggregeerd.

In het hoofdstuk over polarisatie wordt, zoals expliciet de opdracht was, tevens een aanzet gegeven voor het leggen van causale verbanden in de relatie tussen polarisatie en radicalisering en in de relatie tussen de voedingsbodem voor en processen van polarisatie en radicalisering. De auteurs hopen dat het model zoals dat hier wordt weergegeven aanzet kan zijn voor een verdere discussie over de relatie tussen deze twee verschijnselen. Over de causaliteit zoals hier beschreven is tot nu toe weinig bekend en bestaan in overheidskringen en in de wetenschap uiteenlopende opvattingen. Het gepresenteerde model kan naar het oordeel van de auteurs een nuttige bijdrage vormen bij de opbouw van het instrumentarium voor toekomstige monitoring op de terreinen van polarisatie en radicalisering.

Islamitisch radicalisme

Het tweede hoofdstuk gaat over islamitisch radicalisme zoals zich dat in 2009 in Nederland heeft ontwikkeld. Hierboven is al aangehaald dat de afgelopen jaren een stevige onderzoeksmatige inzet is gepleegd om de uitingsvormen van islamitisch radicalisme op lokaal en landelijk niveau goed in beeld te krijgen. Die inzet heeft geresulteerd. Het recente onderzoek (voor zover beschikbaar) is in het hoofdstuk verwerkt.

Dit hoofdstuk bestaat uit vier delen. Het eerste deel gaat in op de definitie van islamitisch radicalisme. Sinds 2005 heeft zich in dit opzicht een aantal accentverschuivingen voorgedaan. Het tweede deel beschrijft de uitingsvormen van islamitisch radicalisme die zich op het ogenblik in Nederland manifesteren. Het derde deel geeft de belangrijkste ontwikkelingen weer sinds het verschijnen van de *Trendanalyse 2008*. Het laatste deel geeft beknopt weer hoe islamitisch radicalisme, salafisme in het bijzonder, in 2009 in de media naar voren is gekomen. Dit deel bouwt zodoende voort op de discoursanalyse van polarisatie en radicalisering die in hoofdstuk 2 is weergegeven.

Rechts radicalisme

Het derde hoofdstuk betreft hedendaags rechts radicalisme in Nederland. Hoe is het gesteld met rechts radicalisme in Nederland anno 2008-2009 en welke ontwikkelingen zijn daarbij waar te nemen? Deze vragen staan centraal in dit hoofdstuk

Het betoog bevat twee delen. In het eerste wordt ingegaan op het vraagstuk van de definiëring en afbakening van rechts radicalisme. Dit accent is nodig, zoals hierboven is uitgelegd, vanwege de lange onderzoekstraditie die het onderwerp kenmerkt en de historische lading die het onderwerp ontegenzeggelijk heeft. In het tweede deel worden enkele belangrijke recente ontwikkelingen belicht.

Links radicalisme

Het vierde hoofdstuk van het rapport: de beschrijving van uitingsvormen van links radicalisme in Nederland, vormt een aanvulling op de *Trendanalyse 2008*, waarin dit onderwerp ontbrak. Recent is de aandacht voor links radicalisme na een lange periode van 'radiostilte' toegenomen. Dat heeft deels te maken met een groei van het aantal en de intensiteit van incidenten op een aantal 'single issues' die radicaal links (van oudsher) tot zijn aandachts- of strijdpunten rekent. Deels ook lijkt die toegenomen aandacht voor acties van radicaal links een resultante van de scherpe discussies die naar aanleiding van de Duyvendak-affaire zijn gevoerd over de (dikwijls wat lankmoedige en romantiserende) manier waarop het activisme van links lange tijd is gepercipieerd in de media en de publieke opinie.

Dit hoofdstuk is een eerste proeve om het panorama van links radicalisme in Nederland in kaart te brengen en actuele ontwikkelingen in 2009 te beschrijven. Het hoofdstuk bestaat uit vier delen. Allereerst gaan we in op de definitie en afbakening van radicaal links als een sociaal verschijnsel. In het tweede deel worden de verschillende stromingen en formaties beschreven die op het ogenblik in meer of mindere mate zichtbaar zijn in Nederland. Het derde deel bevat een weergave van de belangrijkste ontwikkelingen in 2009. Ten slotte gaat het vierde deel in op de beeldvorming in de media en de publieke opinie.

Dierenrechtenactivisme en –extremisme

Ook het vijfde hoofdstuk van het rapport: dierenrechtenactivisme en –extremisme is pas recent weer volop in de aandacht gekomen van beleidsmakers en onderzoekers. De *Trendanalyse 2008* besteedde kort aandacht aan het fenomeen. Dit hoofdstuk gaat, in vervolg op de *Trendanalyse 2008* en met gebruikmaking van recente analyses, dieper in op de verschijningsvormen van dierenrechtenactivisme en –extremisme en de ontwikkelingen die zich in 2009 op dit gebied hebben voorgedaan.

Dierenrechtenactivisme en –extremisme is overwegend geassocieerd met (extreem)links. Historisch is dat onjuist, want de strijd voor dierenwelzijn en dierenrechten is lange tijd feitelijk niet sterk gepolitiseerd geweest op een links-rechts spectrum. Dat is een relatief recente ontwikkeling: zowel die politisering, als het feit dat links én rechts zich de strijd voor dierenwelzijn en dierenrechten toeëigenen. Op het ogenblik is het een van de belangrijkste 'single issues' waarop extreemrechts en extreemlinks zich profileren.

Dit hoofdstuk gaat na een korte inleiding meteen in op recente ontwikkelingen op het gebied van dierenrechtenactivisme en –extremisme. Dat is mogelijk, omdat de (ideologische) achtergronden al in de voorafgaande hoofdstukken over extreemrechts en extreemlinks aan de orde zijn geweest. Het tweede deel van het hoofdstuk beschrijft

de publieke meningsvorming over dierenrechtenactivisme en –extremisme in de Nederlandse media.

Gezien de kanttekeningen die hierboven zijn gemaakt bij het samenbrengen van de onderwerpen polarisatie, islamitisch radicalisme, rechts radicalisme, links radicalisme, dierenrechtenactivisme en – extremisme in één studie, zal het geen verbazing wekken dat het rapport niet eindigt met een overkoepelende conclusie. Dat zou de inventariserende en verkennende strekking van het rapport ver te boven gaan en om andere, hierboven toegelichte redenen, niet verantwoord zijn.

2 Polarisatie en radicalisering

Bob de Graaff

In het onderstaande zal eerst aandacht worden besteed aan recente ontwikkelingen met betrekking tot polarisatie. Daarbij zal worden ingegaan op de definitie van polarisatie, op de samenhang van polarisatie langs etnisch-religieuze lijnen met andere tegenstellingen onder de Nederlandse bevolking, op de vraag in hoeverre polarisatie schadelijk is, wat de rol van de overheid in het debat is en op de vorm die het debat recentelijk heeft aangenomen. Deze beschrijving zal voornamelijk betrekking hebben op polarisatie in een nationale context. Weliswaar staat het gepolariseerde nationale debat niet los van internationale beïnvloeding en kunnen zich op lokaal niveau additionele of specifieke vormen van polarisatie voordoen, maar zowel ten aanzien van deze wisselwerking als de lokale particularismen is (anders dan voor radicalisering op lokaal niveau) nog maar weinig onderzoek verricht.²

Daarnaast zal worden ingegaan op de relatie tussen polarisatie en radicalisering. Dat er een verband bestaat tussen beide aspecten staat volgens veel auteurs buiten kijf, maar welk verband dat is, is minder duidelijk. Daarom draagt dit tweede deel meer een verkennend karakter, waarbij een aanzet wordt gegeven voor een interpretatiemodel waarvan de bruikbaarheid in de toekomst nader aangetoond zal moeten worden.

2.1 Ontwikkelingen met betrekking tot polarisering

Na hetgeen er al over is geschreven en na de *Trendanalyse 2008* is het goed nog eens stil te staan bij de vraag wat, in het bijzonder in dat laatste document, nu wordt verstaan onder 'polarisatie' en in te gaan op de vraag hoe adequaat die definiëring is.

2.1.1 Opnieuw de vraag: wat is 'polarisatie'?

Volgens veel wetenschappers is polarisatie universeel, van alle tijden en dus onontkoombaar.³ Polarisatie schept een door sommigen gewenste duidelijkheid of houvast⁴ in een samenleving die als complex⁵ of versplinterd⁶ kan worden gekenschetst of in een staat van ambiguïteit of fluïditeit verkeert⁷ en derhalve onvoorspelbaar is.⁸ Tegelijkertijd doet elke vorm van polarisering juist door het dynamische en verbrokkelde karakter van de moderne samenleving de werkelijkheid geweld aan. Als we het hebben over polarisatie, moet de vraag daarom luiden: welke polarisatie, want het kenmerk van de moderne samenleving is nu juist dat er vele potentiële scheidslijnen bestaan waarlangs gepolariseerd kan worden. In het *Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011* is polarisatie opgevat als 'de verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in spanningen tussen deze groepen en de toename van de segregatie langs etnische en religieuze lijnen.'

Spanningen en botsingen tussen groepen hangen samen met gevoelens van bedreiging; ze zijn gebaseerd op ervaringen van individuen die zichzelf beschouwen als onderdeel van een groep en die ervaringen kunnen gegrond zijn in de realiteit of gepercipieerd zijn. De objectieve en de subjectieve (ervaren of beleefde) werkelijkheid hoeven niet overeen te komen. Zo toonde onderzoek herhaaldelijk aan dat er sprake is van een integratieparadox, die de spanning tussen realiteit en beleving betreft. Objectief bezien is de afgelopen jaren op een aantal maatschappelijke terreinen de kloof tussen autochtone en allochtone bevolkingsgroepen steeds verder gedicht:⁹ Moslimmigranten van de tweede en derde generatie bezoeken minder de moskee en ontkerkelijken dus net als niet-moslims,¹⁰ zij kopen vaker een huis, beheersen het Nederlands beter, kijken meer naar de Nederlandse televisie, lezen meer Nederlandse kranten, volgen hogere opleidingen, krijgen betere banen en worden meer lid van plaatselijke sportverenigingen dan tien jaar geleden het geval was ten aanzien van deze migranten. Moslimjongeren lezen zelfs meer de (gratis) kranten en zijn actiever in het verenigingsleven dan autochtone jongeren. Zij vinden de scheiding tussen kerk en staat inmiddels net zo belangrijk als hun autochtone leeftijdgenoten. Tal van onderzoeken tonen ook aan dat onder de moslimbevolking in Nederland waarden als integratie, individuele vrijheid, democratie, rechtsstaat, goed onderwijs en een mooie loopbaan, waarden die nogal eens als typisch westers worden gezien, een belangrijke rol spelen.¹¹ Moslimjongeren als geheel lijken zich zelfs beter aan te passen aan normen, wetten en regels van de Nederlandse samenleving dan jongeren met een andere religieuze of een seculiere gezinsopvoeding.¹² En in het algemeen blijkt dat verschillen in opvattingen over deugden ofwel 'goede eigenschappen' nauwelijks te maken hebben met verschillen in religie, maar vooral nationaal bepaald zijn.¹³

De over het algemeen steeds kleinere kloof die resteert tussen moslimmigranten en de autochtone bevolking van Nederland wordt evenwel als steeds groter *ervaren*; dat is de essentie van de integratieparadox. Die impliceert tevens dat juist degenen die het meest geïntegreerd en het hoogst opgeleid zijn zich soms het scherpst bewust zijn, of gemaakt worden, van het feit dat ze nog niet als geïntegreerd worden beschouwd (zie ook paragraaf 3.4).¹⁴

Een soortgelijke paradox geldt voor veiligheid: objectief bezien neemt de veiligheid toe (minder zware delicten, een hoger oplossingspercentage, leegstaande cellen), maar subjectief is het gevoel van onveiligheid nog steeds groot. De perceptie en beleving van gegevens is voor een indicatie van polarisatie dus veel belangrijker dan kennisneming van objectief vaststelbare thema's. Hier geldt het Thomas-theorema: 'If men define their situations as real they are real in their consequences.'¹⁵ Het gaat bij polarisatie dan ook voornamelijk om (negatieve) beeldvorming omtrent andere groepen. Onderzoek naar polarisatie betreft dus niet zozeer harde empirische feiten als wel de belevingswereld en betekenisgevingsprocessen van verschillende groepen, in dit geval in Nederland.¹⁶ Dat betekent dat onderzoek naar polarisatie voornamelijk om een kwalitatieve analyse vraagt. Cijfers, ook over beleving, zijn nog te weinig voorhanden. Daar komt nog bij dat data die mogelijk relevant zijn voor een monitorinstrument veelal pas één of twee jaar na de verzameling ervan worden gepubliceerd.

In de definitie van polarisatie uit het *Actieplan* ligt de nadruk dus op etniciteit en religieuze overtuiging als scheidslijnen waarlangs de polarisatie plaatsvindt.

Daar is gereede aanleiding toe. Zo kent Nederland in een onderzoek naar 31 Europese landen het hoogste percentage mensen dat vreest voor spanningen tussen etnisch-rationale groepen (57 procent tegenover 38 procent gemiddeld voor de 31 Europese landen) en het op een na hoogste percentage (40 procent) dat bang is voor spanningen tussen religieuze groepen (tegen een Europees gemiddelde van 29 procent).¹⁷ Verder vindt veertig procent van de Nederlanders dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in het eigen land wonen.¹⁸ De 'wijze waarop mensen met elkaar omgaan' behoort (samen met de gezondheidszorg) voor Nederlanders al langere tijd tot de meest urgente maatschappelijke problemen, zoals ook blijkt uit onderstaande tabel, gebaseerd op cijfers uit 2006.

Tabel 1. Opvattingen per etnische groep over spanningen en geweld tussen groepen, 2006 (in procenten mee eens)¹⁹

	Turken	Marokkanen	autochtonen
Spanningen tussen verschillende groepen in Nederland worden erger	70	70	89
Bang voor geweld van moslim-extremisten in Nederland	43	43	56
Bang voor geweld tegen moslims in Nederland	50	53	54

Eind 2008 kwam bij deze zorgen nog de zorg over de economische situatie. Respectievelijk 15, 15 en 14 procent van de Nederlanders wezen deze drie onderwerpen – de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, gezondheidszorg en zorg over de economie – eind 2008 als het meest urgent aan (slechts één antwoord was mogelijk). Daarnaast noemde nog tien procent normen en waarden (vierde plaats), zes procent integratie (zesde plaats), vier procent veiligheid (ex aequo negende plaats) en twee procent 'de strijd tegen terreur' (ex aequo twaalfde plaats).²⁰ Een klein jaar later, in augustus 2009 bestond de top-vier van zorgpunten nog steeds uit gezondheidszorg, economie, de 'wijze waarop mensen met elkaar omgaan' en normen en waarden (respectievelijk 16, 16, 15 en 13 procent). De zorg omtrent veiligheid en integratie bleef met elk vijf procent ook redelijk stabiel en de strijd tegen terreur daalde naar 1% bezorgden.²¹ De wijze waarop mensen met elkaar omgaan baart een substantieel deel van de Nederlandse bevolking dus al langere tijd zorg. In hoeverre zich hierin lokale en regionale verschillen voordoen is minder duidelijk, maar een in 2009 in opdracht van de gemeente Utrecht vervaardigd rapport over polarisatie en radicalisering laat in elk geval zien dat polarisatie in die gemeente als een ernstiger probleem wordt beschouwd dan radicalisering.²²

Het gaat daarbij vooral om vraagstukken van integratie en islam, zoals bleek toen recent de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling zeventien wetenschappers vroeg om een reflectie op het thema 'polarisatie' en vrijwel alle bijdragen betrekking bleken te hebben op het publieke debat over deze twee onderwerpen.²³

Deze zorgen vinden hun voedingsbodemp in (waargenomen) attitudes. Ten opzichte van zeventien Noord-Amerikaanse en Europese landen, India en China bleken Nederlanders in een onderzoek uit 2005 het meest negatief te staan tegenover allochtonen en moslims; dit gold voor maar liefst 51 procent van de ondervraagden.²⁴ Sindsdien nam dit percentage enigszins af, maar volgens het Continu Onderzoek Burgerperspectieven was in het derde kwartaal van 2009 nog steeds veertig procent van de ondervraagden het (zeer) eens met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen. Dat was een ongeveer gelijk percentage als in 2008; 31 procent was het met die stelling (zeer) oneens, eveneens min of meer gelijk aan het oordeel in 2008.²⁵ Marokkaanse migranten in Nederland voelen zich in Nederland dan ook vaker (64 procent) afgewezen dan migranten in andere Europese landen (gemiddeld vijftig procent). De verhoudingen met de tweede generatie migranten uit Marokko in Nederland worden dan ook als 'aanzienlijk meer gespannen' aangemerkt dan in andere landen.²⁶

In een in november 2009 gepubliceerde Eurobarometer scoorde Nederland eveneens het hoogst in de gepercipieerde omvang van etnische discriminatie op de arbeidsmarkt. Met tachtig procent vermeende discriminatie op etnische gronden (tegenover 61 procent voor de Europese Unie als geheel) voerde Nederland de Europese ranglijst aan (79 procent in 2008). Ook qua waargenomen discriminatie op de arbeidsmarkt scoorde Nederland beduidend hoger dan het Europees gemiddelde: negentien tegen twaalf procent. Ook bij gepercipieerde discriminatie op de arbeidsmarkt op geloofsgronden voerde Nederland de ranglijst aan, met 59 procent (een toename met vier procentpunt ten opzichte van 2008) tegenover een Europees gemiddelde van 39 procent (een afname met drie procentpunt). De waargenomen discriminatie op religieuze gronden was in Nederland het dubbele van de Europese Unie als geheel: tien procent versus vijf procent.²⁷ Dat zijn, telkens opnieuw, cijfers die nader onderzoek naar polarisatie langs etnische en religieuze lijnen rechtvaardigen.

2.1.2 Een baaiert van tegenstellingen

Desondanks kan de vraag worden gesteld of de overheid een juiste definitie van polarisatie hanteert. Of: hoe zinvol is het om de beschrijving van polarisatie tot het religieuze en etnische element te beperken? Zijn ook andere elementen van polarisatie, tegenstelling en scheiding in het huidige Nederland relevant voor de polarisatie zoals die in de *Trendanalyse 2008* werd gedefinieerd? Polarisatie beperkt zich veelal namelijk niet tot één enkel breukvlak, maar leidt tot steeds meer breuklijnen. Carsten de Dreu schrijft dan ook dat 'wanneer conflicten intensiveren en polariseren – mede als gevolg van polarisatie – (...) meerder conflictkwesaties in elkaar overlopen'.²⁸

Een beperkt onderzoek in vogelvlucht van het huidige politiek-maatschappelijke discours in Nederland, zoals in dit hoofdstuk aan de orde is, toont dan ook al snel diverse andere vormen van tegenstelling, ofwel polarisatie. Hierna illustreren we dat aan de hand van recent opinieonderzoek en feiten en vooral opinies die werden aangetroffen in een breed scala van de Nederlandse –in hoofdzaak geschreven – media. Wetenschappelijke publicaties zijn, gezien het feit dat het overzicht het jaar 2009 betreft, nog niet of nauwelijks voorhanden.

Zo is er in de eerste plaats een tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapsbesef.²⁹ Deze tegenstelling heeft directe relevantie voor de etnisch-religieuze polarisatie. Zo wordt aan de ene kant bijvoorbeeld van moslims of Marokkanen verwacht dat zij integreren in de Nederlandse samenleving als individuele burgers, maar aan de andere kant worden zij voortdurend opgeroepen om 'als moslim' of 'als Marokkaan' iets te vinden van of iets te doen aan de problemen in 'hun gemeenschap'. Voortdurend wordt de individuele Marokkaan of moslim het gedrag van andere Marokkanen of moslims aangerekend. Als exemplarisch kan een brief dienen die werd ingezonden naar de gratis krant *Spits* naar aanleiding van het feit dat verschillende filialen van 'AH to go' expliciet aangaven 'Geen Marokkanen!' in dienst te willen nemen.³⁰

'Discriminatie van bevolkingsgroepen zoals bij de AH to go is uiteraard uit den boze en hoort niet in onze samenleving thuis en is een vorm van uiterst respectloos gedrag. Maar als er in ons land gemeenschappen zijn die het toelaten dat er in hun midden lieden rondlopen die zich schijnbaar in hun eigen wereld terugtrekken, overal lak aan hebben en zich ook nog eens vaak overgeven aan uiterst laakbaar gedrag en schade toebrengen aan de medeburgers en de samenleving loopt men grote kans dat respect niet te krijgen en moeten de goeden, helaas, met de kwaden lijden.'³¹

Een soortgelijke benadering zal men niet snel aantreffen voor alle Friezen of alle Maastrichtenaren, terwijl: 'Bij voetbalsupporters die vernielingen aanrichten, vragen we ook niet of ze wellicht rooms-katholiek zijn.'³² Niettemin beperkt zo'n opstelling zich niet tot schrijvers van ingezonden brieven. Een soortgelijke benadering blijkt uit de woorden van het CDA-Kamerlid Koopmans, nadat de Amsterdamse stadsdeelvoorzitter Marcouch premier Balkenende had verweten te weinig op te komen voor de rechten van homo's: "'Laat Marcouch afstand nemen van het islamitische idee dat homoseksualiteit een afwijking is. Hij moet eens in eigen kring gaan preken.'³³ De journaliste Salima Bouchtaoui was de afgelopen jaren dan ook vast niet de enige die het gevoel had dat zij 'bij ieder incident waarbij een Marokkaan betrokken is, steeds weer examen af moest leggen.'³⁴ Door dit soort beweringen en oproepen aan het adres van 'de Marokkanen' of 'de moslims' wordt miskend hoe geatomiseerd en geindividualiseerd deze groepen in Nederland veelal zijn³⁵ en wordt hun de mogelijkheid om als individu deel uit te maken van de Nederlandse samenleving onthouden.

In de tweede plaats is er een polarisatie rond het thema vrijheid versus overheidsdwang, in combinatie met de vraag waar en wanneer de overheid (neoliberaal) moet terugtreden en waar en wanneer zij moet interveniëren.. Enerzijds wordt de overheid verweten te veel te interveniëren, betuttelen en zich schuldig te maken aan 'regeltjes-terreur'.³⁶ Anderzijds wordt de overheid laksheid en tekortschieten verweten, vooral als het gaat om het gedrag van Marokkaanse jongeren in de publieke ruimte.³⁷ En die posities zijn niet altijd consistent. Het heeft er vaak veel van weg dat de overheid vooral anderen moet aanpakken, maar betrokkene zelf met rust moet laten.

Een derde fundamentele tegenstelling betreft de wijze waarop democratisch burgerschap zich dient te uiten. Is passief burgerschap geoorloofd of verwerpelijk? En daaraan gekoppeld is de vraag: hoe blijkt loyaliteit? Wat dat laatste betreft worden

allochtonen nogal eens de nieren geproefd, wat hen vaak voor vrijwel onmogelijke keuzes plaatst, getuige bijvoorbeeld het antwoord van het VVD-Kamerlid Griffith op de vraag 'Suriname of Nederland?': 'Die is heel pijnlijk. Dat mag je me niet vragen. Dat is alsof je iemand laat kiezen tussen zijn vader of zijn moeder.'³⁸

Er is in de vierde plaats een polarisatie rond de vraag wat de centrale normen en waarden moeten zijn, vooral met betrekking tot migratie en integratie. Uit een enquête in juni 2009 bleek dat enerzijds uitspraken als 'racisme lijkt steeds meer te mogen', 'opkomst Wilders' en 'moslimdemonisering' sterk scoorden terwijl anderzijds 'islamisering', 'steeds meer allochtone criminelen' en 'verlies westerse waarden' hoog genoteerd stonden.³⁹

Ten vijfde zijn er verschillen in historisch gekleurde ideaalbeelden van de samenleving, uiteenlopend van een nostalgie bepaald door 'terugverlangen naar de films van Bert Haanstra',⁴⁰ 'toen we ons nog thuis konden voelen in Nederland'⁴¹, ruwweg de jaren vijftig, toen er nog nauwelijks Mediterrane migranten waren in Nederland, naast een nostalgie naar de bevochten vrijheden en verworvenheden van de jaren zestig, die door nieuwkomers niet onmiddellijk aanvaard werden en onder meer bijdragen aan wat de directeur van het wetenschappelijk bureau van de ChristenUnie Gert-Jan Segers noemt: 'het seculiere verlies' of 'het seculiere chagrijn';⁴²

In de zesde plaats is er de tegenstelling nationalisme versus internationalisme of kosmopolitisme,⁴³ tussen (vermeende) verliezers en winnaars van de globalisering,⁴⁴ waarbij representanten van het nationalisme waarschuwen voor islamisering⁴⁵ of een 'Eurabia',⁴⁶ een angst die ook wel als islamofobie wordt geduid.⁴⁷ Dit is een angst die zich ook wel vertaalt in de gedachte dat er niet alleen een botsing, maar zelfs een 'finale clash' plaatsvindt 'tussen het liberale Westen en een traditionele islam'.⁴⁸

In de zevende plaats is er een tegenstelling tussen enerzijds cultuurrelativisme en een als politiek correct geduide aanvaarding van de multiculturele samenleving⁴⁹ en anderzijds cultuurabsolutisme, met op de achtergrond de vraag wat Nederlander-schap is. Anders gezegd, waar kan een Nederlander trots op zijn: op zijn tolerantie ten opzichte van anderen ('het enige nationale kenmerk van de Nederlander is dat hij er geen enkele weet op te noemen') of op zijn exclusief anders zijn dan anderen vanuit een cultureel superioriteitsbesef?⁵⁰

In de achtste plaats is er in Nederland (maar uiteraard niet alleen daar) een strijd waarneembaar over de zichtbaarheid van religie tussen enerzijds seculiere burgers, die postchristelijke waarden en de scheiding van kerk en staat benadrukken, en anderzijds mensen die opnieuw een plaats voor religiositeit in de publieke ruimte opeisen, ook wel postsecularisten genoemd.⁵¹ Die tegenstelling speelt bijvoorbeeld bij de vraag of er speciale overheidsloketten en –voorlichting in moskeeën (of kerken) moeten zijn, of wervingsacties voor de overheid in moskeeën aanvaardbaar zijn en of de overheid steun zou moeten verlenen aan gematigde moslims.⁵²

Wat overigens bij alle genoemde polariteiten opvalt is dat, ook na de ontzuiling, sociale status in Nederland een relatief geringe rol speelt in termen van ervaren polariteit

en dat culturele verschillen en tegenstellingen een minstens even grote rol spelen als sociaaleconomische. De levensbeschouwelijke polarisatie van de tijd van de verzuiling is inmiddels dus vervangen door een nieuwe culturele polarisatie.⁵³ Waar destijds levensbeschouwelijke groepen als vreemden tegenover elkaar stonden, vormen thans de positie van de islam in Nederland, het immigratiebeleid en kwesties van (on)aangepastheid de inzet van scherpe culturele en politieke conflicten.⁵⁴ En was ten tijde van de verzuiling het adagium nog 'Pacificatie aan de top en polarisatie aan de basis',⁵⁵ inmiddels is polarisatie ook doorgedrongen in de top.⁵⁶

Het naast elkaar bestaan van de bovengenoemde verschillende vormen van polarisatie in het debat kan er enerzijds toe leiden dat verschillende discussies met elkaar gaan interfereren, anderzijds dat deelnemers aan een debat de indruk krijgen dat het debat niet de inhoud of vorm heeft die het in zijn of haar ogen zou moeten hebben.⁵⁷ Dat was bijvoorbeeld het geval toen vicepremier Wouter Bos in de reactie op de benoeming van Ahemed Aboutaleb tot burgemeester Van Rotterdam niet het feest van emancipatie zag, zoals hij dat kort tevoren had waargenomen rond de benoeming van de Amerikaanse president Barack Obama. Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan overheersten de festiviteiten: 'Maar hier is het zeuren en zeiken over een dubbel paspoort.'⁵⁸

Hoe groter het aantal waardeconflicten is, hoe groter de diversiteit aan ideeën en ideologieën, des te moeilijker het, objectief gezien, zal zijn om tot scherpe tweedelingen te komen, aangezien individuen zich langs uiteenlopende lijnen kunnen profileren. Wanneer evenwel slechts een of twee van de waardetegenstellingen centraal worden gesteld en alle andere daaraan onderworpen of slechts, wanneer het zo uitkomt, als argument in het debat worden gebruikt, zal het moeilijker blijken te zijn om een gemeenschappelijk fundament aan waarden aan te wijzen. Er ontstaat dan het risico dat werkelijkheden uitsluitend nog worden gezien in termen van een gepolariseerd debat over etniciteit of religie, terwijl er nog zoveel andere interessante debatten zijn, die veronachtzaamd worden.⁵⁹ Maatschappijen waarin het onmogelijk is nog een gemeenschappelijk fundament aan gedeelde waarden aan te wijzen en waarin geen basis van vertrouwen meer bestaat, lijken voorbestemd voor een radicale onenigheid die uitmondt in een gewelddadige escalatie.⁶⁰ Zo ver lijkt het met Nederland niet te zijn. Ondanks alle spanningen, hetzij tussen enerzijds een deel van de allochtonen en anderszijds een deel van de autochtonen, hetzij tussen zowel allochtonen als autochtonen onderling delen Nederlanders over het algemeen het vertrouwen in de waarde van de democratie en delen zij gelijke opvattingen over deugden, dat wil zeggen de vraag wat gewenste goede eigenschappen zijn.⁶¹

2.1.3 *Is polarisatie schadelijk?*

Dat brengt ons bij de vraag of polarisatie als zodanig schadelijk is. Dat is volgens de Nederlandse overheid niet noodzakelijk het geval. In de Trendanalyse 2008 werd gesteld dat tolerantie en vertrouwen in de samenleving de uitkomst kunnen zijn

'zelfs van polarisatie. Dit kabinet gelooft in het open maatschappelijke debat met ruimte voor tegengestelde en soms zelfs onverenigbare standpunten. Polarisation in deze zin maakt posities helder en bespreekbaar (...). Daarnaast is een zekere mate

van polarisatie vaak een noodzakelijke stap in het emancipatieproces van bepaalde maatschappelijke groeperingen.⁶²

Polarisatie is volgens de Nederlandse overheid dus een (deel)proces waarbij meningen stevig met elkaar mogen botsen en onverenigbaar zijn.⁶³ Ongewenst werd in de *Trendanalyse 2008* die polarisatie genoemd waarbij tendensen van segregatie en spanningen tussen etnische en religieuze bevolkingsgroepen belemmeringen opwerpen voor ontmoeting en debat. Anders gezegd, met de titel van een publicatie van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling uit 2009 over het onderwerp 'polarisatie': polarisatie is *bedreigend en verrijkend*. Ook de Raad ziet een nuttige functie weggelegd voor polarisatie als 'een manier om productief om te gaan met meningsverschillen. Polariseren leidt in dit perspectief tot beter wederzijds begrip⁶⁴ en kan bijdragen aan identificatie met de eigen groep, participatie en stabiliteit.⁶⁵

Polarisatie kan dus zowel blijken uit het elkaar de rug toekeren (segregatie, wat ongewenst wordt geacht) als het aangaan van een confrontatie anders dan met (geweld)daden (spanningen, botsingen, die tot op zekere hoogte niet schadelijk hoeven te zijn, maar juist tot verheldering en emancipatie kunnen leiden). Tal van wetenschappelijke studies geven evenwel aan dat tegenstellingen over belangen en vooral confrontaties over ideologieën gemakkelijk kunnen ontaarden in ondermijning van de sociale vrede en harmonie en daardoor uitmonden in (gewelddadige) conflicten.⁶⁶

Om te voorkomen dat polarisatie in gunstige zin uitmondt in polarisatie die tot geweld leidt moet het proces van polarisatie, het debat over de tegenstellingen, in goede banen worden geleid.⁶⁷ Dit roept de vraag op: Wie is bij het huidige gepolariseerde debat in Nederland de normsteller? Anders gezegd: wie bepaalt of het debat nog binnen de veilige grenzen blijft, dat er sprake is van 'een beheersbare politieke polarisatie', 'een verantwoorde vorm van polarisatie' en 'polarisatie binnen de grenzen van de democratische rechtsorde'⁶⁸? Is dat de overheid? Of moeten dat de participanten aan het debat zelf zijn? Of eventueel andere actoren, zoals de rechterlijke macht?

Het is verleidelijk voor de overheid om zichzelf te beschouwen als normsteller of arbiter van een nationaal debat.⁶⁹ Ook anderen dichten haar die rol in het concrete gepolariseerde debat in Nederland toe. Zo had bijvoorbeeld Asma Jahangir, de VN-rapporteur voor religieuze onverdraagzaamheid, in augustus 2009 haar hoop gevestigd op de Nederlandse overheid: 'Wanneer een minderheid, zoals de moslims in uw land, onder druk komt te staan, dan zijn er wel degelijk verzachtende omstandigheden aan te voeren om uitlatingen die tot haat tegen die groep aanzetten van hoger hand te verbieden. In dit geval gaat de bescherming van hun rechten voor.'⁷⁰

2.1.4 *Beperkte mogelijkheden van de overheid*

De hoop dat de overheid een arbitrerende en normerende rol zou kunnen spelen in het gepolariseerde discours in Nederland gaat evenwel voorbij aan een aantal zaken en ontwikkelingen.

In de eerste plaats moet de overheid in een rechtsstaat in beginsel terughoudend zijn bij het begrenzen van debat.⁷¹

Ten tweede heerst er onzekerheid bij de politiek-maatschappelijke elites zelf, waardoor zij de bevolking veeleer angst aanpraat dan dempend werkt op het debat.⁷² De politieke elite is onder meer verdeeld tussen 'traditionele' politici en populistten.⁷³ Traditionele politici voelen zich veelal ongemakkelijk problemen aan te snijden die volgens haar door (rechts)populisten gerepresenteerd worden.⁷⁴

In de derde plaats lijkt de overheid zelf een deel van het probleem te zijn geworden in plaats van een deel van de oplossing, vooral op nationaal maar ook op lokaal niveau.⁷⁵ Weliswaar is naar het oordeel van diverse onderzoekers het vertrouwen van de bevolking in de overheid en het kabinet alweer twee jaar terug op het relatief hoge peil van het laatste decennium van de vorige eeuw,⁷⁶ maar een substantieel deel van de bevolking heeft dat vertrouwen niet of veel minder. De belangrijkste reden om op Wilders te stemmen vormt het geringe vertrouwen in de regering en de politiek (veertig procent), terwijl eenderde op de PVV-leider stemt omdat er teveel buitenlanders in Nederland zouden zijn en twintig procent wegens kritiek op de islam.⁷⁷ Het is niet voorzienbaar dat de overheid bij het deel van de bevolking dat zich aangetrokken voelt tot het populisme spoedig het verloren vertrouwen zal herwinnen. Doordat steeds meer problemen een transnationaal karakter krijgen en doordat de overheid de afgelopen decennia tal van taken heeft geprivatiseerd of gedereguleerd, is zij steeds minder in staat zelf oplossingen of beslissingen aan te dragen. Dat doet afbreuk aan het gezag van de overheid.⁷⁸ Als de overheid in reactie op deze machtsverschuiving tal van controle-instanties in het leven roept, ontstaat het risico dat de overheid zelf meedoet aan het signaleren van fouten, misstanden en overtredingen, waardoor bij burgers (nog meer) het gevoel kan ontstaan dat 'niks werkt' en 'het allemaal een zootje is', waar 'ze in Den Haag' niets aan doen. Voor een overheid met weinig krediet bij een deel van de burgerij zal het moeilijk zijn juist bij dat bevolkingsdeel het gezag om normen en waarden te stellen te herstellen.⁷⁹

Ook op andere terreinen dan dat van de overheid verdwijnen monopolies en oligopolies. Nieuwe communicatiemediën hebben het medialandschap gedemocratiseerd. Bloggers, hyvers, twitters en mobiele telefoons maken het de overheid lastig, zo niet onmogelijk om de meningsvorming over welk onderwerp dan ook in banen te leiden. Burgers zien zichzelf en *peer groups* steeds meer als hun referentiekader en vertonen allang niet meer die politieke lijdzaamheid waar Nederlanders lang om bekend hebben gestaan.⁸⁰

Ook onder etnisch-religieuze minderheden kan het vertrouwen in de overheid als arbiter en normsteller tanen. Bij onderzoek van het antidiscriminatiebureau RADAR in Rotterdam gaven Rotterdammers van Marokkaanse afkomst bijvoorbeeld aan herhaaldelijk bloot te staan aan neerbuigende opmerkingen, scheldpartijen, weigeringen, bedreigingen en geweld.⁸¹ Maar die discriminatie op zich vonden zij 'niet het ergste (...). Daar zijn ze wel aan gewend. (In de woorden van directeur) Triesscheijn: "Ze vinden het pas erg als ze het gevoel krijgen dat de overheid hen niet beschermt. Of zelf er nog een schepje bovenop doet. (...) Wilders (...) roept allerlei dingen en zuigt andere politici daarin mee. Dat geeft moslims een gevoel vogelvrij te zijn."⁸²

In de vierde plaats wordt het publieke debat over multiculturaliteit en integratie voornamelijk gevoerd op basis van incidenten.⁸³ Dat wil niet zeggen dat er geen structuren aan het debat ten grondslag liggen, maar die onderliggende structuren presenteren zich voornamelijk via incidenten, zoals de aanvaardbaarheid van het dragen van boerka's of boerkini's, wel of niet handen schudden, een al dan niet gescheiden behandeling van mannen en vrouwen, het wel of niet voorkomen van shariarechtspraak in Nederland, het al dan niet aanblijven van Tariq Ramadan in zowel zijn ambtelijke als zijn academische functie. Die incidenten maken het verloop van het debat onvoorspelbaar en moeilijk 'hanteerbaar'.

Ten slotte doet zich voor elke nationale normsteller, dus ook de nationale overheid, het probleem voor dat debat zich wel in een nationale context en met een nationale stijl kan presenteren, maar dat gebeurtenissen in het buitenland het debat mede bepalen. Daarbij valt te denken aan de Deense cartooncrisis, de film *Fitna* of de bejegening van PVV-leider Wilders in het buitenland.

Het voorafgaande onderstreept wat de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling schrijft, namelijk 'dat er geen probleem eigenaars zijn als de balans tussen polarisatie en verbinding in de politiek verstoord zou zijn.'⁸⁴

2.1.5 De risico's van een ongeleid debat

Welke risico's zijn er nu als de overheid niet of maar ten dele een arbitrerende of normerende rol kan spelen ten aanzien van een polariserend en gepolariseerd debat?

Ten eerste is er een risico dat er sterk uiteenlopende opvattingen zijn over het doel van het debat;

Ten tweede bestaat er een kans dat het een debat zonder (positieve) uitkomsten wordt. De gedachte dat polarisatie niet verkeerd is, kan leiden tot een gebrek aan besef dat soms compromissen noodzakelijk zijn.⁸⁵ Sterker wordt het nog wanneer partijen uitsluitend hun mening verkondigen maar vervolgens weigeren in debat te gaan of naar de ander te luisteren.⁸⁶ Het ultieme doel verschuift dan 'van het conflict willen oplossen, via het conflict willen winnen, naar de ander het conflict doen verliezen', aldus De Dreu.⁸⁷

Ten derde dreigt de debatcultuur dominant te worden en daadkracht te verdringen.⁸⁸

Ten vierde bestaat de mogelijkheid dat partijen de lat te hoog leggen voor elkaar om 'de oversteek' te maken van de ene kant naar de andere. Nederlanderschap is door Nederlanders zelf in het verleden herhaaldelijk geassocieerd met ethische voortreffelijkheid, een opvatting die zich bijvoorbeeld uit(te) in de zogeheten ethische koloniale politiek, in pleidooien voor een internationale gendarmerie, deelname aan vredesmissies, etc.⁸⁹ Deze opstelling als lichtbaken in een duistere wereld is niet alleen van belang voor de Nederlandse buitenlandse politiek of de hoogte van de uitgaven voor ontwikkelingshulp, maar heeft ook interne consequenties in Nederland, die zich in de

laatste jaren hebben geuit in een roep van links tot rechts om trots op Nederland en zijn nationale verleden te zijn.

Sinds de jaren zestig komt daar nog bij dat er in Nederland een tamelijk unieke van links tot rechts gedeelde progressiviteit bestaat ten aanzien van individuele vrijheid, in het bijzonder ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting, de rechten van vrouwen en homo's en ten aanzien van seksualiteit, vaak gekoppeld aan een vërgaande mate van secularisatie.⁹⁰ Wie 'mee wil doen' in Nederland moet die, ook wel als post-christelijk' omschreven, standpunten⁹¹ onmiddellijk omarmen, ook al zijn zij in Nederland zelf, historisch gezien, nog niet zo heel lang geleden omhelsd.⁹² Nieuwkomers die die consensus ter discussie stellen worden opgevat als verslechtingen en dat leidt bij een autochtone bevolking tot het idee: 'we willen naar de oude tijden terug. Die nostalgie is revanchistisch en gebaseerd op de gedachte van oudste "grond"-rechten: wij waren hier het eerst.'⁹³ Het emancipatiemodel van de 'geëmancipeerde wij' wordt dan geprojecteerd op de 'onderdrukte zij'.⁹⁴ Nederland wil in dat opzicht een 'gelijkmaker' zijn.⁹⁵ De internationaal gezien hoge mate van vrijzinnigheid en egalitarisme in Nederland leidt aldus juist tot intolerantie.⁹⁶ 'Pas als [migranten] volledig in de Nederlandse cultuur zijn opgegaan, zijn ze maatschappelijk volwassen.'⁹⁷ Dit is wat wel wordt genoemd het 'verlichtingsfundamentalisme'.⁹⁸ Dat moslima's hun geloof kunnen zien als een motor van emancipatie,⁹⁹ wordt onder zo'n gesternte niet zonder moeite aanvaard.

Er is dus weinig geduld met andere opvattingen over vrouwen, homo's, de verhouding tussen religie en staat. Daar komt nog bij dat Nederlanderschap een erg vaag omschreven categorie is. Ook westerse allochtonen ervaren vaak een glazen plafond waardoor zij, hoezeer zij ook menen 'geïntegreerd' te zijn, nog altijd geconfronteerd kunnen worden met de opmerking dat zij niet horen bij de club die Nederland heet. Dit komt mede doordat in Nederland de spelregels van die 'club' zo diffuus zijn, de besluitvormingsmechanismen zo particularistisch, de waarden vaak impliciet en de rituelen voor buitenstaanders lastig te doorgronden.¹⁰⁰ De verwezenlijking van de doelstelling 'als Nederlander geaccepteerd worden' dreigt als gevolg hiervan steeds verder achter de horizon te komen liggen.¹⁰¹ Het gaat om alles of niets en het zal nooit alles worden.

Aan de andere kant heeft ook religie een waarheidsclaim, die tegenspraak of humor/spot soms slecht verdraagt.¹⁰² Bij een aantal orthodoxe of fundamentalistische moslims in Nederland bijvoorbeeld bestaat de opvatting dat zij geen concessies moeten doen aan de Nederlandse samenleving en haar opvattingen, omdat dat tegen de islam zou ingaan. Er bestaat slechts één waarheid en één manier om de ideale samenleving te bereiken; al het andere is dwaling.¹⁰³

Als deze wederzijdse waarheids- en absoluutheidsclaims tegenover elkaar (blijven) staan is het moeilijk van een debat een dialoog te maken, want elke verschuiving in standpunt kan dan als een teken van zwakte, als een uiting van een 'meebuigcultuur',¹⁰⁴ worden beschouwd ten opzichte van hetzij een 'achterlijke', 'barbaarse', hetzij een 'decadente', 'blasfemische' cultuur.¹⁰⁵ Met andere woorden: een gepolariseerd debat wordt dan al snel een discussie tussen doven en (ver)blinden, als er al

geen bedreigingen of erger op volgen.¹⁰⁶ Het element van wederkerigheid en uitwisseling ontbreekt op die manier in het debat, waardoor het cement van de samenleving, anders gezegd: de sociale orde, de basis van een gemeenschappelijk staatsburgerschap, verloren dreigt te gaan.¹⁰⁷

Daar komt nog bij dat Nederlanders een eeuwenlange reputatie hebben voor een calvinistische 'recht-voor-zijn-raap'-manier van communiceren.¹⁰⁸ Tact en omzichtigheid worden gemakkelijk gezien als achterbaksheid¹⁰⁹ en nuancering en matiging van toon staan gelijk aan ontkenning of lafheid.¹¹⁰

In de vijfde plaats kan niet worden uitgesloten dat gevoelens van bedreiging in een gepolariseerd debat niet worden weggenomen, óf dat nu de gevoelens zijn van een minderheid die het gevoel heeft in de hoek gedrukt, overvraagd, buitengesloten of gediscrimineerd te worden óf dat het gaat om de gevoelens van representanten van een meerderheid die meent vreemdeling in eigen land te worden. Zo'n gevoel van bedreiging bij beide partijen is niet denkbeeldig als een van de partijen in het debat in relatief korte tijd bij beide groepen angstgevoelens oproept. Eerst door te stellen dat binnen vijftien tot twintig jaar:

'moslims (...) onze normen en waarden aan[hangen] (...) De overlast, de criminaliteit, de uitkeringsafhankelijkheid, de ellende zijn verdwenen. Ieder past zich aan onze dominante cultuur aan. Wie dat niet doet, is hier over twintig jaar niet meer. Die wordt het land uitgezet. Iedere niet-westerse allochtoon moet een assimilatiecontract tekenen. Daarin staat precies wat je wel en niet mag doen. Als je daar niet aan voldoet, moet je het land verlaten.'

En vervolgens te beweren:

'Hoe meer de islamitische ideologie – die niet wil integreren of assimileren, die een samenleving wil onderwerpen en domineren – hoe meer er komen, hoe sterker het wordt, des te minder vrijheid hebben we en des te minder prettig worden onze samenlevingen (...) Als een samenleving voor 20, 30, 40 procent uit moslims bestaat, verandert een hele samenleving. Dat zal ons onze vrijheid kosten (...) Als ze sterker worden, weet ik zeker dat ze van toon zullen veranderen en zal het te laat zijn om terug te vechten.'¹¹¹

In de zesde plaats is er het risico dat in een niet-gearbitreerd gepolariseerd debat partijen niet overtuigd zijn of kunnen worden van de oprechtheid van de discussiebijdragen van anderen. De herhaalde aanhaling van het begrip *takkiya*,¹¹² dat volgens een bepaalde interpretatie van de islam moslims toestaat te veinzen tegenover niet-moslims, werkt in de hand dat debatten als zinloos kunnen worden ervaren. Ook de overtuiging dat de ogenschijnlijk meest geïntegreerde moslims of Marokkanen de grootste kans hebben te radicaliseren kan bijdragen aan wantrouwen bij de andere partij in het debat;

In de zevende plaats heeft men er rekening meer te houden dat partijen in het debat mogelijk niet in gelijke mate weerbaar zijn. Debat vereist een verbale vaardigheid, die

vaak met opleidingsgraad samenhangt. Ook getalsverhoudingen dragen bij aan gevoelens van overwicht of bedreiging. Het verkondigen van een minderheidsstandpunt, hoe redelijk en goed te beargumenteren ook, vereist een bepaalde mate van geloof in eigen kunnen en zekerheid. Zeker voor een (minderheids)groep die zoekende is naar een eigen standpunt is een gepolariseerd debat niet altijd een instrument voor emancipatie.

Ten achtste dreigen als gevolg van polarisatie nuances verloren te gaan waardoor er een als absoluut ervaren wij-zij-tegenstelling ontstaat. In een gepolariseerd debat kan het individu ondergaan en kunnen eenmaal ingenomen posities vast te komen liggen, waardoor bijvoorbeeld tot in de derde generatie mensen zullen worden aangesproken op hun herkomst met het risico van exclusie.¹¹³ Voor middenposities en relatieve outsiders is dan geen plaats meer¹¹⁴ en de opposenten in het debat discussiëren niet langer met elkaar, maar bestrijden stereotypen van elkaar.¹¹⁵

In de negende plaats kan een juridisering van het debat plaatsvinden, wanneer het gevoel ontstaat dat in de politieke arena de knopen niet of nauwelijks nog worden doorgesneden.¹¹⁶ Die juridisering doet zich bijvoorbeeld voor ten aanzien van uitspraken gedaan door Wilders, cartoons die beledigend zouden kunnen zijn voor religieuze groeperingen en ten aanzien van posters tegen de islam en de voormalige minister Verdonk. Het juridisch proces dreigt vervolgens op zijn beurt gepolariseerd te raken, zoals duidelijk werd op momenten waarop al dan niet werd besloten tot vervolging van Geert Wilders wegens zijn uitspraken over de islam en moslims en bedreigingen bij het hof binnenstroomden toen het daar wel toe besloot.¹¹⁷ De aankondiging dat Wilders op 20 januari 2010 voor de strafrechter moet verschijnen werd door betrokkene zelf eveneens ontvangen met de woorden 'dat het een politiek proces is': 'Ik wil dat de islam terecht staat en niet ik'.¹¹⁸ En minister Rouvoet meende te kunnen voorzien 'dat wát de uitspraak ook zal zijn in die rechtszaak, altijd één partij ontevreden zal zijn en heftig zal reageren. Daarom heb ik een zekere beduchtheid of het proces zal bijdragen aan de voorwaarden voor maatschappelijke vrede'.¹¹⁹

En ten slotte bestaat het risico dat partijen het debat zullen laten liggen, bijvoorbeeld door zich af te wenden van de politiek of door emigratie, omdat zij de zin er niet meer van inzien, als uitvloeisel van een gevoel dat het niet uitmaakt hoe goed ze geïntegreerd zijn (al voelen ze zich meer Nederlander dan de Nederlanders,¹²⁰ het is toch nooit genoeg)¹²¹ of door het verlaten van politieke partijen, omdat ze zich er niet langer thuis voelen.¹²²

2.2 Het gepolariseerde debat sinds eind 2008

In het navolgende zal worden ingegaan op het verloop van het gepolariseerde debat sinds het opstellen van de *Trendanalyse 2008* door een aantal actoren en factoren de revue te laten passeren: overheid, politiek, bevolking, nieuwe media en de mogelijke invloed van de economische crisis.

2.2.1 Overheid

Het afgelopen jaar heeft een versterking gezien van de tendens waarbij regeringskringen zich duidelijker opstellen in het debat rond integratie, zoals dat door Wilders en zijn partij wordt aangezwengeld. Dat was vooral het geval na de Europese verkiezingen, waarbij de PVV met uiteindelijk vijf van de 25 Nederlandse zetels de grote winnaar was en nadat Wilders in een interview voor de Deense televisie had gezegd dat 'tientallen miljoenen' moslims Europa zouden moeten worden uitgezet. Er was daarna sprake van een vrijwel regeringsbrede aanval op gevoelens van onvrede en ontevredenheid onder de bevolking, in het bijzonder onder de vermeende aanhang van de PVV.¹²³ Aan die 'frontstelling' tegenover de PVV-aanhang is wellicht niet vreemd geweest, zoals in de volgende paragraaf nog zal blijken, dat de polarisatie rondom thema's van immigratie, integratie en islam zich steeds meer begon te verleggen naar een tegenstelling rond Wilders, zijn partij PVV en haar standpunten.

Minister ter Horst van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zei in juli 2009 in een interview met het weekblad *Vrij Nederland* bijvoorbeeld dat ze moeite had met het voortdurende wantrouwen en gebrek aan ontzag, 'een algemene desavouering' bij een deel van de bevolking jegens de overheid. Ze zei niet te begrijpen wat deze burgers bezielde. Het ging om 'onderbuikgevoelens' en 'generalisaties die nergens op zijn gebaseerd' alsmede om 'gebrek aan respect, het onderlinge wantrouwen en de opvattingen van slecht geïnformeerde mensen' ten aanzien van de relaties tussen burgers onderling.¹²⁴ Minister Ter Horst wist zich in haar besluit om de luisterende houding ten aanzien van klagende burgers te laten varen gesteund door een groot deel van de PvdA.¹²⁵ Wilders zelf reageerde echter op de oproep van de minister aan de intellectuele elite om in opstand te komen met de woorden:

'Ik stel vast dat een prominent lid van het kabinet nu een oproep doet om in opstand te komen. Een opstand! Dat zou ik eens moeten zeggen! De PvdA, de partij die altijd pretendeerde dicht bij het volk te staan, is de zelfbenoemde weldenkende elite en de kiezers zijn het domme volk waartegen die elite in opstand moet komen. Dat is een gigantische belediging van de kiezer en een trap na aan iedereen die is weggelopen bij de PvdA. Nu die partij in ontbinding is, toont Ter Horst haar ware gezicht. De elite radicaliseert, niet wij.'¹²⁶

Minister Donner van Sociale Zaken en Werkgelegenheid keerde zich op zijn beurt tegen vrijheid zonder maatschappelijke verantwoordelijkheid, tegen de opvatting dat 'alles gezegd moet worden, alles betwijfeld moet worden, alles bekritiseerd moet worden, (...) taboes geslecht moeten worden en grote groepen mensen ijskoud bedreigd kunnen worden met een gedwongen vertrek naar elders zonder dat dit tot enige ophef leidt'.¹²⁷ Minister Van Middelkoop van Defensie noemde de dreigingsbeelden van Wilders en de PVV 'hysterisch' en hun politieke opstelling 'een volstrekt onvruchtbare weg': 'Het sluit steeds minder aan bij de werkelijkheid van Nederlanders en allochtonen in de steden. Die zijn al veel verder dan het religieus gekwalificeerde debat dat Wilders ervan probeert te maken.' En: 'Het is te zot dat moslims onze wereld zouden moeten verlaten wanneer ze niet zouden deugen.'¹²⁸ Minister Van der Laan van Wonen, Wijken en Integratie zocht herhaaldelijk het debat met Wilders. Hij wees beantwoording van vragen van het PVV-Kamerlid S. Fritsma naar

een kostenoverzicht van immigranten bijvoorbeeld aanvankelijk af met de opmerking dat de regering geen burgers, maar alleen beleid wenste te evalueren, waarmee hij een signaal leek af te geven dat de politieke agenda van de PVV niet die van de regering was; het kabinet hield en houdt geen boekhouding van individuele burgers bij.¹²⁹ Korte tijd later meende de minister overigens dat hij de vragen 'netjes en naar behoren' had beantwoord.¹³⁰

En ook de regeringsleider, minister-president Balkenende, waarschuwde eind oktober dat het politieke klimaat in Nederland 'steeds grimmiger' wordt: 'Het Binnenhof is in de greep van het populisme. De politiek wordt overmoedig, ongenueanceerd, en met groot gemak worden grote woorden gebruikt. We leven in een klimaat waarin complete bevolkingsgroepen worden weggezet, alles wordt verpolitiekt en waarin niks meer goed lijkt.'¹³¹

Intussen zochten vertegenwoordigers van de traditionele politieke partijen, zoals hierboven al naar voren kwam, naar bondgenoten onder intellectuelen. Zo zei minister Ter Horst van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in het eerder genoemde interview met *Vrij Nederland* in antwoord op een vraag over de mentaliteit achter de PVV: 'Waar ik op dit moment naar snak is dat de intellectuele elite van Nederland in opstand komt. Dat er een tegenbeweging op gang komt van mensen die zeggen: we hebben genoeg van de vergroving, de samenleving die extreemrechts propageert is niet het Nederland waarin wij willen leven. Hun stem hoor ik te weinig.'¹³² En de fractieleider van GroenLinks, Femke Halsema, merkte in een ander interview op: 'wat mij bovenal stoort is de academische bovenlaag die redeneert vanuit de permanente veronderstelling dat alles wat Wilders doet slim is. Kritiekloos.'¹³³ Ook burgemeester Job Cohen van Amsterdam riep de wetenschap te hulp; zij zou het islamdebat moeten voeden met feiten.¹³⁴

De overheid kreeg inderdaad enige steun van een deel van de intelligentsia. Er vielen geluiden te horen dat het deel van het electoraat dat op Wilders stemde zou bestaan uit 'misleide zielen die hoofdzakelijk uit angst en bekrompenheid handelen', met 'abjecte' denkbeelden, 'net zo verantwoordelijk als de mensen die in de jaren dertig achter Hitler aanliepen' en 'waartegen maar eens moest worden gezegd: 'U bent het probleem. En nu is het uit met uw gezeur.'¹³⁵ Socioloog Anton Zijderveld zegde in april 2009 zijn lidmaatschap van het CDA op, omdat de partij zich toen volgens hem te weinig tegen de PVV keerde; hij trok een vergelijking tussen het Führerschap van Wilders binnen zijn partij en het leiderschap van Adolf Hitler.¹³⁶ Cultuurfilosoof en oprichter/directeur van het Nexus Instituut in Tilburg R. Riemen sprak onverbloemd van 'het fascisme van Geert Wilders', die volgens hem een strategie hanteert 'die hij heeft overgenomen van Goebbels, de propagandaminister van Hitler'.¹³⁷ En de journalist-historicus Jan Dirk Snel riep het CDA en de VVD op 'de re-deloze kiezer (...) niet naar de mond te praten, maar hard te confronteren met diens onverantwoordelijke houding. Tegen de barbarij mag men de beschaving verdedigen.'¹³⁸ Ook René Cuperus, medewerker van de PvdA-denktank Wiardi Beckman Stichting, nam het woord 'beschaving' in de mond. Hij stelde dat Wilders met zijn pleidooi voor een 'kopvoddentaks' 'het dieptepunt van de Nederlandse politieke beschaving natuurlijk wel zo'n beetje bereikt heeft'.¹³⁹ De directeur van Amnesty

International Nederland, Eduard Nazarski, meende dat met deze term het fysieke geweld tegen moslims zelfs op de loer lag.¹⁴⁰ Het begrip zelf werd teruggevoerd op rechts extremistisch taalgebruik.¹⁴¹ Columnist Bas Heijne vond het tijd worden voor 'terugslaan waar het pijn doet' jegens de vertolkers van populistische sentimenten.¹⁴² Volgens hem was er een nieuw soort politieke correctheid bij overheden ontstaan, waarbij autochtone Nederlanders niet langer werden aangesproken op hun gedrag, maar werden gesmeekt te participeren in de samenleving. Door het gebruik van het woord 'knuffelautochtonen' onderstreepte hij het verschil met de bejegening van autochtonen waaraan steeds meer eisen werden gesteld.¹⁴³

Terwijl de regering enerzijds de confrontatie zocht met Wilders, stelde zij anderzijds inderdaad stevige eisen aan nieuwe burgers,¹⁴⁴ onder meer door de aankondiging van nieuwe maatregelen ten aanzien van arbeids- en huwelijksimmigratie en de mogelijkheid vreemdelingen tot twintig jaar na aankomst in Nederland uit te zetten na het plegen van een misdrijf. Illustratief was verder ook dat minister Van der Laan zich verzette tegen de praktijk van enkele gemeentes om gescheiden inburgeringscursussen voor mannen en vrouwen te organiseren.¹⁴⁵

2.2.2 Politiek

Van de populistische geluiden in de Nederlandse politiek waren het afgelopen jaar vooral die van de PVV en in het bijzonder zijn leider: Geert Wilders, het best hoorbaar. Er leek ook een escalatie in waarneembaar. De indruk ontstond dat Wilders steeds extremer werd ten aanzien van de groepen moslims die hij het land zou uitzetten, indien hij en zijn partij het voor het zeggen zouden krijgen en dat de menselijke waardigheid van de groepen allochtonen waarover hij sprak door zijn uitlatingen steeds meer in het gedrang kwam.¹⁴⁶ Wilders deed zijn uitspraken voornamelijk in buitenlandse spreekbeurten, in interviews en in Kamerdebatten. Hij meed veelal het rechtstreekse debat met het publiek in Nederland in weerwil van uitnodigingen daartoe, wat zijn opponent Pechtold van D66 ertoe bracht op te merken: 'Hij staat alleen op zenden. Het debat gaat hij niet aan.'¹⁴⁷ Of zoals een journalist van *Spiegel Online* opmerkte: 'He only appears on talk shows if he is the only guest. He refuses to talk to moderate Muslims, who have invited him to attend discussions countless times. He prefers to attack and then withdraw to observe from afar the indignation his comments elicit.'¹⁴⁸ Volgens Edwin Bakker, veiligheids- en conflictdeskundige van het Instituut Clingendael, blijft die opstelling niet zonder gevolgen: 'Hij [Wilders] loopt weg in debatten, noemt bewindslieden knettergek en waanzinnig. Hij heeft lak aan de politieke mores en ondermijnt daarmee het systeem.'¹⁴⁹ Toen minister Van der Laan Wilders zei het debat te ontwijken, merkte de betrokkene daarover zelf op: 'Ik ben gekke Harry niet. De PvdA ligt op haar rug te spartelen als een bezetene, en dan zou ik een beetje gaan helpen? Bekijk het even.'¹⁵⁰

Ook de structuur van Wilders' partij maakt het moeilijk voor buitenstaanders om kennis te nemen van enig debat, zoals dat bij andere partijen tot op grote hoogte wel mogelijk is. In de woorden van een journaliste van de NOS: 'Alles mag worden gezegd, maar niet alles mag worden gehoord.'¹⁵¹ De vraag dringt zich op of Wilders daarmee die belemmeringen opwerpt voor ontmoeting en debat die de regering in haar *Trendanalyse 2008* als een ongewenste opstelling in een gepolariseerd debat

beschouwde.¹⁵² Daarbij moet natuurlijk niet uit het oog worden verloren dat Wilders in een bijzondere (on)veiligheidspositie verkeert, die het voeren van publiek debat bemoeilijkt. Tweederde van de 424 meldingen van bedreigingen tegen politici die in 2008 binnenkwamen bij het politiekorps Haaglanden was afkomstig van Wilders zelf.¹⁵³

2.2.3 Bevolking

Bij opinieonderzoek bleek de afgelopen jaren telkens opnieuw dat Nederlanders, ook in internationale vergelijking, zeggen zich individueel zeer gelukkig en tevreden te voelen en optimistisch te zijn over de toekomst, maar tegelijk zeggen dat zij in hoge mate ontevreden en bezorgd zijn over de samenleving als geheel.¹⁵⁴ In de woorden van Paul Schnabel, directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'.¹⁵⁵ In dat opzicht kondigde zich medio 2009 misschien een trendbreuk aan. Uit de derde meting van de Nationale Crisismeter, gehouden in augustus 2009, bleek bijvoorbeeld dat niet alleen de zorgen van de bevolking over werkgelegenheid en economie waren afgenomen (van resp. 28 en 26 procent die aangaven veel zorgen te hebben bij de twee eerste metingen naar 18 procent in augustus 2009),¹⁵⁶ maar over vrijwel de hele linie was het beeld van afgenomen bezorgdheid waarneembaar: ten aanzien van criminaliteit en veiligheid, samenleven, normen en waarden, de kwaliteit van onderwijs, natuur en milieu, jongeren, vergrijzing en de positie van Nederland in internationaal verband. De grote zorgen namen slechts toe ten aanzien van de gezondheidszorg (van tweemaal 26 procent bij de eerste metingen naar dertig procent in augustus 2009) en privacy en bescherming van persoonsgegevens (van resp. achttien en zeventien naar twintig procent).¹⁵⁷ Het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* laat een soortgelijke ontwikkeling zien. In de drie opeenvolgende kwartalen van 2009 daalde het aantal mensen dat een verslechtering van de economie verwachtte, volgens dit onderzoek, van 65 naar 48 en vervolgens veertig procent; daarmee was het niveau bereikt dat als voorafgaand aan de crisis bestond. Tegelijk steeg het aantal optimisten ten aanzien van de economie in dezelfde periodes van 6 naar 15 en ten slotte naar 19 procent. Over de persoonlijke financiële situatie bleef de Nederlandse bevolking positief gestemd: slechts vijftien procent verwachtte in dit opzicht problemen.¹⁵⁸

Ook het *Jaarrapport Integratie 2009* van het Sociaal en Cultureel Planbureau laat zien dat het optimisme niet alleen beperkt blijft tot de economie. Het noemt het opmerkelijk dat de beeldvorming over migranten, hoewel 'onverminderd ongunstig', tijdens de economische crisis eerder positiever dan negatiever lijkt te worden.¹⁵⁹ In Europees verband werd eveneens geconstateerd dat discriminatie op grond van etniciteit door de ondervraagden als hoog werd beschouwd (61 procent in 2009), maar ook hier eerder sprake van ene lichte daling dan van een stijging (62 procent in 2008, 64 procent in 2006), terwijl discriminatie op grond van leeftijd (58 procent, een toename van 16 procentpunt sinds 2008) en handicap (53 procent, een toename van 8 procentpunt) in de zienswijze van de geënquêteerden juist wel sterk stegen. Ook het idee van discriminatie op grond van geloof nam af, van 42 naar 39 procent. Niettemin bleek bij deze opiniepeiling een groot deel van de Nederlanders rekening te houden met de mogelijkheid dat de crisis in de toekomst zou leiden tot meer discriminatie op de arbeidsmarkt wegens etnische (72 procent tegen een EU-gemiddelde

van 57 procent) of geloofsachtergrond (54 procent versus 42 procent voor de EU als geheel).¹⁶⁰

Zo ontstaat min of meer het beeld dat, terwijl de traditionele politieke elite nog in verwarring lijkt te zijn, althans een deel van de bevolking voorzichtig kiest voor meer optimisme. De verschuivingen zijn echter te gering om daar (nu al) grote consequenties aan te verbinden. Onderzoek van de Universiteit Tilburg toont aan dat de publieke opinie in Nederland, anders dan men op grond van de media zou denken, eigenlijk al tien jaar lang stabiel is en tegelijk over het algemeen neutraal ten aanzien van de multiculturele samenleving: men is er niet enthousiast over, maar men wijst haar ook niet af. Een van de onderzoekers concludeert dan ook dat het moeilijk is 'aan de indruk te ontsnappen dat inhoud en toon van de discussie over de multiculturele samenleving in Nederland vooral wordt bepaald door groepen met een extreme opvatting'.¹⁶¹ 'In Europees perspectief is Nederland niet een sterk gepolariseerd land. In de laatste tien jaar is er echter wel een meer polariserend en gepolariseerd discours ontstaan (...) Er is [in de media] relatief meer aandacht voor incidenten dan voor brede, onderliggende maatschappelijke trends [...]'.¹⁶² Ook het Sociaal en Cultureel Planbureau wijst naar de media als veroorzakers van interetnische spanningen: 'De afgelopen decennia werden in tijden van hoge immigratie in combinatie met veel media-aandacht, opvattingen over migranten gemiddeld genomen negatiever'.¹⁶³

Kenmerkend voor de 'vervuiling' van het debat door media is een kop als 'Hoofddoek af op school; 40 procent van de jongeren wil verbod op religieuze uiting' boven een artikel waaruit blijkt dat meer dan de helft van de jongeren tegen een hoofddoekverbod is.¹⁶⁴ Of de kop 'Autochtonen keren eigen land steeds vaker de rug toe' boven een artikel waaruit blijkt dat er sprake is van juist minder emigratie van autochtonen.¹⁶⁵

Hoe dan ook, er blijft een substantieel deel van de autochtone bevolking dat zich ergert aan 'de allochtonen' en in het bijzonder Marokkanen en moslims, mede omdat er volgens dit bevolkingsdeel sprake zou zijn van een 'bevoorrechtiging' van deze allochtonen. Aan deze zogeheten 'witte woede' werd zeker ook voeding gegeven door het debat over de kosten van niet-westerse allochtonen dat de PVV aanzwengelde.¹⁶⁶ Hier worden de kosten van niet-westerse allochtonen gekoppeld aan lasten voor de autochtone bevolking en aldus lijken nationalistische en socialistisch ogende kenmerken met elkaar in verband te worden gebracht.

Aanleiding tot een bescheiden optimisme lijkt er ook te zijn wanneer men kijkt naar de moslims onder de bevolking. Ruim driekwart, 76 procent, van de moslims voelt zich thuis in Nederland en 71 procent vindt dat moslims steeds meer een eigen plek verwerven in onze samenleving en tweederde, 66 procent, ziet een toekomst voor zichzelf in Nederland. Een gering percentage is zich meer moslim, Marokkaan of Turk gaan voelen in de afgelopen tien jaar.¹⁶⁷ Onderzoek van Entzinger wijst uit dat, terwijl het moskeebezoek onder Marokkanen tussen 1999 en 2006 sterk is teruggelopen, de geloofsbeleving strikter is geworden: er wordt (niet al te zwaar) aan regels getild en vaker gebeden.¹⁶⁸ Ook onderzoek van het CBS wijst uit dat geregeld moskeebezoek de afgelopen tien jaar is teruggelopen van bijna de helft naar een

derde.¹⁶⁹ Tegelijk constateren andere onderzoekers eveneens dat er door betrokkenen zelf meer nadruk wordt gelegd op zowel etnische als moslimidentiteit.¹⁷⁰

De dominante reactie van Marokkaanse en Turkse moslims naar aanleiding van de verschijning van Wilders film *Fitna* in maart 2008 was: Wilders negeren.¹⁷¹ Dit bleef ook nadien de dominante houding (veertig procent). De aankondiging dat er een vervolg op de film komt kreeg nauwelijks aandacht.¹⁷² De vijftien minuten durende film 'An interview with Muhammed' van Ehsan Jami, verschenen in december 2008, lokte weinig noemenswaardige reacties uit. Uit onderzoek van de Utrechtse hoogleraar sociale psychologie Kees van den Bos blijkt dat fundamentalistische moslimjongeren zich ook nauwelijks bezighouden met extreemrechtse jongeren en uitingen, terwijl het omgekeerde juist wel het geval is en ook 'doorsnee' autochtone jongeren gemiddeld negatiever over moslimjongeren denken dan andersom.¹⁷³ Ook in het voortgezet onderwijs bleek dat veel meer scholen werden geconfronteerd met 'wit' extremisme (Lonsdale, white power, etc.) dan met religieus georiënteerd extremisme. In het vmbo gold dit voor respectievelijk 17 en 2 procent van de scholen, in het voortgezet speciaal onderwijs voor respectievelijk 12 en 2 procent.¹⁷⁴ Volgens het verslag van de Onderwijsinspectie, waaraan deze cijfers zijn ontleend, waren etnische verschillen ook zelden een aanleiding voor incidenten op school, al konden zij wel een rol spelen bij de escalatie ervan. Overigens spreekt de inspectie van een relatief stabiel beeld in dit opzicht over de afgelopen jaren.¹⁷⁵

In 2009 werd de Nederlandse Moslim Partij (NMP) opgericht, die zich ten doel stelt 'de eenzijdige beeldvorming over moslims' te doorbreken.¹⁷⁶ Moslims blijken ook steeds beter in staat om binnen hun eigen geloofskring weerstand te bieden aan extremistische stromingen.¹⁷⁷ De AIVD constateert dan ook een stagnatie van de groei van het radicaal salafisme, waar de dienst twee jaar geleden nog voor waarschuwde.¹⁷⁸

Toch kent de uiterlijke kalmte of gelatenheid een innerlijke keerzijde. Innerlijk worden moslims wel degelijk geraakt door uitspraken van Wilders over de islam en moslims, zo bleek uit een enquête in juni 2009. Twee op de vijf moslims menen vaker te worden gediscrimineerd sinds de stijgende populariteit van de PVV en bijna driekwart van hen heeft het gevoel dat autochtone Nederlanders hen sindsdien negatiever beoordelen. Een groot deel is naar aanleiding daarvan teleurgesteld (47 procent), boos (eveneens 47 procent), angstig (22 procent) of voelt haat (ook 22 procent). Slechts achttien procent van de moslims zegt helemaal niet door zijn uitspraken te zijn geraakt. Ruim eenderde wil het gesprek met Wilders en zijn achterban aangaan. Een kwart kiest voor het laten horen van een hard tegengeluid en eveneens een kwart wil naar aanleiding van zijn uitspraken de problemen binnen de eigen gemeenschap aanpakken. Bijna een op de vijf Marokkaanse en Turkse moslims is het op een aantal punten eens met Wilders. Eenderde vindt het logisch dat Nederlanders op hem stemmen en eveneens eenderde vindt dat hij in de regering moet kunnen komen, al zou driekwart dat als een bedreiging ervaren.¹⁷⁹

Het is dan ook moeilijk vast te stellen of het uitblijven van reacties van moslims op prikkelende en soms provocerende bijdragen aan het discours rond de islam in

Nederland uitsluitend een uiting van grotere weerbaarheid is.¹⁸⁰ Het kan ook zijn dat bij moslims in Nederland een zekere debatmoetheid is ontstaan, een gesteldheid waarbij men het debat ontloopt (zie ook paragraaf 3.4). In dit verband is opmerkelijk dat uit een enquête van Motivaction uit juni 2009 bleek dat 36 procent van de moslims in Nederland van Turkse en Marokkaanse origine wil emigreren uit Nederland wegens de groeiende populariteit van Geert Wilders, 51 procent van de moslims zegt steeds vaker over emigratie te denken en 57 procent voelt zich door de toenemende populariteit van Wilders minder thuis in Nederland dan voorheen.¹⁸¹ Tegelijk pleit de PVV voor een zogeheten exit-onderzoek onder emigranten om vast te stellen of er sprake is van een zogeheten witte vlucht als gevolg van 'massa-immigratie'.¹⁸²

Deze situatie, die zich wat betreft Marokkanen en moslims dus halfweg lijkt te bevinden tussen berusting en frustratie, kan incidentgevoelig zijn. Vanuit het perspectief van de Nederlandse overheid is het daarbij lastig dat het niet alleen om nationale of lokale incidenten hoeft te gaan; ook internationale ontwikkelingen en incidenten kunnen zich doen gelden. In dit verband was het afgelopen jaar indicatief wat er gebeurde nadat Israël op 27 december 2008 'Operatie Gegoten Lood' begon tegen Hamas in de Gazastrook. Bij een deel van de islamitische bevolking bleek onbegrip voor wat ze zagen als het gebrek aan empathie bij de Nederlandse regering en in de Nederlandse samenleving met de Palestijnse (burger)slachtoffers van deze militaire actie. In diverse Nederlandse steden protesteerden voornamelijk moslimjongeren tegen de gebeurtenissen in Gaza. Bij demonstraties van Marokkaanse jongeren in de binnenstad van Rotterdam ontaardden de protesten in misdragingen. De supermarktketens Aldi en Lidl werden geboycot door sommige moslims, omdat het gerucht ging dat de dagomzet van 10 januari ten goede zou komen aan Israël. In Nederland was in die periode net als elders in West-Europa sprake van een sterke opleving van het aantal antisemitische incidenten. Er waren tijdens de drie weken durende militaire actie negen gevallen van fysiek geweld of concrete bedreiging, tegen drie in heel 2007 en vijf in 2008. Daarnaast was er een enorme toename van antisemitische uitingen op nieuwssites.¹⁸³ Eind januari 2009 voerde het kabinet daarom gesprekken met joodse en moslimorganisaties over 'de gevoelens van onrust in de samenleving' naar aanleiding van het Israëlisch-Palestijnse conflict.¹⁸⁴ Ook nadien lijkt er een relatief hoog niveau van antisemitische uitingen te zijn blijven bestaan.¹⁸⁵

Zoals eerder opgemerkt, liet een peiling van Maurice de Hond onder een steekproef van de Nederlandse bevolking een absolute patstelling zien ten aanzien van de vraag of Wilders 'extreemrechts' is: 50 procent van de ondervraagde Nederlanders dichtte de PVV het etiket 'extreemrechts' toe. Ruim tweederde meende dat de PVV islamofobie bevordert en 46 procent schreef de partij van Wilders systeemhaat toe. Van de PVV-aanhang vond niemand dat de partij de staatsveiligheid of de democratie bedreigt; 98 procent van hen vond dat Wilders gedemoniseerd wordt en vreesde dat hem iets overkomt. De uitspraak van minister Van der Laan dat een grote PVV-aanhang een bedreiging voor de rechtsstaat vormt, vond weerklank bij 46 procent van de bevolking; 48 procent was het hiermee oneens.¹⁸⁶

Het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* signaleerde in zijn derde kwartaalverslag over 2009 eveneens een groeiende polarisatie in Nederland ten aanzien van de

PVV: enerzijds een groei van de electorale aanhang, anderzijds een groei van de oppositie ertegen.¹⁸⁷ Het dagblad *Trouw* schreef op 6 november: 'Waar in de politieke arena de loopgraven zijn betrokken, lijkt op de markt van Almere en op straat in de Utrechtse Vogelaarwijk Overvecht de strijd al gestreden. Je bent vóór of tegen de PVV.'¹⁸⁸ En de *Telegraaf* stelde op basis van lezersreacties rond de vraag of Wilders extreemrechts en staatsgevaarlijk is 'dat de PVV een splijtzwam in de samenleving is. Bij zowel voor- als tegenstanders heerst grote angst: de PVV-sympathisanten vrezen radicale moslims en een complot om Wilders en zijn partij monddood te maken, terwijl de tegenstanders bang zijn dat rechtsextremisten aan de macht komen.'¹⁸⁹

Fragiele pogingen tot bruggenbouwen hebben gevaar te duchten van deze polarisatie. Zo kwam er een geladen debat in het Joods-Marokkaanse Netwerk Amsterdam, dat bedoeld was om meer tolerantie te kweken, nadat een aantal mensen uit de joodse achterban had aangegeven op de PVV te zullen stemmen.¹⁹⁰

Ook de politieke barometer van Synovate, die begin november werd gepubliceerd, wees uit dat sinds een peiling een half jaar eerder de meningen over de PVV meer uitgesproken waren. Het percentage dat meent dat de PVV een democratische partij is bleef gelijk (28 procent), maar het percentage dat meent dat dat juist niet het geval is, steeg van 29 naar 34 procent. Op een schaal van 0 tot 10 wezen Nederlanders de PVV aan als de meest rechtse partij, met een gemiddelde van 8,1. Ter vergelijking: Trots op Nederland van Rita Verdonk en de VVD scoorden gemiddeld respectievelijk 7,4 en 7,0 procent. Een op de vier virtuele PVV-stemmers (24 procent) deelt zichzelf volgens deze opiniepeiling ook uiterst rechts in. Gemiddeld gaven de PVV-aanhangers zichzelf een 7 op de links-rechts schaal. De groep Nederlanders die meent dat de PVV niet in staat is regeringsverantwoordelijkheid te dragen steeg van 46 naar 57 procent. Het aantal mensen dat van oordeel is dat de PVV geen regeringsverantwoordelijkheid *wil* dragen steeg eveneens: van 23 naar 25 procent. Tegelijkertijd groeide het percentage mensen dat meent dat de PVV, indien de partij bij nationale verkiezingen 25 procent van de zetels haalt, regeringsverantwoordelijkheid moet dragen: van 39 naar 45 procent. Eveneens was er een stijging van het percentage mensen dat meent dat het in geval van regeringsdeelname snel gedaan zal zijn met de populariteit van de PVV: van 43 procent in mei naar 52 procent in november.¹⁹¹

Diverse media maakten er in november 2009 melding van dat critici van Wilders en de PVV zich wegens de heftigheid van reacties van hem en zijn vermeende aanhangers niet of nauwelijks meer durven te uiten met hun kritiek. Volgens de berichtgeving gold dit politici, ambtenaren, wetenschappers en kunstenaars.¹⁹²

Terwijl voorzitter Agnes Jongerius van de vakcentrale FNV kort tevoren grote commotie onder de eigen achterban had veroorzaakt door met de woorden 'We dealen met de duivel en zijn oude moeder' een gesprek met de PVV over de AOW-leeftijd niet uit te sluiten,¹⁹³ liet de vice-voorzitter van de werkgeversorganisatie VNO-NCW, Niek Jan van Kesteren, in november 2009 weten 'niet te [zitten] wachten' op een kabinet met de PVV (en SP). Volgens hem zou een kabinet met de PVV de continuïteit van het bestuur en de stabiliteit van Nederland niet ten goede komen en daardoor het

investeringsklimaat bederven. Liever nog dan een kabinet met de PVV zou hij een minderheidskabinet zien. Bovendien, zo verklaarde Van Kesteren, is een open economie als de Nederlandse niet gebaat bij belemmeringen op grond van huidskleur of religie. De reactie van de PVV was dat het hier ging om 'nepwerkgevers van de overlegeconomie': 'VNO-NCW huilt mee met de linkse wolven in het bos'.¹⁹⁴

Nadat de als conservatief bekend staande publicist en vroegere medestander van Wilders Bart Jan Spruyt had gezegd dat hij vreesde dat zijn voorspelling uit januari 2007 – dat Wilders laboreert aan een paniekerige vorm van conservatisme die gemakkelijk in fascisme kan overgaan – reeds was uitgekomen,¹⁹⁵ concludeerde de gratis krant *Spits* dat niet alleen de 'Linkse Kerk' zich schaarde in 'het almaar groeiende rijtje van Wilders-bashers': 'het establishment, vertegenwoordigd door politici, journalisten, advocaten, wetenschappers en artiesten, lijkt de angst voor Wilders van zich te hebben afgeschud'. Tegelijk werd geconstateerd dat de aanhang van Wilders blijkens opiniepeilingen er niet minder van werd.¹⁹⁶

2.2.4 Nieuwe media

Zoals beschreven, menen sommigen dat de media vooral ruimte te bieden aan extreme standpunten in het debat over integratie en multi-etniciteit. De vraag is hoe of dit ligt op internet, waar de bevolking zelf in beginsel meer invloed op heeft. Polarisatie blijkt zich slechts in beperkte mate te manifesteren op internet, indien men polarisatie ziet als de rechtstreekse botsing van meningen. Polariserende uitlatingen komen wel in het bijzonder voor via de reacties naar aanleiding van nieuwsberichten in de media, bijvoorbeeld bij online-kranten of op sites als die van GeenStijl, Fok! of Nuij. Die reacties zijn soms zeer extreem, waarbij nog in aanmerking moet worden genomen dat de meest aanstootgevendste reacties door moderators worden verwijderd. Berichten die daar ogenschijnlijk weinig relevant voor lijken te zijn, lokken de reactie uit dat het tijd wordt dat Geert Wilders aan de macht komt of tijd wordt voor een bijtjesdag waarbij kan worden afgerekend met de heersende, als links gekenschetste, elite. In het algemeen hebben deze reacties echter in hoofdzaak betrekking op berichten rondom immigratie en integratie, criminaliteit, vandalisme, dierenmishandeling en financiële malversaties van bestuurders. In mindere mate zijn er reacties die het beoordelingsvermogen van PVV-stemmers in twijfel trekken of aankondigen dat de auteur zal emigreren zodra de PVV in de regering komt. Opmerkelijk is dat in deze reacties op internet juist vanuit een rechts spectrum ook solide geachte bolwerken van het establishment als de AIVD en het koningshuis worden bekritiseerd op een manier die zelfs in de 'kritische jaren' zestig en zeventig van de vorige eeuw voor onmogelijk zou zijn gehouden.¹⁹⁷

Over het in omvang en intensiteit groeiende fenomeen van deze 'reaguurders' is nog relatief weinig bekend (zie ook paragraaf 3.3.4 en paragraaf 5.5). Problemen zijn onder meer dat inzenders onder schuilnamen schrijven, waarbij er niet altijd sprake is van een één-op-één-relatie tussen beide, en dat dus niet duidelijk is hoe representatief de geventileerde opvattingen zijn. Verder is weinig bekend in hoeverre de opvattingen weergegeven op internet samenhangen met gedragingen in de feitelijke wereld. Enerzijds bestaat de opvatting dat opinie-uitingen op internet juist grover kunnen zijn wegens de anonimiteit alsmede het ontbreken van *face-to-face*-contact en

dat het reageren slechts als uitlaatklep of onschuldige vorm van aandachttrekkerij dienst doet; anderzijds menen sommigen dat deze reacties niet zonder effecten zijn en bijvoorbeeld hebben bijgedragen aan politieke stemmingen, de groei van de PVV, het vertrek van Groen-Links fractielid Wijnand Duyvendak uit de politiek en het aftreden van minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie. Een andere nog niet definitief beantwoorde vraag is of de reacties op Nederlandse sites extremer zijn dan die in het buitenland.¹⁹⁸

Het Meldpunt Discriminatie Internet meent een toename te zien van rechtsextremistische uitingen op Nederlandse websites als Hyves. Het aantal klachten dat van maart tot september 2009 bij het Meldpunt werd aangebracht bleef beperkt: 32 klachten over 54 uitingen, waarvan het Meldpunt er 23 als strafbaar beoordeelde. Twintig daarvan waren gericht tegen joden, twee tegen homo's en één tegen moslims. Volgens het Meldpunt, dat zelf niet actief zoekt op internet, gaat het echter om het topje van de ijsberg.¹⁹⁹

Overigens komt het op Nederlandse sites slechts zelden tot directe confrontaties. Voorbeeld van gevallen waarin dat wel gebeurde zijn aanvallen van christenen op atheïstische groepen op de site van Hyves en MySpace en een aanval van moslims op de internetgroep 'Christenen op Facebook'.²⁰⁰ Verder is de site Marokko.nl een plaats waar enerzijds een deel van de bezoekers discriminerende reacties achterlaat, reden voor minister Van der Laan om de subsidie aan deze site te staken, terwijl er ook bezoekers zijn die mensen met een Marokkaanse of moslimachtergrond provoceren of extreme uitspraken onder schuilnamen als Mohammed21 doen om de site in diskrediet te brengen.²⁰¹

2.2.5 De invloed van de economische situatie

De financiële en economische crisis, die eind 2008 zicht- en voelbaar werd en de ergste is sinds de crisis van de jaren dertig, leidde, zoals aangegeven, tot nu toe niet tot grote politieke commotie in Nederland. Er was een sterke tendens om door positief denken en communiceren te bewijzen dat men *crisisproof* was.²⁰² Hier en daar werd de crisis bijna verwelkomd als aanleiding voor een herijking van waarden.²⁰³ Er ontstond ook al snel een vermoedheid ten aanzien van berichtgeving over de negatieve gevolgen van de crisis.²⁰⁴ Inmiddels was het percentage mensen dat meende dat het nog slechter zou gaan met de economie gedaald van 64 procent tot minder dan de helft.²⁰⁵ Toch begonnen in het derde kwartaal meer en meer huishoudens de crisis nu ook aan den lijve te ondervinden en zagen hun financiële veerkracht afnemen.²⁰⁶

Anders dan sommigen misschien hadden verwacht, droeg de crisis niet dadelijk bij aan een groei van extreemlinkse of extreemrechtse opvattingen of uitingen. In het algemeen profiteert links trouwens niet van economische crises, maar liggen er meer kansen voor extreemrechts, dat inspeelt op gevoelens van angst en geneigd is zondebokken aan te wijzen. Ondanks de tot nu toe tamelijk positieve benadering van de crisis, blijft hier een punt van aandacht bestaan, aangezien niet uitgesloten kan worden dat bij een deel van de bevolking als gevolg van de crisis veranderingen in attitude optreden die zich pas op termijn in uitingen en gedragingen manifesteren.²⁰⁷

Dat de bevolking zich voornamelijk geen al te grote zorgen maakt over de economische crisis kan twee dingen betekenen voor het gepolariseerde culturele debat. Enerzijds zou het kunnen getuigen van een algehele vorm van ontspanning onder de bevolking en de wens zich positiever op te stellen dan de afgelopen tijd het geval is geweest; zoals beschreven geven sommige cijfers aanleiding tot die veronderstelling. Anderzijds werkt het in het politieke debat zo dat naarmate sociaaleconomische onderwerpen minder aandacht krijgen, er ruimte is voor culturele thema's en in zo'n geval stemmen laagopgeleiden over het algemeen rechtser, onafhankelijk van hun beroep of inkomen.²⁰⁸

2.3 Een verband tussen (de voedingsbodem en processen van) polarisatie en radicalisering

Een lastige vraag is hoe de onderwerpen van deze notitie, polarisatie en radicalisering, zich ten opzichte van elkaar verhouden. In het Actieplan Polariseren en Radicaliseren wordt polarisatie gezien als een belangrijke oorzaak voor radicalisering. 'In lokale beleidsplannen wordt polarisatie daarentegen veelal gezien als gevolg van radicalisering', aldus de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, die het tamelijk vanzelfsprekende verband dat tussen beide onderwerpen wordt gelegd 'onjuist' noemt²⁰⁹ en beide aspecten liever als zelfstandige fenomenen beschouwt.²¹⁰ Uitkomsten van recent onderzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties naar de aanwezigheid van polarisatie en radicalisering op lokaal niveau maken de kwestie op het eerste gezicht niet eenvoudiger. Zo meenden 61 van de 286 responderende gemeentes, dat wil zeggen 21 procent, dat er sprake was van polarisatie en/of radicalisering. In 25 gemeentes was sprake van beide; in 22 gemeentes van alleen polarisatie en in 14 gemeentes van alleen radicalisering.²¹¹ In de beleving van 36 gemeentes kunnen radicalisering en polarisering dus kennelijk onafhankelijk van elkaar voorkomen.

Hieronder zal worden getracht te komen tot een explicitering van die relatie. Daarbij wordt slechts ingegaan op de relatie tussen islamistisch en in mindere mate rechts radicalisme enerzijds en polarisatie anderzijds. Bij de huidige stand van polarisatie lijkt de relatie tussen links- en/of dierenrechtenextremisme en polarisatie namelijk non-existent.²¹²

Allereerst zal aandacht worden besteed aan vermindering, eventueel zelfs terugtrekking in geografisch afgescheiden gebieden. Die terugtrekking kan een bewust onderdeel zijn van radicalisering²¹³ in de betekenis van de *Trendanalyse 2008*: 'de groeiende bereidheid om diep ingrijpende veranderingen in de samenleving (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven, te ondersteunen of anderen daartoe aan te zetten'. Vervolgens zal worden gepoogd een interpretatieschema aan te bieden voor de relatie tussen radicalisering en polarisatie.

2.3.1 Gebrek aan contact: wenselijk of onwenselijk?

In grote lijnen geldt voor de Nederlanders van verschillende herkomst een leefwijze die gekenschetst kan worden als *living together apart*; zij leven langs elkaar heen.²¹⁴

Bijna de helft van de autochtone Nederlanders onderhoudt geen contact met allochtonen en omgekeerd hebben Turkse en Marokkaanse Nederlanders eveneens weinig contact met autochtonen; daar is bij hen slechts in respectievelijk 29 en 27 procent van de gevallen sprake van. Er is de facto tot op grote hoogte sprake van een apartheidsstelsel, met witte en zwarte scholen, witte en zwarte wijken, trouwen in eigen kring etc.²¹⁵ In Nederland zit bijvoorbeeld zeventig procent van de niet-blanke leerlingen op een zwarte school; in de vier grote steden geldt dat zelfs voor bijna tachtig procent. In vergelijkbare steden in de Verenigde Staten geldt dat voor nog niet de helft van de niet-blanke leerlingen.²¹⁶ Ook het *Jaarrapport Integratie 2009* stelt: 'De woon- en schoolsegregatie is aanzienlijk en neemt eerder toe dan af. Vooral in de grote steden zijn er tal van buurten waar bijna geen autochtone Nederlander meer woont en ook komen niet-westerse leerlingen op menige school geen autochtoon kind meer tegen.'²¹⁷ Ditzelfde rapport constateert dat het percentage huwelijken dat Turkse en Marokkaanse Nederlanders sluiten met autochtone Nederlanders al jarenlang stabiel is op een laag niveau, namelijk tien procent.²¹⁸

En toch wordt contact door de overheid en vele anderen in Nederland wenselijk geacht. Onderzoek van Entzinger wees uit dat naarmate de vraagstelling abstracter werd autochtone jongeren afwijzender werden ten opzichte van moslims, Turken en Marokkanen, in de trant van 'allochtonen moet ik niet, maar mijn buurman Ali is een topvent'.²¹⁹ Een enquête van TNS NIPO uit 2004 wees eveneens uit dat autochtone personen die contact hebben met moslims zich minder bedreigd voelen dan degenen zonder zulk contact, maar de helft van de ondervraagden gaf ook aan onmiddellijk te zullen verhuizen naar 'een blanke wijk' als er 'te veel' allochtonen in hun buurt zouden komen wonen.²²⁰

'Nederland is in de greep van een mengingsparadox', schrijven drie Amsterdamse wetenschappers dan ook. 'Groepsvorming op basis van etniciteit (...) wordt massaal afgewezen, maar ondertussen kiest bijna iedereen zelf voor gelijkgestemden of gelijkgezinden om mee te sporten, te wonen, mee op te groeien en relaties mee aan te gaan.' Sociale menging moet, maar het moet vooral door de anderen gebeuren.²²¹ Of zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau vaststelt: 'Velen geven de voorkeur aan een gemengde wijk, maar ervaren dat veel autochtone Nederlanders uit gemengde wijken wegtrekken.' In de jaren 1995-2008 verliet bijna een derde van de autochtone bewoners de wijken die nu merendeels door migranten worden bewoond. Dat deze 'witte vlucht' de laatste jaren sterk is afgenomen, wordt slechts veroorzaakt doordat er in deze wijken steeds minder autochtonen wonen.²²²

Is contact dus gewenst, maar niet reëel? Laten we wat dieper op de zaak ingaan. Contact tussen groepen leidt alleen tot meer positieve wederzijdse oordelen als er sprake is van een relatief gelijke sociale status, een gezamenlijk doel, een noodzaak tot samenwerken, steun van belangrijke derden voor het onderling contact en niet al bij voorbaat verziekte verhoudingen.²²³ Meer contact tussen afzonderlijke (geografische) entiteiten kan dus juist ook tot meer polarisatie leiden, als namelijk niet aan de genoemde voorwaarden is voldaan.²²⁴ Of tot meer radicaliteit. Onderzoek van Robert Putnam toonde aan dat naarmate de etnische diversiteit in een samenleving toeneemt, het vertrouwen in de medemens en met name in de burens, van welke origine

dan ook, daalt, althans tijdelijk. Anders gezegd het *bridging capital* is aanvankelijk gering en pas later stijgt het *bonding capital*. Dat is volgens hem niet negatief: 'Groepen van nieuwkomers vallen in het begin sterk op zichzelf terug en dat hebben ze ook nodig om de stap naar de nieuwe samenleving te maken.'²²⁵ Ook het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt vast dat voor veel mensen met een migrantenachtergrond een zogeheten zwarte wijk, ondanks armoede, overlast en verloedering, aantrekkelijk kan zijn: 'Het persoonlijke (familie)netwerk en de eigen winkels binden mensen aan de wijk, terwijl angst om niet geaccepteerd te worden in de witte buitenwijk, die minder aantrekkelijk maakt.'²²⁶ Putnam stelt: 'De stap naar "bridging" wordt pas gemaakt wanneer het resultaat van "bonding" sterk genoeg is.'²²⁷ 'Sterke eigen organisaties kunnen, paradoxaal genoeg, leiden tot sterke gemengde organisaties.'²²⁸ Anders gezegd: wat wordt gepercipieerd als vervreemding is vaak 'integration in disguise'.²²⁹ Zo heeft in de twintigste eeuw in Nederland voor veel mensen het systeem van verzuiling ook gewerkt. Verzuiling was een vangnet, het hield mensen binnenboord, maar verdween in de jaren zestig nog sneller dan het ontstaan was, toen de verzuilde burgers eenmaal geëmancipeerd en mondig waren geworden.

Enclaves kunnen zowel vrijwillig gekozen zijn als opgedrongen. In dat laatste geval zijn racistische of sociaal-economisch factoren meestal de oorzaak.²³⁰ Ook onderzoek van Van den Bos, Loseman en Doosje onder Nederlandse moslimjongeren toont aan dat zelfgekozen isolement en een geringere betrokkenheid bij de rest van de samenleving niet noodzakelijk nadelig uitpakt. Het leidt in elk geval niet tot een grotere bereidheid geweld te plegen.²³¹ Tegelijk blijkt uit onderzoek dat in zogeheten gemengde wijken er zeven maal meer kans is op schizofrenie dan in zogeheten zwarte wijken.²³² Schizofrenie is een samenspel tussen genen en omgeving. In het bijzonder immigratie en gevoelens van vernedering blijken bij de ontwikkeling ervan een rol te spelen.²³³

2.3.2 Mogelijk overheidsbeleid

Het hoeft dus niet nadelig te zijn dat mensen uit een minderheid er tijdelijk voor kiezen om een eigen universum te scheppen dat hen beschermt als een door hen zelf gesponnen cocon.

Het is goed om in die fase nieuwkomers hun eigen culturele ruimte te bieden, van waaruit zij veilig hun eigen cultuur ter discussie kunnen stellen.²³⁴ Een anticiperende overheid zou moeten klaar staan om op het moment dat het omslagpunt zich aandient en mensen het vertrouwen hebben dat zij in gemengde wijken etc. een plaats kunnen vinden daar ook de ruimte en mogelijkheden voor te scheppen. Dat vraagt om een faciliterende opstelling die individuele keuzes en op door het individu zelf gekozen tijdstippen mogelijk maakt. En dat vraagt van de overheid dat zij maatregelen in de sfeer van het huisvestings- en vestigingsbeleid goed doordenkt. Een voorstel als dat van minister Van der Laan uit juli 2009 om voortaan huurwoningen van corporaties uitsluitend nog aan de laagste inkomens toe te wijzen bevordert, wegens de lage sociaal-economische positie van sommige etnische groeperingen, de facto ook etnische enclavevorming, die de overheid nu juist zegt te willen bestrijden.²³⁵

In diezelfde zin zou de overheid, als haar invloed op het gepolariseerde debat over integratie, participatie en multi-ethniciteit al gering is, in elk geval het goede voorbeeld kunnen geven. Terwijl overheidsfunctionarissen nu soms problemen met immigranten en in het bijzonder nieuwkomers van Marokkaanse herkomst beklemtonen,²³⁶ om maar te zwijgen van gezagsdragers die spreken van 'kutmarokkanen',²³⁷ zou zij sterker kunnen benadrukken dat diversiteit en multiculturaliteit kansen bieden en het accent kunnen leggen op wat goed gaat bij migratie en emancipatie van vertegenwoordigers van minderheidsgroepen.²³⁸

Nederland heeft de participatie van nieuwkomers de afgelopen acht jaar voornamelijk gezien als een sociaal-cultureel probleem en slechts in geringe mate als een sociaal-economische kwestie.²³⁹ Nog steeds is de werkloosheid onder Nederlanders van Marokkaanse en Turkse afkomst zo'n drie maal groter dan die onder autochtonen. De huidige financieel-economische crisis dreigt deze verhouding nog te verergeren, vooral omdat er relatief veel jongvolwassenen van Turkse en Marokkaanse afkomst niet over een startkwalificatie beschikken en er sprake is van een oververtegenwoordiging van deze groep in tijdelijke functies. Nog steeds worden de kansen van allochtonen in het onderwijs te laag ingeschat, waardoor zij op z'n gunstigst een langere leerweg moeten afleggen en op z'n slechtst kansen en vertrouwen verloren gaan. Hierbij moet overigens worden aangetekend dat is het aantal Marokkaans-Nederlandse leerlingen met een havo/vwo-advies de afgelopen jaren sterk is gestegen ten opzichte van andere etnische groepen.²⁴⁰ Allochtone jongeren hebben voorts veel negatievere verwachtingen van hun kansen op en de inhoud van een stageplek dan autochtone, een verwachting die volgens FNV Jong-voorzitter Jeroen de Glas gestoeld is op de realiteit.²⁴¹ Er valt dus veel te winnen door kansen op de arbeidsmarkt en in het onderwijs verbeteren, niet alleen voor allochtonen maar ook voor autochtonen, omdat een goed onderwijs- en kennisniveau voor hen nog steeds een van de beste medicijnen is tegen angst voor andere etnische groepen, vooroordelen en discriminatie.²⁴² Weliswaar lijkt de afgelopen jaren de kennis onder niet-moslims van de islam te zijn toegenomen,²⁴³ maar die 'kennis' bestaat volgens de arabist Maurits Berger voornamelijk uit percepties en halve waarheden.²⁴⁴

2.3.3 *Polarisatie kan bijdragen aan radicalisering*

Analisten zijn het erover eens dat er niet één weg is die leidt naar radicalisering.²⁴⁵ Volgens Buijs et al. appelleert het islamistische gedachtegoed vooral aan moslimjongeren die worstelen met hun identiteit. Zij voelen zich vervreemd van hun ouders en zoeken een plaats in de Nederlandse samenleving, maar ervaren daarin een gebrek aan binding en erkenning. De gevoelens van bedreiging leiden ertoe dat *bonding* met bondgenoten sterker wordt ten koste van *bridging* met andere groepen.²⁴⁶ Het toestaan van een zekere mate van retraite uit de samenleving als het gaat om respect een tijdelijk zelfgekozen levensfase hoeft niet verkeerd te zijn (zie hierboven). Wanneer die terugtrekking en vermijding echter het gevolg zijn van een gebrek aan erkenning door diezelfde samenleving en van een gebrek aan langetermijnperspectief om zich als volwaardig burger te ontplooien dreigt radicalisering. Slootman et al. onderscheiden dan ook naast behoefte aan zingeving en rechtvaardigheidsgevoel als derde drijfveer voor radicalisering: de behoefte aan erkenning.²⁴⁷ Die laatste behoefte, behoefte aan erkenning van de eigen identiteit, was tevens de uitkomst van

alle studies in het kader van het NWO-programma Sociale Cohesie: mensen willen zich aanpassen en tegelijk zichtbaar blijven.²⁴⁸ Het rechtvaardigheidsgevoel, dat Slootman et al. onderkennen, heeft betrekking op zowel de eigen situatie als de situatie elders in de wereld, waar verwante groepen vernederingen ondergaan, een proces dat ook wel bekend staat als 'humiliation by proxy'²⁴⁹ en dat manifest werd bij de vereenzelviging van Marokkaanse jongeren met Palestijnen in Gaza begin 2009. Het idee dat de eigen groep onrechtvaardig behandeld wordt speelt dus een belangrijke rol bij radicalisering.²⁵⁰

Tegelijk geldt dat hoe meer zich een collectieve identiteit ontwikkelt, bijvoorbeeld als gevolg van polarisatie, des te eerder het gevoel ontstaat hetzij bedreigd te zijn, hetzij superieur te zijn, zowel bij de minderheid als bij de meerderheid. En in al die gevallen groeit de bereidheid geweld te gebruiken jegens anderen. Hoe meer een partij zich namelijk bedreigd voelt, des te meer hij de andere partij als immoreel en inferieur zal beschouwen, waardoor de neiging ontstaat het conflict te beslechten door te forceren en vechten. Dat leidt vervolgens tot verdergaande polarisatie en aldus ontstaat een escalatiecyclus.²⁵¹ En sterker nog: door bewust te polariseren kunnen politici en andere opinieleiders burgers doen radicaliseren.²⁵²

Tegen deze achtergrond is een model interessant dat Sipko Vellenga ontwikkeld van attitudes onder moslims en dat is gebaseerd op enerzijds het veronderstelde culturele verschil en anderzijds het veronderstelde machtsverschil.

Verondersteld cultureel verschil

Verondersteld machtsverschil

	groot	klein
Klein	militantie	openheid
Groot	vermijding	aanpassing

Van militantie is volgens Vellenga sprake als het veronderstelde machtsverschil klein is en de veronderstelde culturele afstand groot. Vermijding manifesteert zich volgens hem wanneer een groep sterk hecht aan de eigen identiteit en zich tegelijk door de omgeving bedreigd voelt: 'Leden van die groep zullen proberen de situatie te ontvluchten. Ze kunnen proberen te emigreren naar het land van herkomst, of, wanneer dat geen optie is, proberen een eigen wereld te scheppen binnen de bestaande samenleving (...)', waarin ze hun eigen gestolde tradities en religie koesteren.²⁵³ Bij geringe culturele verschillen en een verondersteld groot machtsverschil zal, aldus Vellenga, een minderheid assimileren. En, ten slotte, als het veronderstelde machtsverschillen de veronderstelde culturele afstand klein zijn, kan de minderheid haar omgeving open tegemoet treden.

Het gepolariseerde debat over etniciteit en religie kan, zeker voor minderheden, bedreigend zijn. Het zet de culturele verschillen scherper aan en kan het idee geven dat

de meerderheid domineert. Minderheden zullen dan geneigd zijn zich terug te trekken binnen eigen kaders. Dat kunnen oude vertrouwde kaders zijn, maar dat kunnen ook nieuwe zijn, die de uitkomst zijn van een zoektocht naar de eigen identiteit of het gevolg van een door anderen opgedrongen identiteit. Zulke identiteitscrises kunnen ook tot bekeringen leiden.²⁵⁴

Uit onderzoek blijkt dat integratie de grootste voorkeur onder allochtonen heeft, op de tweede plaats gevolgd door separatie. Ook onder autochtonen heeft het integratiemodel de sterkste voorkeur, gevolgd door assimilatie.²⁵⁵ Wat zich nu lijkt voor te doen is dat het gepolariseerde debat de door allochtonen en autochtonen gedeelde eerste voorkeur van integratie (met dus een zekere mate van behoud van eigen identiteit) onmogelijk maakt. Daardoor vallen beide groepen terug op hun tweede voorkeur, respectievelijk assimilatie bij autochtonen en separatie bij allochtonen, waartussen geen overeenstemming bestaat. Het gepolariseerde debat creëert op die manier zijn eigen *perpetuum mobile*.

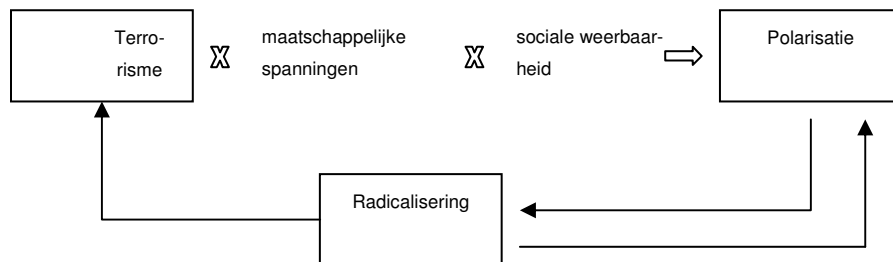
Een modificatie op het model van Vellenga zou nog moeten zijn dat, terwijl het overgrote deel van een minderheid, kan besluiten dat vermindering of separatie onder de gegeven omstandigheden de beste oplossing lijkt, een relatief kleine groep uit de minderheid kiest voor confrontatie door middel van radicalisering. Radicalisering en terrorisme zijn vaak juist strategieën die ontstaan in situaties waarin minderheden hebben besloten dat de dialoog met woorden geen zin meer heeft en dat de dialoog met (geweld)daden moet worden voortgezet. Daarbij kunnen zowel nationale als internationale ontwikkelingen of incidenten de *trigger* zijn die tot zo'n extremistische *Sonderweg* leidt.

2.3.4 Kan radicalisering ook bijdragen aan polarisatie?

In de beeldvorming die ten grondslag ligt aan het gepolariseerde religieus-etnische debat is er naast aandacht voor een vermeend verschil in centrale waarden een grote mate van aandacht voor Marokkaanse hangjongeren, hinderlijke jongeren, overlastgevende jongeren en criminele jongeren.²⁵⁶ Minderjarige Marokkaanse Nederlanders zijn de etnische groep met het hoogste aandeel in criminaliteit (15,9 procent); overigens daalt bij Marokkaanse Nederlanders de criminaliteit snel vanaf ongeveer hun twintigste levensjaar. De reden is dat de criminaliteit niet zozeer voortkomt uit het leven in een crimineel milieu als wel uit opvoedingsproblematiek, waaronder een relatief hoog percentage eenoudergezinnen en sociaal-economisch behoeftige omstandigheden.²⁵⁷ Juist wegens de oververtegenwoordiging van Marokkaanse jongeren in de criminaliteit en ander overlastgevend gedrag worden zij als minder geïntegreerd gezien.²⁵⁸ Bij een bepaald segment van de samenleving is de term 'Marokkaanse straatterroristen' in zwang geraakt.²⁵⁹ Ondanks dit laatste woordgebruik, is hier dus geen sprake van 'radicalisme' of 'radicalisering' in de zin die de regering en de wetenschap eraan geven. Radicalisme geeft vaak zin aan het leven en leidt veelal tot afzwering van leegloperij en (kleine) criminaliteit. De ware jihadistische radicaal gedraagt zich 'voorbeeldig', zowel uit overtuiging als om tactische redenen (niet willen opvallen).

Tegelijk wordt duidelijk dat gebruik wordt gemaakt van een idioom dat verwijst naar terrorisme, dat vrij algemeen, zeker in de vorm van de aanslagen in de VS van 11 september 2001, wordt gezien als een katalysator van de polarisatie in Nederland. Het huidige veiligheidsdiscours rond terrorisme wordt dus aangegrepen om bepaalde etnische groepen te 'labelen' en stigmatiseren. Illustratief is in dit verband dat zogeheten loverboys (op zich al een Nederlands neologisme dat een etnische profilering van een bepaald type misdadigers bevat) tegenwoordig worden neergezet als 'seks-terroristen'.²⁶⁰ En toen jongeren herrie schopten in de bioscoop na afloop van het Suikerfeest vroeg de VVD in Amsterdam aan burgemeester Cohen om opheldering over de 'bioscoopterreur'.²⁶¹

Het bovenstaande leidt tot een wisselwerking die als volgt schematisch kan worden weergegeven:



Terrorisme(dreiging) zet (latente) spanningen tussen het 'oude, vertrouwde' en het 'nieuwe, vreemde' verder onder druk. Dit leidt tot polarisatie, wij-zij-denken²⁶² en vervolgens tot (gevoelens van) uitsluiting bij de minderheid. Een aanval op een etnische of religieuze groep leidt tot een verweer waarbij de positieve eigenschappen van de eigen groep en de negatieve van de andere groep worden benadrukt, een mechanisme dat wel bekendstaat als 'moral defense'.²⁶³ Dit geldt tevens en misschien wel juist voor jongeren die in twijfel zijn over hun identiteit. Uitblijven of ontkenning van de biculturele identiteit kan tot radicalisering leiden vanuit een beklemtoning van de etnische en religieuze achtergrond van de ouders en een afwijzing van identificatie met het immigratieland.²⁶⁴ Zulke gevoelens kunnen aanleiding zijn voor radicalisering. En bij een beperkt deel van de geradicaliseerden ontstaat dan de bereidheid door middel van terroristisch geweld toe te slaan.²⁶⁵

Tegelijk kunnen radicale opvattingen, ook zonder dat ze in geweld uitmonden, bijdragen aan een verscherping van een gepolariseerd debat. Aldus is er sprake van een wisselwerking tussen polarisatie en radicalisering.

Dit proces kent overigens een rem en die is in het bijzonder gelegen in de sociale weerbaarheid die een bevolking aan de dag legt ten opzichte van dreigingen. In dit verband is het interessant dat de angst voor een terroristische aanslag, blijkens de Veiligheidsmonitor, in Nederland al een paar jaar achtereen een dalende trend ver-

toont. In september 2009 bleek uit een peiling van Maurice de Hond opnieuw die neerwaartse trend: 27 procent van de ondervraagden zei rekening te houden met een aanslag tegen nog 55 procent in 2005. Bijna de helft van de ondervraagden meende dat de overheid de burgers goed beschermt tegen eventuele aanslagen. Dit was de hoogste score van de afgelopen acht jaar.²⁶⁶

3 Islamitisch radicalisme

Hans Moors

3.1 Inleiding

De afgelopen jaren heeft het onderzoek naar (de voedingsbodem voor) het islamitische radicalisme²⁶⁷ in Nederland een stevige impuls gekregen. Uit een inventarisatie van wetenschappelijke studies naar (contra-)terrorisme, radicalisering en polarisatie die het Centre for Terrorism and Counterterrorism (CTC, Universiteit Leiden, Campus Den Haag) onlangs heeft gemaakt, blijkt dat de afgelopen vijf jaar meer dan driehonderd Nederlandse onderzoeken zijn verschenen of binnenkort verschijnen. Het aandeel studies naar dierenrechtenactivisme c.q. –extremisme en naar extreemrechts is opmerkelijk beperkt, ofschoon de AIVD hier opkomende bedreigingen constateert. Recent wetenschappelijk onderzoek naar de actuele ontwikkeling van extreemlinks in Nederland is niet voorhanden. Vrijwel alle onderzoeken betreffen het islamitische radicalisme en/of extremisme.

Hoe is het gesteld met het islamitische radicalisme in Nederland? Welke actuele ontwikkelingen zijn hier waar te nemen? Deze vraag staat centraal in dit hoofdstuk. Het hoofdstuk bestaat uit drie delen. In het eerste deel gaan we in op de definiëring en afbakening. Dat kan kort, gezien hetgeen we hierover in de inleiding aan de orde hebben gesteld. In het tweede deel beschrijven we – voortbouwend en reagerend op de *Trendanalyse 2008* – enkele recente ontwikkelingen in het islamitische radicalisme. Het derde deel is gewijd aan de wijze waarop de overheid en de media tegen het islamitische radicalisme aankijken. Er is recentelijk namelijk niet alleen sprake van (autonome) ontwikkelingen binnen het islamitische radicalisme zelf, maar ook van quasi gelijktijdige processen van ‘reframing’ en ‘biframing’ van de beeldvorming. Dit proces brengen we op hoofdlijnen in kaart. Voor een bredere discussie over de politieke en maatschappelijke discours met betrekking tot de islam verwijzen we naar de hoofdstukken over polarisatie en radicalisering.

Ten slotte nog een opmerking over cijfermatige gegevens over de omvang van bewegingen en formaties binnen het islamitische radicalisme. Die zijn nog steeds niet of nauwelijks voorhanden in openbare bronnen.

3.2 Definiëring en afbakening

Het islamitische radicalisme is een sociaal verschijnsel. Inzicht bieden in dit fenomeen betekent antwoord geven op de vraag wat nu eigenlijk ‘de kern’ is van wat we met begrippen als ‘islamitisch radicalisme’, ‘moslimradicalisme’, ‘islamisme’ aanduiden.²⁶⁸

Het begrip 'radicalisme' zelf is onscherp.²⁶⁹ Het beschrijft een niet-objectief fenomeen. Radicaliseren is een proces dat plaatsvindt bij individuen en in radicaliserende groepen. Het heeft niet alleen een situationele en contextspecifieke voedingsbodem, maar komt ook situatie- en contextspecifiek tot uitdrukking. Het is een proces dat waargenomen wordt en weerstreeft. Radicaliseren is een fluïde proces. Vanuit de binnen- en buitenwereld krijgt het constant prikkels en het anticipeert en reageert daarop. De begrippen 'radicalisme' en 'radicaliseren' krijgen effectief betekenis door voortdurende 'framing', 'reframing' en 'biframing'. Daarom is het belangrijk om vast te stellen vanuit welk perspectief en met welk oogmerk islamitische radicalisering wordt bestudeerd.

3.2.1 *Radicalisme en radicalisering*

In het hedendaagse vocabulaire wordt de term 'radicalisme' in het algemeen gebruikt als duiding van de drijfveer om de samenleving te hervormen op basis van een fundamentalistische geloofsovertuiging of ideologie. De term heeft doorgaans een negatieve connotatie en wordt vaak met nadruk in verband gebracht met religie – het afgelopen decennium de islam in het bijzonder –, met etniciteit, met een gemankeerd integratieproces, deviant gedrag en met het gebruik van geweld, extremisme en terrorisme.

De Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD) heeft enkele jaren geleden een werkdefinitie van radicalisme gemaakt. Radicalisme is 'het (actief) nastreven en/of ondersteunen van diep ingrijpende veranderingen in de samenleving, die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde (doel), eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes (middel), die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect). In het verlengde hiervan is radicalisering te duiden als de (groeïende) bereidheid zelf dergelijke veranderingen (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven en/of te ondersteunen, dan wel anderen daartoe aan te zetten.'²⁷⁰ Deze werkdefinitie, voortvloeiend uit de wettelijke taken van de AIVD, wordt als zodanig (in diverse licht afwijkende varianten) in recente beleidsstukken gehanteerd.²⁷¹

Deze definitie koppelt radicalisme expliciet aan subversief activisme en de maatschappelijke risico's die daaruit kunnen voortvloeien. Verklaarbaar, want inlichtingen- en veiligheidsdiensten verzamelen overwegend informatie vanuit een dreigingsperspectief. Radicalisme impliceert echter niet per definitie een dreiging of veiligheidsrisico. Het proces van radicaliseren kan tot activisme en extremisme leiden, maar is tevens te beschouwen als een gevolg en een oorzaak van ervaren ongelijkheid, ongelijkwaardigheid en miskennis.²⁷²

Dit aspect komt subtiel tot uitdrukking in de definitie die in de 'Nota radicalisme en radicalisering' wordt gebruikt.²⁷³ Radicalisme is hier omschreven als 'een geesteshouding waarmee de bereidheid wordt aangeduid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en die in daden om te zetten. Die daden kunnen maken dat op zichzelf hanteerbare tegenstellingen escaleren tot een niveau waarop deze de samenleving ontwrichten, doordat er geweld aan te pas komt, het tot gedrag leidt dat mensen diep kwetst of in hun vrijheid raakt of doordat groepen zich afkeren

van de samenleving'. Deze definitie verwijst naar een breder continuüm van mogelijke veiligheids- én maatschappelijke effecten van radicalisme.

Wat radicalisme is en wie een radicaal blijft ondanks deze definitiepogingen lastig te bepalen. Het 'bedreigen van de democratische rechtsorde' of het 'ontwrichten van de samenleving' blijken in de praktijk lastig te operationaliseren doelen (zie ook paragraaf 4.2.1). Welke mate van geweld bij het nastreven van doelen feitelijk als radicaal of extremistisch kan worden gekenmerkt, volgt evenmin eenduidig uit de definities. Dat geldt mutatis mutandis ook voor de aard van geweld of andere middelen waarmee radicalen hun doelen zouden nastreven.²⁷⁴ Gaat het om daadwerkelijk gebruik van geweld, of volstaat de (meer passieve) neiging zich af te keren van normen, waarden en gebruiken van de Nederlandse samenleving, een attitude die zich zou kunnen uiten in isolationisme, exclusivisme en parallellisme, om een persoon of groep als 'radicaal' te bestempelen?

3.2.2 Radicalisme en radicalisering onder Nederlandse moslims

Zowel vanuit wetenschappelijk als beleidsperspectief bestaat overeenstemming dat (islamitisch) radicalisme beschouwd moet worden als de resultante van een *proces van vervreemding en verwijdering* van de gevestigde samenleving en haar stelsel van normen en waarden. Radicalisering als proces is een *politiek-ideologisch fenomeen*, met een voedingsbodem in politieke en culturele ontworteling, die betekenis krijgt in collectieve 'imagined communities': een veronderstelde interne cohesie binnen de eigen geloofs- of ideeëngemeenschap, waarbij die gepercipieerde interne cohesie gevoed wordt door *tegenbeelden* van achterstelling en discriminatie.²⁷⁵ Het proces van vervreemding en verwijdering ontwikkelt zich van een vertrouwensbreuk, via een legitimiteitconflict tot een legitimiteitsbreuk.²⁷⁶ Religie of etniciteit kunnen hierbij een rol spelen, maar dat is niet per definitie het geval. Uiteraard speelt religie een belangrijke rol bij een fenomeen als islamitisch radicalisme, maar ook hier is religie meestal niet de enige of exclusieve factor die radicalisering aanjaagt.²⁷⁷

Dit uitgangspunt vraagt om expliciete aandacht voor het *proces* van radicaliseren, de *motivatie* van radicaliserende individuen en de *maatschappelijke inbedding* daarvan. Een groot en groeiend corpus van theoretische en empirische analyses die dat uitgangspunt onderschrijven. Hier volstaan we met de constatering dat uit deze literatuur in algemene zin naar voren komt, dat radicalisering een *langdurig proces* is, omdat de banden met de gevestigde samenleving moeten worden afgebroken, hoewel uiteindelijk de 'doorbraak' naar radicaal activisme (hetgeen Wiktorowicz de 'cognitieve opening' noemt)²⁷⁸ in een relatief korte periode kan plaatsvinden. Het is voorts een proces dat zich *op verschillende niveaus* tegelijk kan voltrekken: individueel of in groepen. Sociale verbanden versoepelen het proces van radicalisering, want bieden emotionele steun, helpen een gedeelde identiteit vormen.²⁷⁹ Sommige terrorismeonderzoekers achten de betrokkenheid op de 'in-group' van doorslaggevend belang dan haat tegen de 'out-group'.²⁸⁰ Radicalisering is verder ook een *veelvormig proces* met politieke, religieuze, en sociaal-culturele dimensies.

Radicalisering is een complex proces dat vermoedelijk weinig mensen op dezelfde wijze doorlopen en waarin de verschillende dimensies elkaar conditioneren.²⁸¹ In

navolging van Sprinzak en met name Borum, lieten Buijs, Demant en Hamdy – met betrekking tot moslimjongeren in Nederland – zien hoe de *religieuze dimensie* van het proces van radicalisering dikwijls gevoed is door existentiële twijfel, leidt tot een behoefte aan zingeving en binding (thuis voelen, binding in de groep (bonding) en binding met andere groepen (bridging), geaccepteerd en gewaardeerd worden, et cetera.) en hierdoor geneigd is te appelleren aan ‘romanticisme’, zowel in de vorm van utopisme als in de vorm van sektarisme. In hun analyse zien de auteurs deprivatie als de bepalende individuele omstandigheid van de *politiek-activistische dimensie* van radicalisering, gevoed door ervaren onrecht en de retributie daarvan, resulterend in een soort van ‘rechtvaardigheidssyndroom’ dat zich kan uiten in solidariteit of wraak. In de *sociaal-culturele dimensie* van radicalisering zien zij ontworteling en ervaren isolement als omstandigheid die te maken heeft met een absoluut streven naar betrokkenheid, waarin soms door leiderschap, soms door collectieve binding kan worden voorzien.²⁸²

Het islamitische radicalisme is een religieus geïnspireerde politieke ideologie. Dat politieke aspect in formele zin zien we in Nederland niet of nauwelijks terugkomen. Van positieve identificatie met een politieke stroming is evenmin sprake. Het islamitische radicalisme in Nederland zoekt geen binding met partijpolitiek. Wel is vooral binnen de salafi-beweging sprake van een bewuste ‘politics of life style’: het binden van personen aan een informele gemeenschap door middel van religieus geïnspireerde praxis.²⁸³ Behalve als politieke ideologie is het islamitische radicalisme te kenschetsen als een levensbeschouwelijke (lees: orthodoxe of fundamentalistische religieuze) ideologie en – in het verlengde van hetgeen hierboven is opgemerkt – als een levensstijl. Vooral deze laatste verschijningsvorm van het islamitische radicalisme lijkt in Nederland op het ogenblik dominant.

3.2.3 *Religieuze en politieke overtuigingen*

De gevoeligheid voor het islamitische radicalisme en/of extremisme komt tot uitdrukking in een aantal overtuigingen. Slootman en Tillie hebben die als volgt samengevat:²⁸⁴

Islamitische radicalen delen een aantal overtuigingen:

- (1) De islam wordt van binnenuit en van buitenaf bedreigd.
- (2) Burgerlijke machthebbers hebben daaraan bijgedragen en dienen gewantrouwd te worden; verzet tegen hen is gerechtvaardigd.
- (3) Religieuze gezagsdragers komen hiertegen onvoldoende in het geweer en verraden daarom het ware geloof.
- (4) De grondslagen van het geloof moeten worden hersteld; een letterlijke interpretatie van de heilige boeken brengt de echte religieuze normen en waarden over het voetlicht.

(5) De eigen religie is superieur en zou aan de basis moeten liggen van en een richtsnoer moeten zijn voor de (ideale) samenleving.

(6) De ware gelovige zet zich in voor het realiseren van die (ideale) samenleving.

Islamitische extremisten gaan nog verder en zijn er bovendien van overtuigd:

(7) dat het realiseren van die (ideale) samenleving het hoogste doel op aarde is;

(8) dat die ambitie als doel alle middelen (inclusief geweld) heiligt;

(9) waarbij tegenstellingen worden verabsoluteerd (dichotoom denken) en sterke vijandbeelden worden gevormd.

In hun analyse op basis van gegevens die in een survey onder Amsterdamse moslims zijn verzameld, laten Slotman en Tillie zien dat het islamitische radicalisme en/of –extremisme zowel een religieuze als een politieke dimensie heeft. Beide dimensies hangen niet samen. Gevoelens van wantrouwen jegens burgerlijk gezag en religieuze leiders, de overtuiging van een religieuze handelingsplicht en vormen van dichotoom en utopisch denken hangen met een of beide dimensies samen. Het dichotome denken staat centraal in het radicaliseringsproces, want correleert met zowel religieuze orthodoxie c.q. fundamentalisme (religieuze dimensie) als met de politieke strijd om het ware geloof te doen overleven en te vestigen (politieke dimensie). Het utopische denken zit sterk aan de kant van de politieke dimensie, evenals wantrouwen jegens burgerlijk gezag. Ontevredenheid over religieuze leiders blijkt geen eenduidige factor. Moslims bij wie de religieuze en de politieke dimensie allebei aanwezig zijn, lijken het meest gevoelig voor radicalisering, aldus Slotman en Tillie.²⁸⁵

3.3 Verschijningsvormen van islamitisch radicalisme in Nederland

3.3.1 Salafi's

In Nederland worden radicalisme en islam doorgaans in één adem gekoppeld aan de transnationale stroming van het salafisme. Het salafisme is niet de enige 'radicale', of liever: fundamentalistische beweging binnen de islam in Nederland.

De religieuze beweging van het salafisme bestaat uit verschillende organisaties en netwerken en is breder en meer pluriform dan het gebruik van het begrip 'salafisme' in de Nederlandse media doorgaans doet vermoeden. Ook de hoofdtendenzen van het salafi-ideeëngoed (Wahhabi's, Sahwah, neosalafi's en jihadi's) vormen geen homogene groepen. In tegenstelling tot hun negentiende-eeuwse voorlopers zien de moderne salafi's de zuivere islam als een geloof dat los staat van de context waarin het wordt beleefd en beleden. Zij streven naar een zuivering van het geloof van menselijke opvattingen (inclusief door mensen gemaakte wetten), voorstellingen,

interpretaties en praktijken die er in de loop der eeuwen zijn ingeslopen. Alleen de koran zelf en de hadith, de overleveringen van uitspraken en handelingen van de profeet Mohammed en zijn oorspronkelijke metgezellen (die de soenna, de manieren van de profeet, vormen) worden als gezaghebbend beschouwd én als zelfverklaarend.²⁸⁶ Salafi's erkennen de tafsir niet. De tafsir is de exegese en interpretatie van de koran die hoofdzakelijk in de eerste eeuwen na de openbaring werden gevormd. Puristische en fundamentalistische bewegingen, zoals het salafisme, hebben zich daarvan afgekeerd en zijn teruggekeerd naar de bronteksten. Salafi's proberen de regels, wetten en praktijken die in de koran en de hadith genoemd worden strikt na te leven. Salafisme is, in de beleving van salafi's zelf, veeleer een *manier van leven* volgens *de islam*, dan een islamitische religieuze beweging of stroming.²⁸⁷

Volgens salafi's bestaat er maar één juiste benadering van de enige ware islam en daar moeten moslims kennis over opdoen. Het is in hun optiek echter moeilijk om echt en onecht te onderscheiden, zodat het risico bestaat dat teksten worden geïnterpreteerd en dat hiernaar wordt gehandeld zonder dat gedegen kennis om te kunnen interpreteren is opgedaan. Vooral jongeren die op zoek zijn naar hun moslimidentiteit en iets willen betekenen in de maatschappij worstelen hiermee.²⁸⁸ De noodzakelijke kennis die *bid'a* (het bestrijden van nieuwlichterij) en *taqlid* (weerstand tegen het blindelings navolgen van anderen) eisen is slechts bij weinig mensen beschikbaar. Hieruit volgt enerzijds dat salafi's veel belang hechten aan het verspreiden van kennis en het winnen van moslims en ongelovigen voor de ene, echte islam (*dawa*). Anderzijds maakt het leerstuk van kennisopbouw de positie van geleerde imams en predikers in salafi-kringen niet alleen belangrijk, maar ook vrijwel onaan-tastbaar.²⁸⁹

In Nederland manifesteren zich met name de gepolitiseerde salafi's en de (apolitieke) Madkhali Selefies, in mindere mate de jihadi's.²⁹⁰ Onder de gepolitiseerde salafi's vallen de groepen rond de website Al-Islam.com,²⁹¹ en rond de imams Shershaby (El Tawheed moskee, Amsterdam), Salam (Islamitische Stichting voor Opvoeding en Overdracht van Kennis, Tilburg) en Fawad Jneid (As Soennah moskee, Den Haag). Politieke salafi's keren zich af van de westerse niet-gelovige wereld, maar zijn tegen het gebruik van geweld. Hoewel geneigd tot fysiek isolement van de decadente, gecorrumpeerde en vijandige buitenwereld, lijken gepolitiseerde salafi zich in toene-mende mate open te stellen naar de samenleving, zowel bij landelijke activiteiten als in de lokale context,²⁹² soms met het argument dat het niet anders kan gezien het onrecht dat gelovige moslims (in hun ogen) in Nederland wordt aangedaan (zie ook paragraaf 3.4).

De Madkhali Selefies vormen een invloedrijke stroming in Nederland, met imam Bouchta van de Islamitische Stichting voor Cultuur en Welzijn in Tilburg als een van de belangrijke voormannen. Deze stroming duidt zichzelf expliciet aan met de ver-derlandste term 'selefie', is loyaal aan de Saoedische autoriteiten en houdt zich afzij-dig van politieke kwesties. De apolitieke salafi's ten slotte keuren de gewelddadige jihat openlijk af.

Over de omvang van het salafisme in Nederland doen zeer uiteenlopende ramingen de ronde. In september 2007 zouden, volgens minister Ter Horst (die zich baseerde op gegevens van de AIVD) tussen de 20.000 en 30.000 mensen zich aangetrokken voelen tot het salafisme. Er zouden ongeveer 2.500 'potentiële' moslimactivisten rondlopen. Deze cijfers zijn in de *Trendanalyse 2008* opgenomen. De aantrekkingskracht van het salafisme op jongeren is groot, maar sommige experts schatten tezelfdertijd dat het aantal jongeren dat daadwerkelijk salafi wordt en volgens de leer leeft veel lager ligt: rond de 300 personen.²⁹³ Betrouwbare cijfers uit 2008 en 2009 zijn niet beschikbaar.

3.3.2 *Takfiri's en Jihadi's*

Takfiri's worden soms gezien als een gewelddadige stroming binnen de salafi-bewegingen. Hoewel takfiri's de fundamentalistische geloofsovertuiging van salafi's delen, achten zij (in tegenstelling tot salafi's) het gebruik van geweld voor het bereiken van politieke of religieuze doelen – zowel binnen als buiten de gemeenschap van moslims – gerechtvaardigd. Er zijn bovendien takfiri's actief in vrijwel elke islamitische geloofsstroming of –gemeenschap, dus niet uitsluitend binnen de salafi-bewegingen. Takfiri's dienen veeleer gezien te worden als een militante 'zuiveringsbeweging' (Takfir wa'l-Hidjra) binnen de fundamentalistische religieuze islam, potentieel geneigd tot geweld binnen én buiten de gemeenschap van moslims.²⁹⁴ In Nederland is het aantal takfiri's – van een duidelijke groep is geen sprake – niet erg groot en lijken zij zich te concentreren in de grote steden. Zij richten zich vooral op het 'zuiveren' van de eigen lokale gemeenschap. In dit licht is het trouwens moeilijk om scherp onderscheid te maken tussen actieve salafi's en militante takfiri's die zich als 'social enforcers' in eigen kring opwerpen.

Jihadi's in Nederland zijn hierbij over 't algemeen minder op de lokale gemeenschap gericht, maar achten geweld gelegitimeerd tegen vertegenwoordigers van geloofsgroepen en staten die de islam (de Oemma) in hun ogen bedreigen.²⁹⁵ Grofweg zijn twee groepen jihadi's te onderscheiden: de groep die geweld in landen waar de islam bestreden wordt, zoals Afghanistan, Tsjetsjenië, Irak en de Palestijnse gebieden, gerechtvaardigd achten, naast de groep die ook in Nederland (en in het Westen in het algemeen) de gewelddadige jihad zou willen uitvechten. Beide groepen hebben niet of nauwelijks binding met moskeeën. Ze zijn actief op (besloten) webfora,²⁹⁶ al wijst de NCTb er voor Nederland op dat het aantal jihadistische uitingen op webfora de afgelopen jaren door een beter modereerbeleid sterk zou zijn teruggelopen. Jihadisten als Osama bin Laden en Mohammed Bouyeri blijven niettemin rolmodellen voor radicaliserende moslims.²⁹⁷ Duidelijk is in elk geval dat jihadisten vanuit de salafi-bewegingen op steeds minder steun kunnen rekenen. Het bestuur van de Haagse As-Soennah moskee weigerde in 2008 de toegang aan een klein groepje jongeren in een autonoom lokaal netwerk met een jihadistisch ideeëngoed.²⁹⁸

3.3.3 *Hizb ut-Tahrir*

Hizb ut-Tahrir is een internationaal opererende radicale islamitische beweging die ook in Nederland actief is en streeft naar invoering van het islamitische recht en de vereniging van alle islamitische landen onder een kalifaat. Men verwerpt in principe de democratie als vorm-van-regeren en stelt zich op tegen Westerse invloed in

islamitische landen.²⁹⁹ De beweging afficheert zich nadrukkelijk als niet-gewelddadig en niet jihadistisch.³⁰⁰ Qua omvang is de Nederlandse tak klein, maar met name onder hoger opgeleiden en in het hoger en wetenschappelijk onderwijs actief. Opmerkelijk is dat de beweging onder Turkse jongeren meer weerklank vindt dan onder Marokkaanse. Ook in het publieke debat heeft Hizb ut-Tahrir zich de afgelopen jaren gemanifesteerd, bijvoorbeeld bij het uitkomen van de film *Fitna* en in reactie op de oorlog in Gaza eind 2008 en begin 2009. De websites www.expliciet.nl en www.kalifaat.org vormen belangrijke media, niet in de laatste plaats in het streven de aanhang van de beweging in Nederland te vergroten. Ook lijken de makers van www.expliciet.nl, blijkens de verwijzingen naar elkaars website, gelieerd aan de nieuwe website www.economischecrisis.org. Beide websites profileren zich rondom de huidige economische crisis die blijk zou geven van het falen van het 'Westerse systeem'. Hizb ut-Tahrir schroomt niet om radicale standpunten in het openbaar te verkondigen (zie ook paragraaf 3.4).³⁰¹

3.3.4 *Geloofsbeleving als levensstijl*

Een beduidende minderheid van moslims in Nederland bezoekt regelmatig of geregeld een moskee. Vooral jongeren wier ouders of grootouders zich in Nederland vestigden, laten de moskee links liggen. Tegelijkertijd is onder jonge moslims sprake van een opleving van religie als identiteitsbepalende factor. Uit diverse onderzoeken blijkt dat er samenhang bestaat tussen participatie in religieuze praktijken, gevoeligheid soms voor radicale interpretaties van de islam, de ervaren stigmatisering en discriminatie, en het negatief geladen discours over de plaats van de islam in Nederland (zie paragraaf 2.1.1).³⁰²

Voor deze groep is de imam overigens niet de enige bron van informatie over het geloof, de moskee niet per definitie de plaats waar het geloof beleefd en beleden wordt. Het legaal-rationele gezag van imams, gebaseerd op hun kennispositie, staat bij jonge moslims onder druk. Deze situatie brengt met zich dat binnen Nederlandse moskeeën moslims nogal van mening verschillen over wat zij van imams verwachten, hoe zij de positie en rol van imams zien en wat zij zich gelegen laten aan het normatieve kader voor maatschappelijk en religieus handelen dat de imams de gelovigen meegeven.³⁰³

Onderzoek naar de religieuze beleving van Nederlandse jongeren in het algemeen laat zien dat religie deel uitmaakt van geïndividualiseerde, gefragmentariseerde repertoires van zingeving. Geloven is voor veel jongeren een vorm van 'stijlsurfen', een meer of minder expliciete 'lifestyle'. Religie, haar taal en symbolen zijn enerzijds losgeraakt van kerkelijke structuren, raakten versplinterd en hebben zich op nieuwe manieren verbonden met andere betekenisverbanden en uitingsvormen van individuele zingeving en zelfidentificatie. Religie maakt voor veel mensen – jongeren in het bijzonder – deel uit van meer of minder losse netwerken van contacten die een levensstijl delen, gebaseerd op eigen voorkeuren en affiniteiten, elkaar in die levensstijl vinden en ontmoeten.³⁰⁴ Die verbanden zijn niet noodzakelijkerwijs meer gekoppeld aan specifieke locaties als kerken of moskeeën. Toch blijven deze locaties anderzijds een rol van betekenis spelen. De geloofsrepertoires van jongeren ontwikkelen zich deels los van die 'klassieke pleisterplaatsen' en zijn in die zin vloeibaarder geworden

wat tijd en plaats van beleving betreft, maar kerken en moskeeën blijven tegelijkertijd ook concrete 'lieux de mémoire' – ook voor jongeren.³⁰⁵

Salafistische bewegingen spelen precies in op de behoefte aan individuele zingeving en zelfpositionering van moslimjongeren. De meeste moslimjongeren die zich tot de salafi beweging aangetrokken voelen, identificeren zich als moslim en onderstrepen dat de salafi beweging zich (volgens hen) beroept op de enige 'echte' islam die laat zien hoe zij moeten praktiseren en leven als gelovige moslims.³⁰⁶ Zij zien het salafisme als een levensstijl. De moskee vervult altijd nog de rol van 'marktplaats van ideeën',³⁰⁷ maar de salafi beweging lijkt zich vooral te profileren via internet, via predikers die verbonden zijn aan een van de salafistische centra c.q. moskeeën en hun ideeën goed door middel van lezingen en trainingen op diverse plaatsen verkondigen, alsmede (en ogenschijnlijk in toenemende mate) via 'informele' predikers die niet aan een (Nederlandse) moskee verbonden zijn.

3.4 Recente ontwikkelingen

Op hoofdlijnen is de ideologie van het islamitisch radicalisme terug te voeren op het samenvallen van een orthodoxe dan wel fundamentalistische geloofsovertuiging én de politieke overtuiging dat de islam onder vuur ligt. Dichotome denkpatronen en, in mindere mate wantrouwen jegens het burgerlijke gezag en gevoeligheid voor utopisch denken spelen hierbij een belangrijke rol. Het zijn overwegend jonge mensen met een redelijk tot goed opleidingsniveau die zich sterk op de eigen etnische groep oriënteren, wantrouwend zijn jegens overheden, zich gediscrimineerd voelen en in een relatief sociaal isolement verkeren – die vatbaar zijn voor radicalisering.³⁰⁸

Dat verschillende etnische groepen in Nederland in een maatschappelijke achterstandspositie verkeren en zich daar terdege bewust van zijn, is de afgelopen jaren uit wetenschappelijk onderzoek bij herhaling naar voren gekomen. In de *Trendanalyse 2008* is daar ook op gewezen. Voor 2009 geldt, aldus het Sociaal Cultureel Planbureau, dat de ontwikkeling van integratie in Nederland een gemêleerd beeld oplevert. Segregatie tussen witte en zwarte wijken blijft toenemen. Allochtone leerlingen blijven op achterstand in het primair en voortgezet onderwijs. Het criminaliteitsniveau onder allochtonen blijft relatief hoog. Tevens wijst het Sociaal Cultureel Planbureau op een 'religieuze heropleving' onder tweede generatie Marokkanen (zie ook paragraaf 2.1.1).³⁰⁹

Tot voor kort benadrukte de AIVD het risico van de (weinig geïnstitutionaliseerde) groei van het salafisme in Nederland. Ook wees men op de ogenschijnlijk toenemende invloed van het fundamentalistisch ideeëngoed van salafi's als zelfbenoemde 'social enforcers' in eigen kring.³¹⁰ De AIVD kwam onlangs echter naar buiten met het bericht dat de groei van het salafisme stagneert en dat er geen sprake meer is van een 'breed forum' waar die groei van zou uitgaan. Wel signaleert men dat de salafistische centra blijven professionaliseren, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de oprichting van El Fitrah Utrecht in april 2008 door de bekende salafistische prediker Suhayb Salam (tevens drijvende kracht achter het Instituut voor Opvoeding en Educatie),³¹¹ en dat

van daaruit nog steeds een anti-integratieve boodschap wordt doorgegeven. De stagnatie van de groei van de salafistische beweging in Nederland zou te maken kunnen hebben met meer attente (lokale) overheden en preciezer subsidieverstrekking. Een andere verklaring die de AIVD opvoert is dat de interne weerstand of weerbaarheid van moslimgemeenschappen zou zijn toegenomen, niet alleen van de kant van gematigde, liberale moslims, maar ook van orthodoxe zijde.³¹² De meeste moslims blijven zoeken naar een in hun ogen leefbare mate van co-existentie of acculturatie in de Nederlandse samenleving.

De weergave van dit bericht in diverse Nederlandse kranten geeft aanleiding tot een aantal kanttekeningen. Ten eerste gaat het over het salafisme, niet over islamitisch radicalisme. Het salafisme kan gezien worden als een aspect van het islamitische radicalisme in Nederland, al is de relatie tussen radicalisme en salafisme op grond van de vigerende beleidsdefinitie van 'radicalisme' niet eenduidig te leggen. Stagnatie van de groei van het salafisme betekent niet automatisch dat het islamitisch radicalisme in omvang of ernst afneemt. In de tweede plaats constateert men geen wezenlijke inhoudelijke veranderingen: niet in de wijze waarop islamitische radicalen, noch in de manier waarop salafi's hun geloofsovertuiging en –belijdenis tot uitdrukking brengen, noch in het potentieel anti-integratieve karakter daarvan. Terecht is er aandacht (zoals de AIVD in 2007 constateerde) voor het gegeven dat de druk van 'social enforcers' in eigen kring aanzienlijk is of zelfs groeit. Recent lokaal onderzoek in kringen van salafi's ondersteunt die constatering.³¹³ Ten derde constateert men dat wellicht sprake is van meer interne weerstand tegen die fundamentalistische, potentieel anti-integratieve boodschap. Is de eveneens opgemerkte professionalisering van de salafistische centra dan een oorzaak van die toenemende weerstand, of een gevolg? De kern van het bericht is dat de groei stagneert als gevolg van een kennelijk te beperkt organiserend vermogen van de salafistische beweging om een 'breed forum' voor hun ideeëngoed tot stand te brengen. Cijfers ontbreken. Mede hierom blijft de vraag gewettigd of de wijze waarop de salafistische beweging zich als 'life style stimulator' profileert – en daar zijn empirische aanwijzingen voor –³¹⁴ zich feitelijk wel leent voor het doen van uitspraken over groei of stagnatie van de omvang van de beweging als zodanig. Moslims die zich tot het salafisme (of een andere stroming binnen het islamitisch radicalisme) voelen aangetrokken, worden immers geen lid van een 'club'.

3.4.1 Lagere inschatting omvang en dreiging islamitische radicalisering

Het aantal burgers dat zich zorgen maakt over radicalisering is sterk gedaald (van 21 naar 8 procent).³¹⁵ Nederlanders zien, gevraagd naar hun risicobeleving, in radicalisering van islamitische formaties nog steeds een dreiging. Die ervaren dreiging in relatie tot moslims neemt sinds 2006 af. Ook de mate van radicalisering bij islamitische formaties in Nederland wordt lager ingeschat.

Radicalisering komt volgens Nederlanders voor onder allerlei groepen. De mate waarin verschilt aanmerkelijk. Bij islamitische groeperingen wordt die kans (nog steeds, sinds 2006) het grootst geacht, maar opmerkelijk is dat de mate waarin radicalisering zich hier voordoet in 2008 significant lager wordt geacht dan in 2007.³¹⁶

Desgevraagd noemen Nederlanders imams als de meest invloedrijke groep in de strijd tegen radicalisering. Dat lijkt te wijzen op een bepaalde mate van vertrouwen in het 'zelfreinigend vermogen' van de moslimgemeenschap. Bovendien is het, op grond van de ervaringen met de inzet van imams in deradicaliseringsprogramma's in diverse landen, duidelijk geworden dat imams een dergelijke rol kunnen spelen. Het valt echter niet uit te sluiten dat onbekendheid met de rol en positie van imams van invloed is op het gegeven antwoord.

Zoals Boender heeft laten zien, staat de intensiteit en reikwijdte van de invloed van imams in Nederland onder druk. Dat stelt voortdurend eisen aan een imam als 'trait-d'union', omdat 'zijn' groep gelovigen verjongt, diverser wordt, een hybride identiteit heeft, assertiever is, andere verwachtingen koestert en meer informatiebronnen tot zijn beschikking heeft dan ooit tevoren. De positie als voorganger en prediker staat niet ter discussie: die ligt verankerd in de islamitische rituele traditie. Maar vooral de tweede en derde generatie ziet de imam niet als de enige bron van kennis over correcte islamitische normen, waarden en praktijken. Volgens Boender verwachten veel jonge moslims van een imam dat hij hun streven beantwoordt naar een uitleg van de islam die het mogelijk maakt om 'van binnenuit', zoals het een goed moslim betaamt, het geloof in Nederland te belijden en te beleven. Zij willen zich in Nederland, als Nederlanders aan de islamitische religieuze traditie binden – en dat is voor hen niet hetzelfde als een 'Nederlandse islam'.³¹⁷

3.4.2 Stagnatie groei 'islamitisch neoradicalisme'

Zoals eerder in dit hoofdstuk al is aangegeven, heeft de ontwikkeling van een nieuwe, 'neo-radical' fase in het islamitische radicalisme (sinds 2005) die in de *Trendanalyse 2008* werd gesignaleerd zich niet verder doorgezet. De groei van het salafisme stagneert en er is, volgens de AIVD, geen sprake meer van een 'breed forum' waar die groei van zou uitgaan. De bekende salafistische centra en opleidingsinstituten blijven niettemin actief.

Die tweede generatie radicale predikers en dawa-activisten wees het gebruik van geweld (in het Westen) af en brak zodoende met de jihadisten. De afgelopen jaren is hierdoor een alternatief, niet-gewelddadig discours beschikbaar gekomen voor radicale jongeren, uitgedragen door vooraanstaande imams in de bekende salafistische centra in Nederland. Personen met extremistische opvatting of de geneigdheid daartoe zijn uit die moskeeën geweerd (NCTb 2009). Bovendien concentreerde die tweede generatie predikers zich op het organiseren, professionaliseren en profileren van de salafistische beweging. Ondanks stagnatie van de groei, zet de professionalisering en profilering door.

Noch in de manier waarop salafi's hun geloofsovertuiging en –belijdenis tot uitdrukking brengen, noch in het anti-integratieve karakter daarvan, heeft zich een duidelijke verandering voorgedaan. Sommige salafistische centra lijken zich wat meer te openen, er wordt door moskeebesturen gestreefd naar meer maatschappelijke participatie, maar integratie blijft een quasi-onmogelijkheid vanwege de onwrikbare lijn van de salafistische geloofspraxis. De ontwikkeling dat salafi's als 'social enforcers' in eigen kring religieuze en maatschappelijke druk uitoefenen, lijkt ook door te zetten. Uit

onderzoek naar lokale moslimgemeenschappen komt genoegzaam naar voren dat jongeren, vooral jonge vrouwen, geregeld een sterke druk ervaren om zich te conformeren aan strikte interpretaties van het geloof.³¹⁸

Een voorbeeld van een extroverte opstelling binnen de salafi-bewegingen was het Nationaal Islam Congres, op 16 mei 2009 georganiseerd door Dar-al-'Ilm, een salafistisch geïnspireerd opleidingscentrum. Deze grote (internationale) bijeenkomst in Nederland, kende een brede programmering waaraan behalve bekende sprekers als Sjeik Khalid Yasin en Abu Ameenah Bilal Philips ook Nederlandse academici deelnamen. Dit initiatief zou kunnen worden gezien als een nieuwe, interactionele dawa-variant. De meeste salafistische sprekers op het congres moeten gerekend worden tot de apolitieke oriëntatie binnen het salafisme. Prominente vertegenwoordigers van de bekende salafistische centra in Nederland – waarvan bekend is dat ze nog steeds een anti-integratieve boodschap verkondigen – waren niet aanwezig op het congres.³¹⁹ Er is dan ook geen sprake van dat ook deze politieke salafisten de dialoog zouden aangaan over het salafistische gedachtegoed. Overigens hebben sommigen van de apolitieke sprekers tijdens het congres ook anti-integratieve en isolationistische uitspraken gedaan. Dit laat echter onverlet dat voor het eerst in Nederland salafi's betrokken waren bij een grote publieke bijeenkomst waar de salafistische grondbeginselen openlijk konden worden bediscussieerd. Dit bood jongeren, die ontvanke-lijk zijn voor de salafistische leer, de gelegenheid voor- en tegenargumenten tegen elkaar af te wegen.

Salafistische predikers richtten zich ook in 2008 en 2009 expliciet op jongeren en lijkten daarin succesvol. Zij hanteren een bewuste 'politics of lifestyle'.³²⁰ De meeste moslimjongeren die zich tot de salafi beweging aangetrokken voelen, identificeren zich als moslim en onderstrepen dat de salafistische beweging zich (volgens hen) beroept op de enige 'echte' islam die laat zien hoe zij moeten praktiseren en leven als gelovige moslims. De moskee vervult altijd nog de rol van 'marktplaats van ideeën', maar de salafi beweging lijkt zich vooral te profileren via internet, via predikers die verbonden zijn aan een van de salafistische centra c.q. moskeeën en hun idee-engoed door middel van lezingen en trainingen op diverse plaatsen verkondigen, alsmede (en ogenschijnlijk in toenemende mate) via 'informele' predikers die niet aan een (Nederlandse) moskee verbonden zijn. Daarnaast worden lezingen, studiemid-dagen en manifestaties om broeder- en zusterschap te versterken georganiseerd die jongeren betrekken bij de gemeenschap van gelijkdenkende leeftijdgenoten, een krachtig instrument om tegemoet te komen aan de behoefte aan individuele zinge-ving en zelfpositionering van veel moslimjongeren. Jongeren die aan deze manifesta-ties deelnemen zijn of worden niet automatisch praktiserende salafi's.

Ook Hizb ut-Tahrir blijft zich manifesteren als radicale islamitische beweging. De oorlog in Gaza vormde een aangrijpingspunt eind 2008 en begin 2009,³²¹ evenals op het ogenblik de economische crisis. Hizb ut Tahrir is verder regelmatig aanwezig op bijeenkomsten en lezingen van islamitische organisaties. Het initiatief van de islamiti-sche studentenvereniging van de Universiteit van Amsterdam Al Furqan om een spreker van Hizb ut Tahrir uit te nodigen om een lezing te geven over de oplossing van het huidige Gaza-conflict door de stichting van een islamitische staat, werd door

de universiteit afgeblazen omdat mannen en vrouwen gescheiden moesten zitten. Al Furqan achtte deze beslissing discriminerend.³²² Op 25 maart 2009 sprak de voorman van Hizb ut-Tahrir de studentenvereniging alsnog toe, op de universiteit, over het thema 'An Nahda' ('Renaissance'). Op de uitnodiging ontbrak deze keer de mededeling over het gescheiden plaats nemen van mannen en vrouwen. Evenmin werd over 'het kalifaat' gerept. De bijeenkomst werd door circa vijftien personen bezocht. De weinige vrouwen zochten op eigen initiatief apart van de mannen een plaats.³²³

3.4.3 *Geloofsbeleving als 'lifestyle'*

Zichtbaar is dat jongeren die zich aangetrokken voelen tot het salafisme als manier van leven, ondanks de druk in eigen kring die zij ervaren, toch modi vivendi vinden om de strenge geloofspraxis te combineren met een leven en werken in de gesecculariseerde Nederlandse samenleving. In die zin begint er een soort van 'emancipatoire beweging' op gang te komen van jonge orthodoxe moslims, opgegroeid en opgeleid in Nederland en vastbesloten om zich hier een toekomst te verwerven, die trots zijn op hun geloof en trots op de manier waarop zij dat geloof een plek kunnen geven in hun familie, school of werk. YouTube, Facebook en andere webcommunities tonen onder de titel (of het motto?) 'Proud to be muslim' legio film- en fotomateriaal dat deze constatering lijkt te ondersteunen. In diverse moskeeën vinden bovendien discussies plaats over onderwerpen als homoseksualiteit.³²⁴ In een enkel geval zijn vrouwen toegetreden tot moskeebesturen.³²⁵ De vraag is of deze ontwikkeling op termijn tot verwatering of tot versterking van orthodoxie.

Overigens moet deze ontwikkeling niet verward worden met wat in de *Trendanalyse 2008* werd aangeduid als 'moslimradicalisme is "cool"': jeugdsubculturen die zich van radicaal idioom bedienen zonder dat sprake is van diepgewortelde radicale ideeën of gevoelens, dan wel jongerengroepen die proberen met een beroep op het moslimradicalisme gedragingen te legitimeren die eerder als escapisme, hooliganisme, vandalisme, straatcultuur of criminaliteit zijn te omschrijven.³²⁶

3.4.4 *Groeiende weerstand / weerbaarheid tegen radicalisme en extremisme binnen moslimgemeenschappen*

Sinds 2006 wijzen de AIVD en de NCTb op de toegenomen weerbaarheid van Nederlandse moslims tegen radicalisme en extremisme. Dat geldt ook voor de weerstand tegen gewelddadige of extremistische ideeën binnen de salafistische beweging.³²⁷ Deze constatering komt opnieuw terug in het recentste *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland* (september 2009).

Voorbeeld van die weerbaarheid vormden de constructieve reacties van Nederlandse moslims op de film *Fitna* in maart 2008. Er kwamen tientallen initiatieven om radicale reacties in binnen- en buitenland te voorkomen en frustraties te kanaliseren. Of de stellingname van moslimorganisaties tegen antisemitistische uitlatingen van Marokkaans-Nederlandse jongeren tijdens protestdemonstraties tegen de oorlog tussen Israël en Hamas in Gaza eind 2008, begin 2009. Ook de – voorzover het zich laat beoordelen – beheerste wijze waarop men omgaat met het grote aantal polariserende en islamofobe uitlatingen op websites die aan extreemrechtse bewegingen zijn gelieerd (Donselaar 2009), of met het fenomeen van 'reaguurders' op internet (zie

paragraaf 2.2.4) lijkt op weerstand of althans op een sterk absorbtievermogen te wijzen. Dit zou opgevat kunnen worden als een signaal van zelfverzekerdheid, met name binnen de Nederlands-Marokkaanse gemeenschap (zie ook paragraaf 2.2.3). Volgens de NCTb neemt door een sterker weerstand ook de aanwas van lokale jihadistische netwerken af omdat zij niet langer gefaciliteerd worden. De discussie op internet³²⁸ tussen (weinig) voor- en (veel) tegenstanders van extremistisch denken en handelen onder jonge moslims neemt toe.

In absolute aantallen vormen militante jihadi's een kleine groep; toe- of afname is lastig vast te stellen. Drie gebeurtenissen werden het afgelopen jaar publiek. In oktober 2008 werd een Brits-Nederlandse vrouw van Marokkaanse afkomst in haar woonplaats Manchester gearresteerd. Komende vanuit Nederland verloor zij op de luchthaven van Liverpool een geheugenstick (vastgespeld in de mouw van haar boerka), waarop 7000 documenten stonden met een handleiding om bommen te maken en informatie over militair gebruik van elektronische apparatuur. De vrouw is veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf voor terroristische activiteiten, maar kwam begin november 2009 vrij omdat zij geruime tijd in voorarrest had gezeten.³²⁹ Op 24 juli 2009 werden drie Nederlandse mannen (twee van Marokkaanse, een van Somalische afkomst) en een Marokkaanse man met een Nederlandse verblijfstitel aangehouden in Kenia aan de grens met Somalië, omdat zij op weg zouden zijn geweest naar een jihadistisch trainingskamp in Somalië. Naar eigen zeggen waren zij op vakantie. De Keniaanse overheid heeft de mannen op het vliegtuig gezet; bij aankomst in Brussel zijn zij opgepakt en uitgeleverd aan Nederland.³³⁰ Een van hen was in 2005 al opgepakt in Azerbadjan op grond van een vergelijkbare verdenking; juridische vervolging heeft destijds niet plaatsgevonden. Op 8 november 2009 hield de politie, op basis van AIVD-informatie en op verzoek van de Amerikaanse overheid, in Dronten een Somalische man aan op verdenking van het voorbereiden van terroristische activiteiten. De man, die vermoedelijk eind 2008 van Minneapolis naar Nederland verhuisde en hier sindsdien in een asielzoekerscentrum verbleef, zou volgens de Amerikaanse autoriteiten banden hebben met de Al-Shabaab militie in Somalië, wapens voor terroristen hebben gefinancierd en mensen met jihadistische sympathieën in 2007 en 2008 hebben geholpen om naar trainingskampen in Somalië te gaan.³³¹

De bekende salafistische centra en hun voormannen hebben zich de laatste jaren geregeld gematigd geuit. Niettemin blijven radicale predikers via deze centra en hun communicatiekanalen een publiek vinden, zoals video's op de website van de El Taahed moskee in Amsterdam in 2008 en 2009 laten zien. De Eindhovense Al Fourqan-moskee en de moskee van Ahmad Salam in Tilburg zijn minder actief op internet dan hun geestverwanten in Den Haag en Amsterdam, maar zoeken op andere wijze interactie. Salam reageerde op de publiciteit over een recent onderzoek³³² met een artikel in het *Brabants Dagblad*. Hierin verzette hij zich tegen het opleggen van de cultuur van de meerderheid aan anderen en pleitte hij voor een samenleving waarin verschillende culturen, gewoontes en waarden behouden blijven en "nader tot elkaar komen".³³³

In 't algemeen is een groeiende interne weerstand tegen radicale en extremistische uitlatingen en gedragingen zichtbaar binnen moslimgemeenschappen.³³⁴

Organisaties van Marokkaanse Nederlanders reageerden begin maart 2009 met begrip op de arrestaties in verband met de terroristische dreiging in Amsterdam.³³⁵ Zowel de Unie van Marokkaanse Moskeeën in Amsterdam als het Samenwerkingsverband Marokkanen in Nederland (SMN)³³⁶ verwoordden dit begrip, maar uitten eveneens de vrees dat het optreden van de autoriteiten stigmatiserend zou werken.³³⁷ In 2009 werd de Nederlandse Moslim Partij (NMP) opgericht, die zich ten doel stelt 'de eenzijdige beeldvorming over moslims' te doorbreken.³³⁸ Internationaal onderzoek toont dat moslims die zichzelf als religieus bestempelen 'geweld voor een nobel doel' vaker volstrekt niet te rechtvaardigen noemen dan moslims die religie niet belangrijk vinden. Eerder onderzoek liet eveneens zien dat moslims die geweld rechtvaardigen niet worden gedreven door religieuze maar door politieke motieven.³³⁹

3.5 Islamitisch radicalisme, salafisme en de media

Het hoofdstuk polarisatie en radicalisering in onderhavige studie gaat uitgebreid en gedetailleerd in op onder meer de beeldvorming ('framing' en 'reframing') van islamitisch radicalisme en salafisme in de Nederlandse media. Hier wijzen we alleen op een specifiek mediafenomeen dat aandacht verdient.

Eenzijds zien we 'namelijk legio signalen dat islamitisch radicalisme en salafisme onderwerp van een proces van 'reframing' zijn. We doelen dan op de bredere beweging in academisch onderzoek en beleidsontwikkeling die langzaam maar zeker het salafisme losmaakt uit het radicalismediscours en herijkt als een vorm van orthodoxe of fundamentalistische geloofspraxis.³⁴⁰ Tussen orthodoxie en radicalisering bestaat immers geen rechtstreeks verband. Er lijkt een begin te worden gemaakt met het verstandiger en genuanceerder toepassen van begrippen als 'radicalisme' en 'radicalisering'. Anderzijds is duidelijk dat in het parlementaire debat en vaak nog in de landelijke en regionale pers (en de reactie daarop van 'reaguurders') die 'reframing' nog nauwelijks doorklinkt. Anderzijds is onmiskenbaar sprake van een ontwikkeling binnen de wereldwijde moslimgemeenschap die zich uit in de vorm van een intellectuele reflectie op de positie van (orthodox of fundamentalistisch) gelovigen in de context van seculiere samenlevingen. Voor deze ontwikkeling binnen de moslimgemeenschap is weinig aandacht in de Nederlandse media.

Het ontbreken van inzicht geldt tevens voor het fenomeen dat we hier 'biframing' noemen. Onder moslims zelf lopen verschillende dominante discours door elkaar heen in de beeldvorming over het Westen en de relatie tussen 'Oost en West'. Wie bijvoorbeeld het Gaza-conflict volgde op Al-Jazeera kreeg een volkomen ander verhaal mee dan degene die het Nederlandse journaal zag of andere Westerse media raadpleegde. Twee verschillende narratieven en ogenschijnlijk twee verschillende oorlogen. Dat leidt op z'n minst tot loyaliteitsspanning – bij de ervaren kijker; de minder ervaren kijker raakt in de war. Radicale islamitische stromingen, jihadistische bewegingen in het bijzonder, maken daar gebruik van (op internet) om de verhouding tussen 'Oost en West' te polariseren en op te roepen tot de noodzaak van voortgaande strijd.³⁴¹ Waar het om gaat, is dat politici, opinieformers, gezagsdragers en professionals zich bewust zouden moeten zijn van de verschillende soorten verhalen

waarmee mensen ten aanzien van een en hetzelfde incident, bevolkingsgroep of levensbeschouwing te maken krijgen. Ze zouden zich bovendien rekenschap moeten geven van het belang om die uiteenlopende narratieven te confronteren. Bewuste kennisneming van dit proces van 'biframing' onder moslims in het algemeen en 'radicalen' in het bijzonder is een zinvolle eerste stap naar wederzijds begrip in het algemeen, succesvolle deradicalisering van radicale moslims in het bijzonder.

4 Rechts Radicalisme

Jaap van Donselaar

4.1 Inleiding

Op 18 december 2008 zond het Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties in het kader van het beleid inzake polarisatie en radicalisering de *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering (december 2008)* naar de Tweede Kamer.³⁴² 'De Trendanalyse', zo valt te lezen, 'identificeert relevante domeinen, bundelt empirische gegevens (ook van AIVD en KLPD) en beschrijft recente ontwikkelingen die experts signaleren', waaraan in een voetnoot werd toegevoegd: 'De expertgroep die input leverde bestond uit onderzoekers van de Monitor Racisme & Extremisme, het Verwey-Jonker Instituut, IVA-Beleidsonderzoek en Advies, Universiteit Leiden, gemeenten Amsterdam en Rotterdam, NCTb en AIVD.'³⁴³ De bijdrage vanuit de *Monitor Racisme & Extremisme*³⁴⁴ kreeg zijn neerslag in het hoofdstuk over radicaliserende groepen en met name aan een onderdeel van dit hoofdstuk dat over rechts radicalisme gaat.³⁴⁵

Deze *Trendanalyse 2008* vormt een van de vertrekpunten van het hier voorliggende hoofdstuk over rechts radicalisme. Het doel is tweeledig. In dit hoofdstuk zal (a) – aan de hand van verricht onderzoek – worden gezien in hoeverre rechts radicalisme, zoals beschreven in de *Trendanalyse 2008*, nadien aan veranderingen onderhevig is geweest en dient te worden geactualiseerd. Daarnaast is er (b) een tweede doel, namelijk ingaan op de complexe thematiek van het definiëren van rechts radicalisme / extreemrechts³⁴⁶ en het presenteren van een werkdefinitie.³⁴⁷

Hoe valt extreemrechts/rechts radicalisme te definiëren, hoe is het gesteld met hedendaags³⁴⁸ extreemrechts/rechts radicalisme in Nederland en welke ontwikkelingen zijn daarbij waar te nemen?

Deze vragen staan centraal in dit hoofdstuk, dat twee delen bevat. Het eerste is gewijd aan het complexe definitievraagstuk. Het tweede deel betreft het 'monitoren' van hedendaags extreemrechts in Nederland. Dit deel is gebaseerd op recent afgesloten wetenschappelijk (monitor-) onderzoek, dat aansluit op de *Trendanalyse 2008*. Hierbij gaat het in het bijzonder om de *Monitor Racisme & Extremisme*, een project dat hieronder kort zal worden toegelicht.³⁴⁹

De *Monitor Racisme & Extremisme* is in 1996 aan de Leidse universiteit gestart en in 1997 verscheen de eerste rapportage. Sinds 2001 wordt het onderzoek gezamenlijk uitgevoerd door de Universiteit Leiden en de Anne Frank Stichting. Met het monitoronderzoek wordt beoogd uiteenlopende vormen van racisme, radicalisme / extremisme, evenals reacties op deze verschijnselen te volgen en daarover periodiek te

rapporteren. Dit laatste geschiedt via algemene, brede onderzoeksrapportages, die tweejaarlijks verschijnen en via beknoptere, tussentijdse onderzoeksrapportages. Het meest recente algemene onderzoeksverslag, de 'achtste rapportage'³⁵⁰, verscheen vrijwel tegelijkertijd met de *Trendanalyse 2008* en vormt derhalve een belangrijke bron voor aanvulling van de informatie die in de *Trendanalyse 2008* over rechts radicalisme werd gegeven. Daarnaast is aandacht besteed aan enkele in het oog springende ontwikkelingen die zich sinds 2008 hebben voorgedaan. Aanvullend op de gebruikelijke werkwijze van het monitorproject is literatuuronderzoek verricht.

4.2 Definiëring en afbakening

In een definitie van een sociaal verschijnsel dienen noodzakelijke en essentiële kenmerken van dat verschijnsel te worden benoemd. Deze definitieregel vormt de kern van de decennialang durende discussies over de vraag wat moet worden verstaan onder verschijnselen die worden aangeduid met uiteenlopende benamingen als: extreemrechts, rechtsextremisme, rechts radicalisme, (neo-) fascisme, (neo-)nazisme, uiterst rechts en politiek racisme. Tal van auteurs hebben getracht de 'kern' te benoemen. De vraag wat is extreemrechts, komt neer op 'wat is het wezenlijke van extreemrechts?'³⁵¹ Over het antwoord op deze vraag bestaat geen consensus. Sterker nog, de opvatting dat extreemrechts een verschijnsel is dat zich in zijn algemeenheid niet laat definiëren, is verdedigbaar.³⁵² Ook als men die algemeenheid verlaat en zich richt op het concretere 'hedendaagse extreemrechtse formaties in Nederland' blijken geen algemeen geldende definities voorhanden te zijn.

Het definitievraagstuk is al vele decennia oud, maar is tegelijkertijd door de jaren heen ook van gedaante veranderd. Tot begin jaren tachtig werd het vraagstuk vaak benaderd vanuit de optiek van *herlevend* fascisme. Niet de kwalificatie 'extreemrechts' was in zwang - en werd niet zelden als onbruikbaar afgewezen³⁵³ - maar fascisme, neo-fascisme of nieuw fascisme.³⁵⁴ Onder invloed van het racistische *single issue*-karakter van het Britse National Front veranderde de benaming in de jaren tachtig in racistische partijen, althans in Engeland en Nederland.³⁵⁵ Duitse onderzoekers gingen een andere weg, onder andere vanwege het historisch beladene van de term *racisme*; daar waren *Rechtsextremismus*, *Rechtsradikalismus* en *politischer Extremismus* veel gebruikte aanduidingen.³⁵⁶ Medio jaren negentig ging geleidelijk de kwalificatie 'extreemrechts' de boventoon voeren, niet alleen in Nederland, maar ook internationaal.³⁵⁷ Recent raakt de aanduiding extreemrechts meer omstrede, zo wordt betoogd door Lubbers (2009), maar hij geeft ook aan dat deze kwalificatie nog volop wordt gehanteerd.³⁵⁸ Ook Minkenberg (2009) wijst op deze diversiteit en noemt drie stromingen: (1) zij die de voorkeur geven aan 'fascisme' '(...) which is rather closely linked to particular historical experiences and references', (2) zij die de voorkeur geven aan right-wing populism '(...) which is rather vague and, since it denotes more for a political style than a political message, covers a wide range of political groupings, including some mainstream parties and politicians'; en (3) de in Duitsland tamelijk overheersende stroming van de extremisme-theoretici die verwant zijn aan de benadering waarin een 'democratische rechtsstaat' het centrum vormt.³⁵⁹ Terwijl

Minkenberg zelf uitkomt bij 'radicaal rechts' als *overall-term*, gaat de voorkeur van Lubbers uit naar het aan het Engelse *far right* ontleende 'ver rechts'.

Midden jaren negentig inventariseerde Mudde niet minder dan zesentwintig verschillende wetenschappelijke benaderingen om tot een definitie van extreemrechts te komen, waarbij bijna zestig criteria in het geding waren.³⁶⁰ Een van de vragen bij het definitievraagstuk heeft betrekking op extremisme en radicalisme, *in casu* op de verschillen dan wel overeenkomsten tussen beide termen. Ook hierover bestaat allerminst consensus. Vaak, aldus Jaschke, wordt extremisme gezien als een sterkere vorm van radicalisme of radicalisme als een afzwakking van extremisme.³⁶¹ Anderen daarentegen hanteren bij onderscheid tussen radicalisme en extremisme de mate van betrokkenheid bij dan wel acceptatie van geweld.³⁶² Weer een ander onderscheid is het reserveren van de term extremisme voor buitenparlementaire groepen.³⁶³ De hier gehanteerde verschillen lijken op het eerste gezicht aantrekkelijk, maar leveren in de praktijk aanzienlijke problemen op. Bijvoorbeeld omdat zij (sterk) kunnen variëren onder invloed van wat Dudek en Jaschke de *interaktionstheoretische Dimension* hebben genoemd: de invloed van (vaak conflictueuze) interactie met de omringende samenleving (bijvoorbeeld media, overheid).³⁶⁴ In dit verband is door Van Donselaar gewezen op de invloed van overheidsrepressie op de manier waarop bepaalde extremistische groeperingen zich manifesteren en op aanpassingsstrategieën van dergelijke groeperingen.³⁶⁵ Zo kan deelname aan verkiezingen samengaan met het afwijzen van de parlementaire democratie en betrokkenheid bij geweld samengaan met het openlijk afwijzen daarvan. Ook kan men zich in ideologisch opzicht gematigd voordoen, terwijl aanhangers een veel radicaler profiel menen te ontwaren.³⁶⁶ Om deze redenen valt er veel voor te zeggen om voorzichtigheid te betrachten met het maken van onderscheid tussen radicalisme en extremisme, dan wel om in beginsel geen rigide onderscheid te maken.³⁶⁷

Volgens Dudek en Jaschke (1984) zijn er weliswaar goede definities op te stellen waarover gemakkelijk consensus is te bereiken, maar dan gaat het om *ideaaltypen* in de Weberiaanse betekenis, waarvan de gebruikswaarde gering is. "Die rechtsextremen Parteien der Nachkriegszeit waren alle gerichtet auf parlamentarische Partizipation".³⁶⁸ In 2009, vijf en twintig jaar later, gaat Minkenberg een stap verder: '(...) the question whether these groups reject democracy should not be settled in the definition but left open for empirical scrutiny'.³⁶⁹ Zijn argument is krachtig want door strikte toepassing van het criterium 'afwijzing van de democratie' zouden zelfs sommige neonazigroeperingen buiten de scope zouden vallen.

Weer een ander veelvuldig gesignaleerd probleem bij het definitievraagstuk betreft de links-rechts scheidslijn, zoals recent nog eens is aangestipt door Lubbers.³⁷⁰ Omdat 'linkse' politieke issues – bijvoorbeeld op het sociaal-economische vlak – door als extreemrechts bestempelde partijen worden geïncorporeerd, rijst de vraag in hoeverre de kwalificatie extreemrechts houdbaar is. Het is een op zichzelf terechte vraag, al lijkt wel eens uit het oog te worden verloren dat deze evenzeer geldt bij kwalificaties als rechts-populistisch of rechts-nationalistisch. Anders gezegd: als kritiek op het hanteren van de term 'extreemrechts' snijdt het maar ten dele hout, of men zou het

extremistische element uitsluitend moeten willen zien als de versterkende trap van 'rechts'.

Tot zover in vogelvlucht een aantal wetenschappelijke aspecten die verbonden zijn aan het vraagstuk van definiëring en afbakening. Daarnaast zijn er twee niet-wetenschappelijke aspecten die in dit verband moeten worden genoemd, namelijk de spanning tussen een wetenschappelijke en een beleidsmatige benadering, evenals het probleem van de emotionele en morele beladenheid van het extremismebegrip.

4.2.1 Wetenschap en beleid

Naast wetenschappelijke zijn er talloze niet-wetenschappelijke benaderingen, waaronder vele *beleidsmatige*. Wetenschap en beleid hebben in ieder geval gemeen dat men in geen van beide kringen in staat is om eenduidigheid en overeenstemming te bereiken. In deze bijdrage zal een wetenschappelijke benadering worden gevolgd en geen beleidsmatige, om de eenvoudige reden dat beleidsmatige definities niet gemaakt zijn voor wetenschappelijk gebruik en dat bij de toepassing ervan andere regels gelden dan wetenschappelijke. Een voorbeeld. In het *Jaarverslag 2008* van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) valt het volgende te lezen:

'De AIVD hanteert in de duiding van onderzoeksonderwerpen de termen "extreem" en "extremistisch". Met de aanduiding "extreem" worden daarbij personen en groeperingen bedoeld die opereren op de grens van, maar nog steeds binnen het bestaande politieke spectrum en de grenzen van de democratische rechtsorde. De toevoeging "extremistisch" duidt op een beweging die over die grens gaat waarbij men bijvoorbeeld geweld toepast om doelen te realiseren of zich bedient van haatzaaiende teksten.'³⁷¹

Vanuit het perspectief van de AIVD is dit geen onlogische benadering, maar vanuit een wetenschappelijke invalshoek doemen er problemen op. Een nadeel van het uitgangspunt 'het bestaande politieke spectrum' is het nogal statische karakter ervan. Sommige wetenschapsbeoefenaren zullen eerder geneigd zijn om dit uitgangspunt te problematiseren en juist onderwerp van studie te maken. Bijvoorbeeld door een vraag op te werpen als de volgende: in hoeverre kan men sinds de 'Fortuynrevolte' nog spreken van een *bestaand* politieke spectrum dan wel van een *nieuw* politiek spectrum?

Dan de democratische rechtsorde als uitgangspunt. Voordeel van een benadering waarin de democratische rechtsorde centraal staat is dat bedreiging daarvan door verschillende vormen van extremismen uitgangspunt wordt en daardoor andere problemen, zoals die van de links-rechts scheidslijn mogelijk enigszins kunnen worden ondervangen. Maar dan zal de democratische rechtsorde wel moeten worden afgebakend. En daar ligt een probleem (zie ook paragraaf 3.2.1). In het jaarverslag van de AIVD wordt niet uiteengezet wat onder 'de democratische rechtsorde' moet worden verstaan. Dit lijkt vreemd, maar ligt wel in het verlengde van de wettelijke grondslag van de AIVD, de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waarin evenmin een definitie van 'de democratische rechtsorde' is vastgelegd. In enkele publicaties van de dienst wordt echter wel ingegaan op de democratische rechtsorde, zoals in *Radicale dawa in verandering*.³⁷² Hierin wordt betoogd dat de democratische rechtsorde gebaseerd zou zijn op twee dimensies, de 'democratische rechtsstaat' en de 'open samenleving'. De democratische

rechtstaat, zo wordt gesteld, is gebaseerd op '(..) voornamelijk (maar niet volledig) in wetten neergelegde principes, procedures en instituties zoals de scheiding der machten, grondrechten zoals het gelijkheidsbeginsel, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst(...).'³⁷³

Dan de open samenleving. Volgens de AIVD gaat het hierbij om: (...) het geheel van niet in wetten vastgelegde condities voor een democratische rechtsorde. Een democratische rechtsorde vereist meer dan dat de burgers alleen de principes en procedures van de democratische rechtsstaat formeel erkennen en naleven. De democratische rechtsorde kan niet meer (goed) functioneren wanneer een aantal (niet of moeilijk in rechtsregels te vatten) condities niet of nauwelijks aanwezig is. Een democratische rechtsorde vraagt namelijk een zekere mate van maatschappelijk vertrouwen, sociale cohesie, solidariteit, actief burgerschap en loyaliteit. Hierbij staat een aantal waarden en normen centraal, zoals het respect voor het open karakter van de samenleving, respect voor pluriformiteit en diversiteit in de samenleving (...)'.

Aldus het betoog van de AIVD over de democratische rechtsorde. De ruime afbakening van democratische rechtsorde leidt tot vragen naar de praktische toepassing ervan. Zo komen pleidooien tot aantasting van grondrechten in beeld, zoals destijds de suggestie van Fortuyn om het non-discriminatiebeginsel uit de grondwet te halen.³⁷⁴ Deze lijn kan worden doorgetrokken naar Wilders en de PVV wegens soortgelijke positionering en wegens het zich bedienen van haatzaaiende teksten (zoals overwogen door het Amsterdamse Gerechtshof bij zijn uitspraak over het seponeren van aanklachten tegen Wilders).³⁷⁵ Voorts zou ook een deel van de protestants-christelijke orthodoxie binnen het bereik van de definitie komen, met name daar waar men gelijke behandeling van vrouwen geweld aandoet. Ondanks spanning met 'de democratische rechtsorde' dan wel het zich bedienen van haatzaaiende teksten lijkt de rijksoverheid vooralsnog niet genegen om Wilders en de PVV te kwalificeren als 'extremistisch' en dat geldt evenzeer voor genoemde protestants-christelijke orthodoxie. Een dergelijke aanpak, strijdig met de eigen definities, heeft geen wetenschappelijke ratio en valt vanuit een wetenschappelijk perspectief niet goed te begrijpen.³⁷⁶

In de beleidspraktijk is het geen zeldzaam verschijnsel en waar het de aanpak van radicalisme betreft ook waarneembaar op het lokale niveau. Sinds enkele jaren heeft de rijksoverheid het *primaat* van de bestrijding van radicalisering en polarisatie bij de *lokale overheid* gelegd.³⁷⁷ Uit diverse onderzoeken blijkt dat het vervullen van deze regisseursrol een aantal gemeenten niet goed af gaat.³⁷⁸ Overheden lijken eerder 'volger' te zijn dan 'trekker': zij handelen vaak niet eigener beweging, maar moeten daartoe worden aangezet door anderen. In veel gevallen reageren gemeentebesturen terughoudend waar het gaat om onderkenning van rechts radicalisme, omdat de vrees bestaat dat er via de media imagoschade voor de desbetreffende gemeente ontstaat. Ook hier valt de terughoudendheid bij de toepassing van definities op, waarbij de beladenheid van het extremismebegrip een rol speelt. Die beladenheid speelt ook op een andere manier een rol op lokaal niveau, namelijk bij *practitioners* die te maken heb met het vraagstuk van extreemrechtse jongeren, maar die in die jongeren vaak ook of in de eerste plaats mensen van vlees en bloed zien en hen *daarom* niet graag

met extremisme en daarmee verbonden associaties in verband gebracht zien worden.

4.2.2 *Emotionele en morele beladenheid van het extremismebegrip*

De emotionele en morele beladenheid van het extremismebegrip bestaat al meer dan een halve eeuw. Met het einde van de oorlog begon niet alleen een tijdvak van wederopbouw, maar vooral ook van afrekening met het verleden. Het nationaalsocialisme en fascisme waren verslagen en de verliezers kregen de rekening gepresenteerd. Extreemrechtse activisme riep hevige weerstanden en scherpe conflicten op, waarbij telkens de vraag rees of en in hoeverre zij zouden kunnen worden geïdentificeerd met fascisme en nazisme.³⁷⁹ In het dagelijkse spraakgebruik viel op z'n minst een 'inflatie' van het begrip fascisme waar te nemen: door de sterke emotionele geladenheid groeide het uit tot een etiket dat te pas en te onpas gebruikt kon worden voor alles wat slecht is. De emotionele geladenheid van het begrip fascisme kwam op gespannen voet te staan met het wetenschappelijk gebruik ervan.

Voor waar het Nederland aangaat is hiervan een treffend historisch voorbeeld te geven. Eind jaren zestig deed de socioloog Nooij promotieonderzoek naar de aanhang van de toentertijd electoraal succesvolle Boerenpartij.³⁸⁰ Aan het eind van zijn proefschrift wierp hij de vraag op of deze partij te beschouwen was als een fascistisch gevaar:

'Voor wie het fascisme slechts kent als traumatiserende jeugdervaring van angst en honger, is het fascisme identiek aan agressief nationalisme, brute onderdrukking van minderheden, irrationeel en willekeurig geweld, en uiteindelijk onbegrijpelijke genocide. Geprojecteerd tegen deze achtergrond kan men de sympathisanten van de Boerenpartij (...) onmogelijk fascistten noemen.'³⁸¹

Volgens Nooij ging het in het geval van de Boerenpartij veeleer om mensen die niet begrepen waarom juist zij de dupe moesten zijn van toentertijd ingrijpende veranderingen in de maatschappij. Hij vroeg zich vervolgens af of dit wel voldoende reden is om in dit verband de term fascisme te verwerpen:

'Is ons beeld van het fascisme niet een karikatuur die ons verhindert om bewegingen met minder scherpe contouren als potentieel gevaarlijk te onderkennen? Deze mogelijkheid is inderdaad aanwezig. Wanneer fascisme moet worden gedefinieerd als een beweging van gedesoriënteerden – d.w.z. van mensen die vervreemd zijn van het huidige maatschappelijke bestel – en een nieuwe wellicht escapistische oriëntatie zoeken in een rechts radicale stroming, dan zijn wij inderdaad geneigd de Boerenpartij te beschouwen als een fascistisch gevaar. Deze typering gaat ons echter niet gemakkelijk af. (...) De tegenzin om de sympathisant te typeren als een fascist (...) spruit voort uit onze onwetenschappelijke neiging om fascisme te identificeren met anti-menselijkheid welke ipso facto ontoegankelijk is voor een "verstehende" verklaring. De sympathisanten van de Boerenpartij die wij hebben leren kennen, waren mensen die openstonden voor een ontmoeting; niet alleen praten, maar ook zwijgen was met hen mogelijk. Laten wij het dilemma oplossen door wel de partij maar niet de mensen te veroordelen'.³⁸²

Het maatschappelijke klimaat jegens naoorlogs rechtsextremisme is uiterst vijandig omdat telkens weer de vraag wordt opgeworpen in hoeverre er sprake is van continuïteit en vernieuwing van het fascisme en nationaal-socialisme van voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Men kan van mening verschillen over de vraag in welke gevallen dit al dan niet terecht is geweest. Ook na de Boerenpartij hebben vele organisaties en hun leiders de taaie maatschappelijke weerstanden ondervonden. Velen hebben zich verzet tegen kwalificaties als fascistisch en extreemrechts, slechts weinigen zijn er in geslaagd zich er vervolgens geheel van te ontdoen. De controverse werd groter en intenser tijdens de opkomst van Fortuyn (in 2001) en kreeg vervolgens een nieuwe dimensie.³⁸³ Anders dan velen voor hem koos Fortuyn niet voor de verdediging, maar voor de aanval. Hij beschuldigde tegenstanders die hem met fascisme, nazisme of rechtsextremisme in verband brachten, ervan hem te 'demoniseren' wat mogelijk tot gevolg zou kunnen hebben dat hem kwaad zou worden aangedaan. Door de moord is dit vermeende causale verband in de ogen van velen een klip en klaar feit geworden en kon beschuldiging van demonisering uitgroeien tot een factor van aanzienlijk gewicht in het publieke debat.

Dit publieke debat is vandaag de dag prominent aanwezig. De gemoederen zijn verhit en door de morele en emotionele lading van het debat raakt de nuancering meer dan eens in de verdrukking. Op zichzelf begrijpelijk, maar hinderlijk voor hen die een term als 'extreemrechts' wel genuanceerd willen hanteren, zoals wetenschapsbeoefenaren. Nuancering bijvoorbeeld van eenzijdige vereenzelviging van rechtsextremisme met door de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog begane misdaden. Er zijn veel, waarschijnlijk meer extreemrechtse groepen aan te wijzen die een precies tegenovergesteld ijkpunt in de geschiedenis hebben gekozen, namelijk identificatie met het verzet tegen de nazibezetter, als onderdeel van een meer algemene identificatie met verzet tegen vreemde overheersing. Wij komen hierop terug.

4.2.3 *Tussenbalans*

Aan het begin van dit hoofdstuk is opgemerkt dat de opvatting als zou extreemrechts een verschijnsel is dat zich in zijn algemeenheid niet laat definiëren, verdedigbaar is. Maar dat neemt niet weg dat er ter aanduiding van een terrein dat men wil bestrijken behoefte kan bestaan aan een overkoepelend begrip. Die behoefte aan een *catch-all-term* bestaat zowel aan de kant van het beleid als ook aan die van de wetenschap. Wanneer men in het kader van een actieplan polarisatie en radicalisering de stand van zaken wil (laten) opmaken, is er sprake van het kijken naar een hele scala van sociale verschijnselen. Met een soortgelijke brede benadering wordt sedert geruime tijd ook gewerkt in monitoronderzoek, zowel op nationaal als op internationaal niveau. Hoe breder de benadering, des te problematischer kan de overkoepelende benaming zijn. Maar wie een zekere breedte wil handhaven zal hiermee moeten proberen te leven.

In het voorgaande is een beknopt overzicht gegeven van problemen die zich voordoen bij het definiëren en afbakenen van extreemrechts. Van deze problemen, waarvan sommige al sedert geruime tijd bestaan, hebben wij ons rekenschap gegeven en wij proberen die waar mogelijk in onze benadering te verdisconteren. Echter, wij zijn - evenmin als anderen - in staat tot het bieden van afdoende oplossingen. Dit heeft als

gevolg dat wij – eveneens net als anderen - arbitraire keuzes hebben moeten maken. Voor een goed begrip van zaken herhalen wij hier dat wij bij onze benadering van rechtsextremisme geen strikt onderscheid maken tussen rechtsextremisme en rechts radicalisme.

In het voorgaande zijn wij ingegaan op de emotionele en morele lading van de benaming extreemrechts. Wij zijn ons ervan bewust dat deze benaming in de niet-wetenschappelijke praktijk een strijdfunctie en een scheldfunctie kunnen hebben. Wij distantiëren ons daarvan en hebben met het hanteren van de benamingen rechts radicalisme en rechtsextremisme beslist niet de intentie om te 'strijden' dan wel te 'schelden'.

In het navolgende zal de definitiekwestie nader worden gepreciseerd en worden uiteengezet wat wij verstaan onder hedendaagse extreemrechtse formaties in Nederland. Daarbij zullen - verwant aan de reeds genoemde aanpak van Dudek en Jaschke - drie dimensies aanbod komen, namelijk de ideologische dimensie, de *interaktionstheoretische Dimension* (hier: het 'aanpassingsdilemma') en de formatieve/organisatorische dimensie.³⁸⁴

4.2.4 Ideologie

De *ideologie* van extreemrechts in Nederland³⁸⁵ is oppervlakkig beschouwd in enkele hoofdlijnen samen te vatten: positieve oriëntatie op 'het eigene', afkeer van 'het vreemde', van politieke tegenstanders en van de gevestigde politiek (en orde) in het algemeen. Daarnaast heeft een hang naar het autoritaire.³⁸⁶ Extreemrechtse groepen hebben traditioneel veelal een tweeledig vijandbeeld.³⁸⁷ Men keert zich tegen - in jargon - 'volksvreemde' en 'volksvijandige elementen'. In het nationaalsocialisme van voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog golden vooral joden en 'zigeuners' als volksvreemd. Na 1945 is 'volksvreemd' in de extreemrechtse gedachtewereld verbreed en worden daar ook meer in het algemeen allochtonen toe gerekend. 'Volksvijandig' zijn de politieke tegenstanders van extreemrechts. Het kan gaan om antifascistische activisten en demonstranten, maar ook om meer gevestigde politici en bestuurders. Hoewel het begrippenpaar 'volksvreemd' en 'volksvijandig' wat ouderwets aandoet en vandaag de dag meestal niet meer zo expliciet wordt gebruikt, heeft de onderliggende denktrant weinig aan actualiteit ingeboet. 'Volksvijanden' worden vandaag de dag vaak '(volks-) verraders', 'collaborateurs' of soms zelfs 'NSB'ers' genoemd.

Dat extreemrechtse ideologie in enkele hoofdlijnen te benoemen is, laat onverlet dat er binnen extreemrechtse groeperingen aanzienlijke verschillen van mening en scherpe tegenstellingen kunnen bestaan. Afkeer van het vreemde kan een zware antisemitische lading hebben, maar dat hoeft niet per se het geval te zijn. Het kan ook gericht zijn tegen niet-westerse allochtonen in het algemeen. Hetzelfde geldt voor de positieve oriëntatie op het eigene, dat betrekking kan hebben op het staatkundige Nederland, op een 'Heelnederland' (met Vlaanderen) of veeleer op de idee van verenigde 'arische' volken in Europa, waarop het Derde Rijk was gebaseerd. Daarnaast kan het ideologische gehalte van diverse organisaties en van individuele rechtsextremisten nogal verschillen, variërend van een sterk ontwikkelde ideologische oriën-

tatie tot een die veeleer gebaseerd lijkt op enkele racistische *oneliners*.³⁸⁸ Voorts kunnen zowel individuen als ook groepen verschillen in de mate van radicalisme. De ideologische bewegingsruimte is niet onbepaald, maar wordt begrensd door wettelijke bepalingen. Sinds de Tweede Wereldoorlog is het verbieden van organisaties voor extreemrechts een reële dreiging geweest, terwijl sedert de jaren zeventig daarnaast strafrechtelijke discriminatieverboden van betekenis werden.³⁸⁹ Trends van radicalisering dan wel matiging bij extreemrechts komen zowel opeenvolgend als gelijktijdig voor, waarbij matiging niet zelden het gevolg is van (dreigend) repressief overheidsoptreden.³⁹⁰ In extreemrechtse kringen bestaat van oudsher veel onderling verschil van mening. Vaak monden deze uit in onderlinge geschillen en conflicten, soms zozeer dat men in de eerste plaats elkaar lijkt te bestrijden.³⁹¹ Deze conflicten kunnen uiteenlopende achtergronden hebben, waaronder niet in de laatste plaats ideologische.

Voor een genuanceerder begrip van de extreemrechtse ideologische kaart in Nederland kan gebruik gemaakt worden van het onderscheid dat Bjørgo (1996) heeft gemaakt tussen de zogeheten 'nationaaldemocraten' en de 'raciale revolutionairen'.³⁹² Het onderscheid van Bjørgo valt grotendeels samen met dat tussen 'anti-immigratie activisten' en 'neonazi's'. De overeenkomsten tussen beide extreemrechtse denkrichtingen zijn hierboven al genoemd: positieve oriëntatie op het 'eigene', afkeer van het 'vreemde', afkeer van politieke tegenstanders en van de gevestigde politieke orde, een autoritaire houding. Daarnaast zijn er parallellen in politieke stijl: rigoureuze, autoritaire, het zich afzetten tegen bestaande politieke codes en gedragsregels. Maar op een ander vlak zijn er verschillen, zoals ten aanzien van Duitse nationaal-socialisme ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De 'raciale revolutionairen', ofwel neonazi's omarmen het nationaal-socialisme en identificeren zich met nazi-Duitsland. De 'nationaaldemocraten' daarentegen distantiëren zich van nazi-Duitsland en zijn geneigd zich juist te identificeren met het verzet tegen de nazibezetting en meer algemeen tegen vreemde overheersing. Bij dit laatste kunnen vanuit een 'nationaaldemocratisch' extreemrechts gedachtegoed gezocht worden naar heldhaftige ijkpunten in de geschiedenis bij verzet tegen vreemde overheersing. Voorbeelden zijn de Slag bij Poitiers (732, Franken versloegen Noord-Afrikaanse moslims), de Guldensporenslag (1302, Vlamingen versloegen Fransen), de Slag bij Warns (1345, Friezen verslaan Hollanders), de Slag om Wenen (1683, Oostenrijkers verslaan Turken). In Nederland wordt wel gerefereerd aan de Tachtigjarige Oorlog, aan Willem de Zwijger en aan de Geuzen. Zo noemde de Centruumpartij begin jaren tachtig van de vorige eeuw haar jongerenbeweging Jonge Geuzen. In het kader van politieke zendtijd werd legde de partij voor de radio uit dat het ging om 'vrijheidsstrijders, zoals die er ook waren in de Tachtigjarige Oorlog en in de Tweede Wereldoorlog. Het ging toen om verzet tegen vreemde overheersers en ook anno 1983 dreigt Nederland te worden verkwanseld aan den vreemde'.³⁹³

Een ander verschil betreft de houding ten opzichte van de parlementaire democratie. Terwijl de 'nationaaldemocraten' binnen de parlementaire democratie opereren, nemen de 'raciale revolutionairen' het standpunt in dat de parlementaire democratie moet worden afgeschaft. In neonazi-jargon: 'het systeem heeft geen fouten, maar het systeem is de fout'. Wat overigens niet wegneemt dat er ook raciale revolutionairen

zijn die zich veelal uit pragmatische overwegingen aan democratische spelregels houden. Het lastige aspect van houding ten opzichte van democratie is in het voorgaande reeds aan de orde geweest. Weer een andere controversie betreft opvattingen over het gebruik van geweld om het uiteindelijke politieke doel te bereiken. Terwijl 'raciale revolutionairen' het gebruik van geweld gerechtvaardigd achten, wijzen 'nationaaldemocraten' dit middel als regel af. Als regel, want soms worden ook door 'nationaaldemocraten' bepaalde vormen van geweld als zelfverdediging beschouwd en derhalve gezien als een noodzakelijk kwaad.

Hoewel de positieve oriëntatie op het 'eigene' en de afkeer van het 'vreemde' karakteristiek zijn voor beide extreemrechtse stromingen, worden verschillende definities gehanteerd. Zo zijn er belangrijke verschillen in wie tot het 'eigene' en wie tot het 'vreemde' worden gerekend. Bij de 'raciaal revolutionairen' is 'ras' van doorslaggevend belang, maar zijn er wel twee verschillende benaderingen te onderscheiden. In de eerste draait het bij 'ras' primair om joden en vervolgens volkeren die niet tot het 'arische ras' behoren (niet-westerse allochtonen). Joden zijn de ultieme vijand, trachten de wereld te overheersen en het arische ras te vernietigen, zo redeneert men. Maar even 'volksvreemd' zijn niet-westerse allochtonen en daarbij vormt in de praktijk huidskleur een belangrijk criterium. Bij deze benadering behoort de bevolking van omringende landen (Duitsers, Engelsen, Fransen) niet tot het vreemde. Het 'eigene', dat zijn 'de Germaanse volkeren van Europa'. Bij de tweede, primair op Nederland gerichte benadering ligt het iets anders, omdat 'ras' primair betrekking heeft op Nederlanders en Vlamingen, die in feite als Nederlanders worden beschouwd.

In deze Heelnederlandse benadering wordt vaak ook uitgegaan van een 'stamverwantschap' met blanke Zuid-Afrikanen. Gezien de geschiedenis van Zuid-Afrika worden vanuit deze zienswijze Engelsen als vreemden en zelfs als vreemde overheersers gezien. Ook Fransen worden als vreemd beschouwd en het gezien 'hun' onderdrukking van de 'Zuidelijke Nederlanden' als vreemde overheersers. Maar niet-westerse allochtonen worden nóg meer als 'vreemd' beschouwd dan de blanke buurlanden en niet zelden gaat deze Heelnederlandse benadering gepaard met antisemitisme. Bij de 'nationaaldemocraten' zijn niet-westerse allochtonen het 'vreemde' en is het 'eigene' in veel mindere mate of zelfs in het geheel niet op 'ras' gebaseerd. Het gaat veeleer om de eigen natie, het eigen volk, het vaderland of eenvoudigweg 'Nederland'. Men is gekant tegen de aanwezigheid van 'niet-blanken', vandaag de dag primair tegen moslims, die, zo redeneert men, het land overspoelen en zich steeds meer gaan gedragen als vreemde overheersers. Bij de 'nationaaldemocraten' staat antisemitisme niet op de voorgrond en is soms vrijwel afwezig.

Het onderscheid tussen 'nationaaldemocraten' en 'raciale revolutionairen' is schematisch. De sociale werkelijkheid is gecompliceerder. Er zijn allerlei gradaties, grijsstinten en accenten. Een belangrijke interveniërende variabele hangt samen met de *interaktionstheoretische Dimension* van Dudek & Jaschke en is door Van Donselaar het *aanpassingsdilemma* genoemd.³⁹⁴ In het kort: krachtige taboeïsering van 'fout' in de Tweede Wereldoorlog, nationaal-socialisme, betrokkenheid bij (politiek) geweld en vervolgens de (wettelijke) sancties die aan deze taboeïsering zijn verbonden, leiden

op de voorgrond tot een verhulling of maskering. Achter de schermen daarentegen laat men zich in mindere mate leiden door de taboes.

Door het aanpassingsdilemma ontstaan verschillen tussen *frontstage* en *backstage performances*.³⁹⁵ Anders gezegd, *façade-politiek*. De afstand tussen voorgrond- en achtergrondkenmerken wordt vooral beïnvloed door negatieve stigmatisering en in het bijzonder door de mate van overheidsrepressie waaraan een groepering blootstaat. Hoe groter de repressie – kans op vervolging, risico van verbod – des te groter de afstand tussen voor- en achtergrondkenmerken. Om zich een goed beeld te kunnen vormen van de ideologie van een bepaalde groepering dient men rekening te houden met de mogelijkheid dat bepaalde elementen op het eerste gezicht minder goed waarneembaar zijn omdat zij door de voorlieden van die groepering worden verhuld. Vanwege deze ‘vage contouren’ rijst de vraag of de bepaling van het extreemrechtse ‘gehalte’ van een politieke groepering slechts dient plaats te vinden op een beoordeling van de door die groepering gepresenteerde politieke ideologie.

Uit de wetenschappelijke literatuur vallen andere indicatoren af te leiden die hier relevant zijn. Een van die indicatoren is *sociale genealogie*.³⁹⁶ Deze berust op de bevinding dat extreemrechtse formaties vaak op enigerlei wijze uit andere formaties voortkomen. Onder de oprichters van extreemrechtse organisaties bevinden zich heel vaak personen die voordien bij een of meer andere verwante organisaties aangesloten zijn geweest. Deze personele continuïteit geldt niet alleen voor de oprichters, maar evenzeer voor een aantal personen die zich gaandeweg bij een organisatie aansluiten. Naast *ideologie* en *sociale genealogie* kan als indicator de *magneetfunctie* worden genoemd.³⁹⁷ In een aantal gevallen is de identificatie van extreemrechtse elementen van bepaalde organisaties op grond van ideologie en/of sociale genealogie niet goed vast te stellen. In dergelijke gevallen is de vraag van belang in hoeverre zij aantrekkingskracht uitoefenen op personen die blijk hebben gegeven van uitgesproken extreemrechtse sympathieën.³⁹⁸

4.2.5 Formaties

Onder *formaties* verstaan wij diverse typen organisaties en sociale verbanden met een extreemrechtse signatuur.³⁹⁹ Bij een beschouwing van het Nederlandse rechts-extremisme gedurende pakweg vijf decennia, springen enkele steeds terugkerende elementen in het oog. In de eerste plaats de pluriformiteit. Organisaties komen en gaan, fuseren en splitsen. Activisten zwerven vaak van het ene gezelschap naar het andere, trekken zich soms terug om na een aantal jaren plotseling toch weer voor het voetlicht te treden. Er zijn organisaties die zich vooral richten op een kleine, besloten kring van aanhangers, terwijl andere juist krachtig aan de weg timmeren. Het is al met al een bonte verzameling van grotere en kleinere, radicale of minder radicale organisaties, die veelal tegen elkaar aanleunen en elkaar vooral ook beconcurreren. Onderlinge verdeeldheid en versplintering zijn schering en inslag.⁴⁰⁰ De geringe organisatorische stabiliteit van extreemrechts is een kenmerk dat zijn geldigheid al meer dan een halve eeuw heeft behouden. Dit geldt evenzeer voor de frequente pogingen om tot meer eenheid te komen.

Een 'extreemrechts mozaïek', zoals hierboven beknopt getypeerd, heeft sterke parallellen met soortgelijke verschijnselen in andere Europese landen en door wetenschappers zijn tal van pogingen gedaan om tot een goede typologie te komen. Deze kunnen aanzienlijk verschillen, afhankelijk van wetenschappelijke invalshoek, tijdsgewricht en de mate van verfijning.⁴⁰¹ In de *Monitor Racisme & Extremisme* zijn in de loop der jaren afhankelijk van ontwikkelingen in het rechtsextremisme uiteenlopende typologieën gehanteerd. De meest recente is weergegeven in het kader *Typologie extreemrechtse formaties in Nederland*.

Typologie extreemrechtse formaties in Nederland

- Extreemrechtse politieke partijen
- Extreemrechtse organisaties
- Extreemrechtse jongerengroepen
- Extreemrechtse internetfora
- Extreemrechtse cliques

Extreemrechtse *politieke partijen* zijn extreemrechtse organisaties die aan verkiezingen meedoen of dat beogen. Naast partijen, zijn er ook diverse extreemrechtse *organisaties* actief in Nederland. Zij onderscheiden zich van partijen omdat zij niet de intentie hebben aan verkiezingen deel te nemen. Een aantal van deze organisaties zijn gelieerd aan partijen, anderen zijn actief als onafhankelijke actiegroep. De problematiek van *extreemrechtse jongeren*, vaak 'Lonsdalejongeren' genoemd - heeft omstreeks 2004 en vooral na de moord op Theo van Gogh – 2 november 2004 – een hoge vlucht genomen. *Extreemrechtse internetfora* zijn er in soorten en maten. De meeste extreemrechtse formaties hebben eigen websites en vaak zijn daaraan ook webfora gekoppeld. Naast dergelijke organisatiegebonden initiatieven bestaan er ook onafhankelijke webfora van een extreemrechtse signatuur. Relatief nieuw zijn de extreemrechtse webwinkels die allerhande producten met een veelal extreemrechts karakter aan de man proberen te brengen; het gaat onder andere om boeken, cd's, dvd's, kleding, vlaggen en sieraden. Tenslotte de *cliques*: groepen die geen duidelijke structuur hebben, maar wel een gedeelde geschiedenis, lot en ideologie. Vaak hebben cliques een voornamelijk besloten karakter.⁴⁰²

4.2.6 Werkdefinitie rechts radicalisme

In het voorgaande is het definiërvraagstuk benaderd vanuit verschillende dimensies: ideologie, aanpassingsdilemma en formaties. Zoals eerder opgemerkt zijn deze uiteenlopende definitie-dimensies verwant aan die door Dudek & Jaschke worden gehanteerd in hun overzichtsstudie van het Duitse rechtsextremisme.⁴⁰³ Deze dimensies vormen de basis voor de navolgende werkdefinitie van hedendaagse extreemrechtse formaties.

Extreemrechtse/rechts radicale formaties hebben een meer of minder uitgesproken ideologie die wordt gekenmerkt door (varianten van) oriëntatie op het 'eigene', (vari-

anten van) afkeer van het' vreemde', van politieke tegenstanders, en door een hang naar het autoritaire. Doordat extreemrechtse formaties, naarmate zij meer in de openheid treden, maatschappelijke weerstanden oproepen die tot conflicten (en repressieve reacties) kunnen leiden zijn de leiders van deze formaties geneigd delen van hun ideologie te verhullen dan wel achterwege te laten. Omdat een formatie in ideologisch opzicht vage contouren kan hebben kunnen naast ideologie ook sociale genealogie (afstamming van één of meer eerdere extreemrechtse formaties) de magneetfunctie (op radicale rechtsextremisten uitgeoefende aantrekkingskracht) als indicatoren dienen. Hedendaagse extreemrechtse formaties kunnen uiteenlopende vormen aannemen, met name: politieke partijen, organisaties, jongerengroepen, internetfora en cliques.

Zoals gezegd gaat het hier om een werkdefinitie en niet om het proclameren van een 'betere' definitie. Er blijft, zoals in het voorgaande ook is betoogd, veel stof tot discussie bestaan. Ook gaat het om een brede definitie. Wanneer men bijvoorbeeld een bepaald type formatie dan wel een specifieke ideologische stroming op het oog zou hebben, komt het definitievraagstuk in een ander daglicht te staan. En tenslotte wordt nog eens herhaald dat in deze studie rechtsextremisme en rechts radicalisme als hetzelfde beschouwd en als synoniemen kunnen worden gehanteerd.

4.3 Ontwikkelingen na de Trendanalyse 2008

Zoals in de inleiding werd gesteld vormt de beleidsnota *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering (december 2008)* en in het bijzonder het onderdeel over rechts radicalisme een uitgangspunt voor dit hoofdstuk. Hieronder zullen de belangrijkste aspecten uit de nota worden uitgelicht en worden vergeleken met de bevindingen van monitoronderzoek, met name de achtste rapportage van de *Monitor Racisme & Extremisme* van december 2008 en met enkele voorlopige resultaten van voortgaand onderzoek dat in dit kader wordt verricht.⁴⁰⁴

4.3.1 Trendanalyse en monitorrapportage in 2008

In de *Trendanalyse 2008* wordt over rechts radicale formaties gesteld dat zij voorkomen in:

'(...) uiteenlopende gedaanten, zoals politieke partijen, neonazigroepen, subculturele jongerennetwerken, en digitale webfora en andere formaties. Het gaat vandaag de dag om een diversiteit aan lokaal versnipperde groeperingen, die regelmatig van samenstelling en richting veranderen en op verschillende momenten en op verschillende onderdelen meer of minder goed zijn georganiseerd. Hier komt bij dat de manifestaties in het openbaar (demonstraties, confrontaties, uitingen op internet) niet altijd strikt als extremistisch te kenmerken zijn. Soms gaat het om adolescent groepsge-drag of interetnische spanningen zonder dat sprake is van extremistische politieke motieven.'⁴⁰⁵

Het hierboven geschetste beeld van 'uiteenlopende gedaanten' is geheel in overeenstemming met de bevindingen van de monitorrapportage uit 2008. Sedertdien heb-

ben zich op dit vlak geen noemenswaardige veranderingen voorgedaan. Ook het in de *Trendanalyse 2008* genoemde *variabele* karakter van radicalisme en de verwevenheid met andere aspecten, zoals zogenoemd 'adolescent groepsgedrag', komt overeen met hetgeen vanuit monitoronderzoek is (en wordt) waargenomen. Vermeldenswaard is dat juist deze mix van radicalisme en 'adolescent groepsgedrag' een belangrijke factor blijkt te zijn in het vraagstuk hoe beleid kan worden ontwikkeld dat gericht is op deradicalisering.

Recent zijn experimenten met deradicaliseringsbeleid op lokaal niveau uitgevoerd⁴⁰⁶, waarnaar vanuit de *Monitor Racisme & Extremisme* onderzoek is gedaan (*Deradicaliseren in de praktijk*, 2009). Een van de uitkomsten werd reeds eerder in dit hoofdstuk genoemd, namelijk dat lokale overheden moeite hebben met de aan hen door de rijksoverheid toebedeelde regisseursrol bij de aanpak van radicalisme.⁴⁰⁷ Genoemde verwevenheid van radicalisme met andere factoren en daaruit voortvloeiende verschillende percepties van de problematiek door uiteenlopende actoren, lijken van invloed te zijn op de ontwikkeling van beleid tegen radicalisering. Terwijl de één een neonazigroep meent te ontwaren, ziet de ander slechts een verschijnsel dat van alle tijden is: een groep jongeren die wat problemen veroorzaakt. Deze uiteenlopende percepties, ofwel verschillende 'definities van de situatie' leidden tot navenant krachtige dan wel zwakke vormen van respons van overheden. Met 'definitie van de situatie' wordt verwezen naar het bekende Thomas-theorema, dat genoemd is naar de socioloog Thomas.⁴⁰⁸ In het Thomas-theorema wordt de kern gevormd door de genoemde definities van de situatie. Bij een definitie van de situatie gaat het er niet zozeer om of een bepaalde opvatting wáár is, maar of die opvatting voor wáár gehouden wordt. Daarbij is van groot belang dat mensen geneigd zijn hun gedrag af te stemmen op de eigen definitie van de situatie. In de woorden van Thomas: 'If men define situations as real, they are real in their consequences.'

In de *Trendanalyse 2008* wordt aandacht besteed aan rechts radicale openbare manifestaties, die een probleem vormen: '(...) zowel vanwege het risico op openbare ordeverstoring als ook omdat rechts extremistische uitingen en symbolen sterke emoties kunnen opwekken, zowel bij allochtonen als bij autochtonen. Openbare manifestaties kunnen bijdragen aan inter-etnische spanningen en een spiraal van polarisatie en radicalisering. Dit dilemma brengt onze grondwettelijk verankerde vrijheid van meningsuiting met zich mee.'⁴⁰⁹

Ook deze vaststellingen in de *Trendanalyse 2008* zijn in overeenstemming met recent onderzoek. De *Monitor Racisme & Extremisme* van 2008 bevat een uitgebreid deelonderzoek van Loof, waarin deze problematiek vanuit juridisch en internationaal vergelijkend perspectief is benaderd.⁴¹⁰ Volgens Loof laat de praktijk rondom demonstraties zien dat politie en burgemeester soms op indringende wijze 'voorlichting' geven over het optreden tegen discriminatoire of anderszins strafbare uitingen. Hij wijst erop dat de preventieve toetsing van de uitingen soms vergaande vormen aanneemt. Voorafgaande controle op de uitingen lijkt zich slecht met het wettelijk regime van vrije meningsuiting te verdragen. Anders gezegd: het is in de praktijk niet uitgekristalliseerd wat er wel en wat er niet mag. In een ander deelonderzoek van de monitorrapportage wordt vastgesteld dat het aantal demonstraties de laatste jaren gestaag is

toegenomen.⁴¹¹ Naar het zich – vanuit momenteel lopend monitoronderzoek - laat aanzien heeft deze ontwikkeling zich voortgezet.

Tabel 1. Aantal extreemrechtse demonstraties in Nederland in de periode van 2006 tot (november) 2009⁴¹²

2006	8
2007	12
2008	29
2009	25 ⁴¹³

Een derde aspect van de *Trendanalyse 2008* betreft de politieke partijen, waarover wordt opgemerkt: 'Op dit moment spelen rechts extremistische partijen in electoraal opzicht geen rol van betekenis.'⁴¹⁴

De rapportage van de *Monitor Racisme & Extremisme* van 2008 bevat enkele deelonderzoeken die hier van belang zijn. Het eerste deelonderzoek gaat over extreemrechtse formaties, bevat een paragraaf getiteld 'teloorgang extreemrechtse partijen' en vormt derhalve een ondersteuning voor hetgeen in de *Trendanalyse 2008* naar voren gebracht is.⁴¹⁵ Sinds decennia is het beeld van extreemrechts in Nederland gedomineerd geweest door politieke partijen die er (vaak expliciete) racistische ideeën op nahielden. Aan het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw veranderde dat beeld. De 'klassieke' extreemrechtse partijen Centrumdemocraten (CD) en Centrapartij '86 (CP'86) verdwenen van het toneel, de eerstgenoemde door een electorale nederlaag en de tweede door een rechterlijk verbod. Dat was in 1998. Hun politieke nakomelingen zijn er bij lange na niet in geslaagd om in electoraal opzicht de partijen van de 'centrumstroming' te benaderen.

Echter, sedert 2001 zijn nieuwe politieke partijen ontstaan, die veelvuldig met rechtsextremisme in verband werden gebracht. Deze nieuwe stroming begon met de opkomst van Pim Fortuyn.⁴¹⁶ Net als de 'klassieke' extreemrechtse partijen van de jaren negentig zijn deze partijen gekant tegen de multiculturele samenleving en brengen hun politieke boodschap op een provocerende manier. Daardoor is niet zelden beweerd dat zij zich schuldig zouden maken aan racisme en (strafbare) discriminatie.⁴¹⁷ Een duidelijk verschil met de extreemrechtse partijen van de jaren negentig is dat zij niet voortkomen uit eerdere extreemrechtse formaties of zo men wil: uit een extreemrechtse traditie.⁴¹⁸ Een ander verschil is dat zij zich in veel sterkere mate dan de 'klassieke' extreemrechtse formaties uit de jaren negentig beroepen op de vrijheid van meningsuiting. De meest opvallende hedendaagse vertegenwoordiger van deze nieuwe stroming is Geert Wilders en zijn PVV.

Omdat destijds Fortuyn en de LPF / Leefbaarstroming veelvuldig met rechtsextremisme en racisme in verband werden gebracht, is er in het monitorproject aandacht aan besteed.⁴¹⁹ Het ging daarbij niet om onderzoek naar Fortuyn en de LPF / Leefbaarstroming als zodanig, maar om vragen naar het extreemrechtse en racistische gehalte. De vraagstelling viel uiteen in sub-vragen naar (a) de ideeënwereld, (b) de sociale genealogie, en (c) de magneetfunctie *in casu* positieve identificatie en perso-

nele overlapping. De bevindingen van destijds kunnen als volgt worden samengevat.⁴²⁰ Of een aantal van de denkbeelden van Fortuyn als racistisch kunnen worden gekwalificeerd, hangt af van de gekozen definitie en is derhalve tot op zekere hoogte arbitrair. Of er door Fortuyn strafrechtelijke grenzen zijn overschreden is waarschijnlijk, doch niet vastgesteld: na zijn dood zijn tegen hem gedane aangiftes vervallen en er zijn dus geen gerechtelijke uitspraken die ons houvast zouden kunnen geven. Onder de aanhangers van Fortuyn bevond zich zonder enige twijfel een aantal personen met uitgesproken racistische opvattingen. De ideeënwereld van de LPF / Leefbaar-stroming was aantrekkelijk voor personen met veel radicalere opvattingen. Wat betreft de sociale genealogie, bij de totstandkoming van zowel Leefbaar Nederland als ook de LPF hebben – voor zover was na te gaan – personen uit extreemrechtse kringen geen rol gespeeld. Er is dus geen sprake van sociale genealogie, althans niet in de oprichtingsfase van de diverse groeperingen. Maar met name bij de oprichting van de LPF is wel vanuit extreemrechtse kringen *geprobeerd* om zich actief te mengen en zich aan te sluiten. Dat deze pogingen zijn mislukt is door toedoen van de oprichters zelf die bekende extreemrechtse activisten hebben geweerd. Dan de magneetfunctie. Het 'at your service' van Pim Fortuyn werd binnen extreemrechtse kringen als positief geïdentificeerd en sloeg krachtig aan. Ook buiten Nederland, bijvoorbeeld bij het toenmalige Vlaams Blok, was de positieve identificatie waarneembaar. Opmerkelijk was de positieve steun vanuit extreemrechtse kringen aan de LPF om aan een voldoende aantal ondersteuningsverklaringen voor verkiezingsdeelname te komen. Doch getalsmatig waren de personele overlappingen tussen extreemrechtse formaties enerzijds en de LPF / Leefbaar-stroming anderzijds bescheiden te noemen.

Tot zover het monitoronderzoek naar het extreemrechtse en racistische gehalte van de LPF / Leefbaar-stroming. Enkele jaren na Fortuyn werden ook Wilders en de PVV veelvuldig in verband gebracht met (strafbare) discriminatie, racisme en rechtsextremisme, waarop vanuit het monitorproject werd besloten een soortgelijk onderzoek te doen. Ook daarbij ging het niet om onderzoek naar Wilders en de PVV als zodanig, maar diende het onderzoek zich toe te spitsen op het extreemrechtse en discriminatoire gehalte. Het onderzoeksverslag werd gepubliceerd in de achtste rapportage van de *Monitor Racisme & Extremisme* die in december 2008 uitkwam⁴²¹, vrijwel tegelijkertijd met de *Trendanalyse 2008*, maar met een andere uitkomst dan de hierboven aangehaalde conclusie uit die trendanalyse ('Op dit moment spelen rechts extremistische partijen in electoraal opzicht geen rol van betekenis'). De monitoronderzoekers (Davidović et al.) concludeerden namelijk dat Wilders en de PVV als extreemrechts kunnen worden beschouwd, zij het dat aan deze kwalificatie mitsen en maren zijn verbonden. Zo werden karakteristieken van neonazisme, zoals antisemitisme, niet bij de PVV aangetroffen.

4.3.2 De controverse inzake Partij voor de Vrijheid en rechts radicalisme

Vanwege het opvallende verschil tussen de *Trendanalyse 2008* en het onderzoek van Davidović et al. dient de controverse over het rechts radicale gehalte van Wilders en de PVV opnieuw te worden belicht en - zeker niet minder belangrijk - daarmee voor verdere gedachteswisseling en discussie te worden opengelegd.⁴²² Allereerst zullen de bevindingen van Davidović et al. beknopt worden weergegeven. Ver-

volgens worden deze aangevuld met enkele ontwikkelingen die zich sedert 2008 hebben voorgedaan.

4.3.2.1 Onderzoeksbevindingen *Monitor Racisme & Extremisme*

In het monitoronderzoek van Davidović et al.⁴²³ ging het om twee hoofdvragen.⁴²⁴ In hoeverre is de PVV in verband te brengen met rechtsextremisme? En in hoeverre hebben uitingen van de PVV een discriminatoir karakter?

In de eerste plaats dient te worden vermeld dat Wilders en de PVV zichzelf niet als extreemrechts beschouwen en zich van rechtsextremisme distantiëren. Noch onder de oprichters van de PVV noch onder de huidige Tweede Kamerfractie bevinden zich personen met een eerdere extreemrechtse 'carrière'.⁴²⁵ Anders dan de 'klassieke' rechts radicale partijen komt de PVV niet voort uit een extreemrechtse traditie. Er is dus - net als bij de LPF/Leefbaarstroming - geen sprake van *sociale genealogie*.

Davidović et al. hanteren een benadering van extreemrechtse *ideologie* zoals ook hier in het voorgaande is weergegeven: positieve oriëntatie op 'het eigene', een afkeer van 'het vreemde', van politieke tegenstanders, en een hang naar het autoritaire. Volgens de onderzoekers kan men deze elementen - ondanks de verbale distantie van de PVV van rechts radicalisme - evenzeer aantreffen bij de PVV. De afkeer van 'het vreemde' betreft vermeende 'islamisering', 'niet-westerse allochtonen'⁴²⁶ en komt tot uitdrukking in een reeks van krachtige aanduidingen, waarvan Davidović et al. veel voorbeelden geven, die hier derhalve niet *in extenso* hoeven te worden herhaald. Evenzeer 'vreemd' zijn Aruba en de Nederlandse Antillen ('schurkeneilanden', 'het grotendeels corrupte boevennest') waarvan de afstoting uit het koninkrijk bij herhaling door de PVV is bepleit.⁴²⁷

Hieraan dient te worden toegevoegd dat Davidović et al. opmerken dat bij de PVV van antisemitisme geen spoor valt te bekennen.⁴²⁸ Integendeel, er is sprake van een affiniteit met Israël en het jodendom. 'Joods' wordt geenszins gekwalificeerd als het 'vreemde', maar juist als een bestanddeel van het 'eigene'. Met zowel de expliciete affiniteit met Israël als ook met de daarin besloten distantie van antisemitisme wijkt de PVV af van de meeste politieke partijen die zich keren tegen massale immigratie, niet-westerse allochtonen en 'islamisering', zoals het Front National in Frankrijk, Vlaams Belang in België en de Oostenrijkse FPÖ.⁴²⁹ In het perspectief van de PVV is 'het eigene' in het perspectief van de de 'joods-christelijke en humanistische cultuur in Nederland'.⁴³⁰ Ook 'de Nederlandse identiteit' en 'onze westerse waarden' zijn vaak genoemde elementen. Daarnaast heeft de PVV zich bij herhaling uitgesproken voor eenwording van Nederland en Vlaanderen. De positieve oriëntatie van de PVV op 'het eigene' betreft Nederland, maar niet het huidige Koninkrijk der Nederlanden. Het ideale Nederland is ontdaan van de Antillen, terwijl Vlaanderen eraan is toegevoegd. Bij de PVV weegt etnische homogeniteit kennelijk zwaarder dan de huidige staatsgrenzen.⁴³¹

Extreemrechtse denkrichtingen kan men, zoals eerder aangegeven, verdelen in 'nationaaldemocraten' en 'raciale revolutionair'. Hanteert men dat onderscheid, zoals Davidović e.a. doen in navolging van Bjørgo, dan kan men de PVV tot de 'nationaal-

democraten' kunnen rekenen en niet tot de tweede.⁴³² Karakteristieken van de 'raciale revolutionairen', of zo men wil: neonazisme, treft men bij de PVV niet aan.

De PVV blijkt ten dele een *magneetfunctie* te hebben⁴³³: op extreemrechtse webfora is duidelijk zichtbaar dat een aantal rechtsextremisten door de PVV wordt aangetrokken, maar dat geldt in mindere mate voor 'raciale revolutionairen', ofwel rechtsextremisten met een neonazistische oriëntatie.⁴³⁴ Vanuit deze kring zetten sommigen zich tegen Wilders en de PVV af of neemt men zelfs een ronduit vijandige houding aan. Maar anderen zijn lovend over de PVV, of worden aangetrokken door de gedachte aan maatschappelijke onrust die de PVV zou kweken en die een voedingsbodem zou kunnen vormen voor een nationaal-socialistische beweging.⁴³⁵

Davidović et al. wijzen erop dat de PVV buitengewoon hiërarchisch is georganiseerd.⁴³⁶ Tussen de kiezers en de kleine partijtop bevinden zich geen leden. Vrijwel alle macht berust bij Wilders. De partijorganisatie van de PVV is niet democratisch en de onderzoekers hanteren de kwalificatie 'autoritair'. Omdat de PVV geen leden toelaat, kunnen zich onder de PVV-leden logischerwijs ook geen personen met een eerdere extreemrechtse achtergrond bevinden. De onderzoekers werpen de vraag op wat er zou kunnen gebeuren als de partij de deuren zou openen. Zij achten de kans groot dat in dat geval rechtsextremisten, die radicaler zijn dan de PVV, zullen proberen zich als lid aan te sluiten.

Dan de tweede hoofdvraag uit het monitoronderzoek naar de PVV: in hoeverre hebben uitingen van de PVV een discriminatoir karakter? Davidović et al. gaan uitvoerig⁴³⁷ in op de vraag in hoeverre uitingen van de PVV in de context van de wettelijke discriminatieverboden een discriminatoir karakter hebben en op het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie. Zij stellen vast dat noch de juridische literatuur, noch de jurisprudentie eenduidig is. Veel hangt af van de specifieke omstandigheden van het geval en die, zo wordt betoogd, vragen om een oordeel van een rechter. De onderzoekers hebben getracht de uitlatingen van Wilders in een bredere context te plaatsen en te vergelijken met recente arresten. Daaruit blijkt dat ook politici niet gevrijwaard zijn van veroordelingen als zij hun politieke idealen verwoorden. Deze lijn is overigens ook terug te vinden bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.⁴³⁸ Wilders maakt gebruik van uitingen waarbij respectievelijk het criminaliseren, het aanbrengen van een maatschappelijke tweedeling of het uitsluiten van rechten belangrijke thema's zijn. De monitoronderzoekers wijzen er op dat juist deze thema's tot strafrechtelijke veroordelingen hebben geleid. In de afweging van het Openbaar Ministerie tot het al dan niet vervolgen is het aspect dat er ook sprake kan zijn van discriminatie op grond van ras geheel buiten beschouwing gelaten. Davidović et al. menen dat Wilders de lijn van religie naar cultuur moeiteloos doortrekt en wijzen erop dat in recente uitspraken van de Hoge Raad deze meervoudigheid bij achterstelling van moslims juist in de overwegingen is betrokken. Reden te meer, zo besluiten zij, dat een rechter zich ten volle over de mogelijke strafwaardigheid van de uitlatingen uitsprekt: niet justitie dient te oordelen, maar de onafhankelijke rechter.

De monitoronderzoekers besluiten het onderzoek naar de PVV met de opmerking dat wat hun betreft hun onderzoeksresultaten beschouwd moeten worden als een 'tussenbalans'.⁴³⁹

4.3.2.2 Enkele recente ontwikkelingen

Tot zover het betoog van Davidović et al. in de *Monitor Racisme & Extremisme*, die medio december 2008 werd uitgebracht. Nadien zijn er ontwikkelingen geweest die hier de revue dienen te passeren.

Tegen de sepotbeslissing van het Openbaar Ministerie werd door een aantal aangevers een beklagprocedure ex art.12 Sv. ingesteld. Door middel van deze procedure kunnen belanghebbenden bij een gerechtshof bezwaar maken tegen een sepot. In januari 2009 deed het Amsterdamse Gerechtshof uitspraak en beval om Wilders alsnog te vervolgen.⁴⁴⁰ Het hof kwam daarmee tot een andere conclusie dan het Openbaar Ministerie en stelde in haar beschikking dat de uitlatingen van Wilders in hun onderlinge samenhang mogelijk strafbaar zijn. Het hof overwoog dat er sprake is van *haatzaaien*.⁴⁴¹ In september 2009 liet het OM weten dat Wilders zal worden gedagvaard voor beledigen van een groep mensen en het aanzetten tot discriminatie en haat; op 20 januari 2010 zal de rechtbank Amsterdam hierover een 'regiezitting' houden.⁴⁴²

Bij de Kamerverkiezingen van 2006 behaalde de PVV 579.490 stemmen, bijna 6% van het totaal uitgebrachte stemmen wat in 9 Kamerzetels resulteerde. Bij de Europese verkiezingen van 2009 werden door de PVV 772.746 stemmen behaald, ofwel 17% van de uitgebrachte stemmen, hetgeen leidde tot (eerst vier en later) vijf zetels in het Europese parlement.⁴⁴³ Afgaande op de zeer diverse opiniepeilingen naar politieke voorkeur zou de PVV, zoals het er nu naar uitziet, bij Kamerverkiezingen een monsterscore kunnen halen en één van de grootste partijen kunnen worden. Met betrekking tot inzicht in de motieven en achtergronden van (potentiële) kiezers van de PVV lijkt men vooralsnog voornamelijk aangewezen op uitkomsten van een hele scala aan peilingen, die nogal wisselen naar invalshoek, reikwijdte en kwaliteit. Inzicht in de (potentiële) aanhang van de PVV is daarom helaas sterk verbrokken en onvolledig.

De PVV heeft vijf zetels in het Europese Parlement. Dat betekent dat de directe politieke invloed beperkt is en dat door samenwerking met politieke geestverwanten de invloed zou kunnen worden vergroot. Met haar politieke boodschap schaaft de PVV zich in wat door Mudde is aangeduid als de extreemrechtse partijfamilie.⁴⁴⁴ Hierbij gaat het om een reeks partijen die, ondanks individuele verschillen, een overeenkomstige ideologie hebben waarin een nationalistische oriëntatie, xenofobie (afkeer van het vreemde) en 'law and order'-denken een belangrijke plaats innemen. Maar ondanks de familieverbanden heeft de PVV tot dusverre van familiecontacten niets willen weten. Ondanks een 'uitgestoken hand' wordt krachtig afstand gehouden van het Vlaams Belang en eenzelfde distantie wordt betracht jegens het Franse Front National van Le Pen en jegens andere als extreemrechts bekend staande groeperingen.

Verder valt op dat een aantal controversiële uitlatingen van de laatste jaren recent zijn herhaald. Zo sprak de PVV zich opnieuw uit over het verwijderen van Aruba en de Antillen uit het Koninkrijk en voor eenwording van Nederland en Vlaanderen.⁴⁴⁵ Deze herhaling onderstreept de hierboven aangehaalde visie van de monitoronderzoekers dat positieve oriëntatie van de PVV op 'het eigene' weliswaar Nederland betreft, maar niet het huidige Koninkrijk der Nederlanden. Het ideale Nederland van de PVV is ontgaan van de Antillen, terwijl Vlaanderen eraan is toegevoegd.

Naast herhaling van eerdere controversiële uitlatingen werden nieuwe gedaan, die alom de aandacht trokken. Het meest opvallende voorbeeld is de bijdrage van Wilders aan de Algemene Beschouwingen van 2009, waarin hij onder andere het volgende naar voren bracht:⁴⁴⁶

'Voorzitter, een beter milieu begint bij jezelf. Heel veel Nederlanders ergeren zich aan de vervuiling van de publieke ruimte door de islam. Oftewel, ons straatbeeld gaat op sommige plekken steeds meer lijken op Mekka en Teheran. Hoofddoekjes, haatbaarden, boerka's, mannen in rare lange witte jurken. Laten we daar eens wat aan doen. Laten we onze straten gaan terugveroveren, en zorgen dat Nederland er weer gaat uitzien als Nederland. Die hoofddoekjes zijn echt een teken van onderdrukking van de vrouw, van onderwerping, van verovering. Het is een symbool van een ideologie die er op uit is om ons te koloniseren. Daarom: tijd voor de grote schoonmaak van onze straten. Als onze nieuwe Nederlanders zo graag hun liefde voor die zeventiende-eeuwse woestijnideologie willen tonen, doe het maar lekker in een islamitische land, maar niet hier, niet in ons land.

Voorzitter, dit land kent accijnzen op benzine en diesel, parkeervergunningen en een hondenbelasting, had een vliegtax en heeft een verpakkingstax, waarom dan niet een hoofddoekjesbelasting? Een kopvodden-tax. Gewoon één keer per jaar een vergunning halen en dan meteen even aftikken. Duizend euro per jaar lijkt me een mooi bedrag. Zo gaan we eindelijk eens iets terugverdienen aan wat ons al zoveel heeft gekost. Ik zou zeggen: de vervuiler betaalt. Mijn vraag: is het kabinet bereid een hoofddoekjesbelasting in te voeren?'

Last but not least, na 2008 is meer en meer gebleken dat het kwalificeren van de PVV als 'extreemrechts' buitengewoon controversieel blijkt te zijn.⁴⁴⁷ De één vindt van wel, de ander niet. Zo bleek Lucardie, wetenschapper, van mening dat het predicaat 'extreemrechts' zou moeten worden ingeperkt en uitsluitend gebruikt zou moeten worden voor nationaal-socialisten en fascistten.⁴⁴⁸ Zwaan, wetenschapper, was van oordeel dat het goed zou zijn om 'een nieuwe beweging historisch te duiden' en deed dat in een uitvoerig opiniërend artikel, dat als titel kreeg 'Het is zinvol om PVV en fascisme te vergelijken'.⁴⁴⁹

De kwalificatie 'extreemrechts' viel begin 2009 amper te beluisteren bij (actieve) politici, terwijl sommige oud-politici er minder bezwaar tegen leken te hebben. Oud-premier Van Agt, bijvoorbeeld, typeerde de PVV als 'ultrarechts', zijn CDA-partijgenoot Bert de Vries stelde de PVV op een lijn met de Centrumpartij van Janmaat.⁴⁵⁰

Zoals eerder gezegd lijken de Nederlandse overheden weinig bereid om de PVV met radicalisme in verband te brengen en nam het Openbaar Ministerie de beslissing om straffklachten tegen Wilders te seponeren. De Britse regering betoonde zich minder terughoudend. Toen Wilders in februari 2009 naar Engeland wilde reizen, werd hem de toegang ontzegd omdat hij een bedreiging zou zijn voor de openbare veiligheid van het land.⁴⁵¹ Zowel in Nederland als in Engeland trad de rechter corrigerend op. In Nederland om het Openbaar Ministerie te gelasten om Wilders wel te vervolgen en in Engeland om de regering te gelasten Wilders wel tot het land toe te laten.⁴⁵² Waarop de Britse regering liet weten 'tegen extremisme in al zijn vormen' te zijn.⁴⁵³

De voorbeelden geven aan dat er op de diverse terreinen, variërend van wetenschap tot politiek en beleid een alom overheersend gebrek aan overeenstemming bestaat.

4.3.2.3 *Nieuw rechts radicalisme*

Veel wetenschapsbeoefenaren die zich met naoorlogs rechts radicalisme in Duitsland hebben bezig gehouden, hebben onderscheid gemaakt tussen *alte Rechte* en *neue Rechte*, waarbij 'oud' verwijst naar relaties met traditioneel rechtsextremisme (zoals nationaal-socialisme) en 'nieuw': het afwijzen dan wel niet bestaan van dergelijke relaties.⁴⁵⁴ Het onderscheid bleek in de praktijk niet zonder problemen te zijn, omdat *neue Rechte* op de wat langere termijn of bij nader inzien (back stage) toch niet vrij bleken van traditioneel extreemrechtse trekken. In de woorden van Schellenberg (2009): 'Thus far in Germany, attempts to establish a "modern" right-wing party free of the legacy of National Socialism, such as the League of Free Citizens (Bund freier Bürger) or the Schill Party, have failed'.⁴⁵⁵ Voor de situatie in Nederland kan het onderscheid tussen *alte Rechte* en *neue Rechte* wellicht bruikbaar zijn: *oud rechts radicalisme* en *nieuw rechts radicalisme*. Daarbij dient men er – net als in Duitsland – alert op te zijn en blijven of groeperingen die zich als 'nieuw' presenteren en die zich distantiëren van traditioneel rechtsextremisme, ook daadwerkelijk 'nieuw' zijn, of dat er toch relaties blijken te zijn met het traditionele rechtsextremisme, bijvoorbeeld in de vorm van sociale genealogie of - al dan niet op de achtergrond - elementen van een raciale revolutionaire ideologie. De PVV lijkt een partij te zijn die kan worden bestempeld als *nieuw rechts radicaal* in de hierboven aangegeven betekenis: in ideologisch opzicht 'nationaaldemocratisch', maar geen verbanden met oud rechts radicalisme in de vorm van sociale genealogie of een 'raciaal revolutionaire' oriëntatie.

4.4 Slot

In het voorgaande zijn kwesties met betrekking tot hedendaags rechts radicalisme in Nederland de revue gepasseerd, met als uitgangspunt de *Trendanalyse 2008*.

Er is ruime aandacht besteed aan het definitievraagstuk, dat wordt gekenmerkt door weerbarstige vragen op wetenschappelijk, beleidsmatig en maatschappelijk terrein. Een van de problemen bij het definiëren van rechtsextremisme betreft de emotionele en morele beladenheid. Er valt niet aan te ontkomen dat bij alledaags gebruik aan de kwalificatie 'extreemrechts' vaak een kwalijke betekenis wordt toegekend. Wij zijn

ons ervan bewust dat de benaming extreemrechts in de niet-wetenschappelijke praktijk een strijdfunctie en een scheldfunctie kan hebben. Wij hanteren de benamingen rechts radicalisme en rechtsextremisme vanuit wetenschappelijk perspectief en hebben beslist niet de intentie om daarmee te 'strijden' of te 'schelden'.

Definitievraagstukken hebben een evidente wetenschappelijke betekenis, maar zijn evenzeer van belang voor de beleidspraktijk. Zo valt bij de aanpak van (rechts) radicalisme op lokaal niveau waar te nemen hoe uiteenlopende visies op het vraagstuk, ofwel verschillende definities van de situatie kunnen samenhangen met navenant uiteenlopend handelen (of juist niet handelen). En ook hier kan de beladenheid van 'extremisme' een rol spelen. Hoe dan ook, beleidspraktijk en definitievraagstukken zijn sterk met elkaar verweven.

In de *Trendanalyse 2008* zijn op het terrein van rechts radicalisme relevante aspecten naar voren gebracht waar in het voorgaande nadere aandacht aan is besteed, zoals de diversiteit van hedendaags radicalisme, de verwevenheid van extremisme onder jongeren met allerlei andere factoren en de problematiek van straatactivisme, zoals openbare manifestaties. Door recent onderzoek naar extreemrechts, met name vanuit de *Monitor Racisme & Extremisme*, is het belang van deze kwesties onderstreept. Dat geldt ook voor de vaststelling in de *Trendanalyse 2008* dat de 'klassieke' extreemrechtse partijen vandaag de dag in electoraal opzicht van geringe betekenis zijn.

Naast deze punten valt een verschil op tussen de *Trendanalyse 2008* en de *Monitor Racisme & Extremisme*, namelijk de manier waarop wordt aangekeken tegen het rechts radicale gehalte van Geert Wilders en de PVV. Vanwege dit verschil in inzicht is de controverse over het rechts radicale gehalte van Wilders en de PVV hier opnieuw belicht en aangevuld met enkele recente ontwikkelingen. De PVV lijkt een partij te zijn die kan worden bestempeld als *nieuw rechts radicaal*: in ideologisch opzicht 'nationaaldemocratisch', maar zonder verbanden met oud rechts radicalisme in de vorm van sociale genealogie of een 'raciaal revolutionaire' oriëntatie. Daarmee hebben wij de vraag naar het rechts radicale gehalte van Wilders en de PVV willen verhelderen en openleggen voor verdere gedachteswisseling en discussie.

5 Links Radicalisme

*Hans Moors
m.m.v. Michiel Rovers*

5.1 Inleiding

De *Trendanalyse 2008* ging niet in op activisme en extremisme ter linkerzijde van het politieke spectrum. In onderhavige studie doen we wel een poging om links radicalisme in kaart te brengen, om een compleet beeld van uitingsvormen van extremisme in Nederland te bieden.

Hoe is het gesteld met hedendaags links radicalisme in Nederland? Welke ontwikkelingen zijn waar te nemen? Deze vragen staan centraal in dit hoofdstuk. De poging tot antwoorden omvat drie delen. In het eerste deel gaan we in op de definiëring en afbakening. Dat is meteen al een exercitie die de wijze woorden van sir John Lubbock (lord Avebury) in herinnering roept: 'What we see depends mainly on what we look for.'⁴⁵⁶ In het tweede deel beschrijven we enkele recente ontwikkelingen in links radicale bewegingen en formaties.⁴⁵⁷ Het derde deel is gewijd aan de wijze waarop de overheid en de media tegen linksactivisme en -extremisme aankijken, in het bijzonder sinds de zomer van 2008. Aan activisme en extremisme door linkse en rechtse bewegingen en formaties worden namelijk in het publieke debat verschillende gevoelswaarden gehecht.⁴⁵⁸

Cijfermatige gegevens over de omvang van links radicale bewegingen en formaties, evenals over de betrokkenheid ervan bij illegale acties en geweld zijn uit openbare bronnen niet voorhanden. Recent wetenschappelijk onderzoek naar links radicalisme in Nederland ontbreekt.

5.2 Definiëring en afbakening

Deze studie gaat in op links radicalisme dat zich uit in activisme en soms in extremisme. Linksextremisme vormt, aldus de AIVD, een beweging die buiten het bestaande politieke spectrum en de grenzen van de democratische rechtsorde valt, bijvoorbeeld omdat geweld wordt toegepast om doelen te realiseren, of omdat men zich bedient van haatzaaiende teksten (zie ook paragraaf 3.2.1 en paragraaf 4.2.1).⁴⁵⁹ In het verlengde van deze definitie kunnen we vormen van linksactivisme, voor zover binnen de wet, beschouwen als legaal, vormen van linksextremistisch handelen als illegaal. De definitie zegt echter niets over links radicalisme als sociaal fenomeen. Deze scheidslijn is in de praktijk minder scherp dan de definitie veronderstelt.

Wat zijn de noodzakelijke en essentiële kenmerken van linksactivisme en -extremisme als sociaal verschijnsel? Wat is eigenlijk 'de kern' van wat we in de praktijk met begrippen als extreemlinks, uiterst links, linksextremisme, of links radicalisme aanduiden? Over wat het wezenlijke is van extreemlinks bestaat enige consensus. Dat is echter minder het geval als het gaat over welke organisaties, stromingen, formaties tot extreemlinks moeten worden gerekend.⁴⁶⁰

5.2.1 Ideologie

De politieke ideologie van extreemlinks hangt historisch samen met enerzijds het socialisme, de sociaaldemocratie, het anarchisme en het communisme,⁴⁶¹ anderzijds met meer geïdeologiseerde domeinen als dierenrechten, feminisme, woningnood, pacifisme, bewapening en antimilitarisme, immigratie en integratie, milieu of antiglobalisme. Deze domeinen zijn historisch niet geheel toe te rekenen aan 'links', maar hebben zich ook in het linkse politieke spectrum ontwikkeld.⁴⁶²

Extreemlinks is een politieke ideologie, die zich zowel binnen als buiten het *partij*politieke spectrum heeft bewogen en beweegt. Identificatie met een politieke stroming is niet per definitie verbonden met het daadwerkelijk vertoonde stemgedrag.⁴⁶³ Sommige extreemlinkse personen stemmen, andere bewust niet. In beide groepen identificeert men zich wel of niet met een politieke partij of stroming. Communisten en anarchisten bevinden zich bijvoorbeeld beide in het linksactivistische, soms extreemlinkse socialistische politieke spectrum, maar overlap tussen beide is quasi-ondenkbaar. Anarchisten stemmen per definitie niet, keren zich af van overheidsbemoeienis, maar kunnen zich op het gebied van sociaaleconomisch of milieubeleid wel met het ideeëngoed van een politieke partij identificeren zonder daar deel van uit te maken. Communisten staan doorgaans voor een krachtige overheidsbemoeienis op sociaal en economisch gebied en kunnen zich in Nederland tot een regionale of lokale politieke partij rekenen, maar omdat er geen communistische partij meer is in de landelijke politiek stemmen communisten niet, dan wel voor Groen Links of de Socialistische Partij.

Behalve als politieke ideologie is extreemlinks eveneens te kenschetsen als een levensbeschouwelijke ideologie en levensstijl. Ooijevaar en Kraaykamp stellen dat de 'gemeenschappelijke noemer van extreemlinkse groeperingen is dat er gestreden wordt voor een betere wereld, waarbij de gelijkheidsideologie hoog in het vaandel staat, maar die tegelijkertijd ook utopisch is.'⁴⁶⁴ Die betere wereld is groener, socialer, vreedzamer dan de huidige en begint bij jezelf: bij solidariteit en tolerantie. In extreemlinkse kringen is het belangrijk om naar politieke overtuiging te leven. In dit 'morele individualisme' is het 'sociale individu' de motor voor verandering, niet het individu als zodanig.⁴⁶⁵ Extreemlinks zet zich af tegen de negatieve economische en maatschappelijke effecten van individualisering.

Personen met een extreemlinks ideeëngoed kenmerken zich door een tamelijk specifieke demografische en maatschappelijke achtergrond, zo komt in diverse empirische studies tot uitdrukking. Inglehart liet zien dat 'postmaterialisten' die zich inzetten voor het milieu en een gelijker inkomensverdeling vaak hoogopgeleid en jong zijn, en een relatief hoog inkomen hebben.⁴⁶⁶ Andere studies geven aan dat extreemlinkse

personen weliswaar veel culturele maar juist weinig economische hulpbronnen hebben (opleidingen hebben gevolgd die weinig economisch vooruitzicht boden). Een andere genoemde factor is een relatief lage beroepsstatus (geen leidinggevende functies), of het ontbreken van beroepsstatus (niet werken).⁴⁶⁷ In de literatuur is voorts afkomst benadrukt: extreemlinkse personen komen uit een 'rood nest', met weinig economische hulpbronnen. Ze zijn meestal onkerkelijk en antiklerikaal, en hebben dat van huis uit meegekregen.⁴⁶⁸ De binding met formele politieke partijen is dikwijls zwak, in het bijzonder op landelijk niveau. Men is politiek sterk geïnteresseerd, maar dat uit zich niet in partijpolitieke zin. Veeleer ligt het accent op onconventionele politieke participatie. Extreemlinks is 'issue-focussed' en dat kan zowel een overwegend lokaal als een mondiaal perspectief met zich brengen.⁴⁶⁹

De ideologie van extreemlinks in Nederland kan op hoofdlijnen als volgt worden samengevat. Extreemlinks heeft (i) een positieve oriëntatie op 'het eigene' (de eigen linkse gemeenschap én levensstijl; soms ook de Nederlandse nationale identiteit), met een expliciet open houding ten aanzien van 'het vreemde'; (ii) een in meer of mindere mate geprofileerde politieke stijl van afkeer van en/of afzetten tegen de gevestigde politiek en kerk, politieke codes en maatschappelijke gedragsregels; en (iii) een sterke hang naar utopisch denken.⁴⁷⁰ Verder heeft extreemlinks (iv) geen duidelijk of liever geen eenduidig vijandbeeld. Vijandbeelden vloeien voort uit de 'issue focussed' strijd tegen sociaaleconomische ongelijkheid en uitbuiting, tegen de ongelijke behandeling van vrouwen of etnische groepen (vluchtelingen), tegen milieuvervuiling, tegen dieren mishandeling, of – en vooral – tegen extreemrechts.

5.2.2 Meningsverschillen

Binnen én tussen extreemlinkse groeperingen bestaan verschillen van mening en tegenstellingen. Dat geldt, ten eerste, voor de houding ten opzichte van de parlementaire democratie. Extreemlinks als beweging is op het ogenblik niet fel gekant tegen of agressief jegens het parlementaire systeem en de rechtsorde. De houding hiertegenover is veeleer lankmoedig: de Nederlandse rechtsstaat is een gegeven, wellicht van voorbijgaande aard. Die biedt bescherming, maar is tegelijkertijd op een aantal punten onheus, oneerlijk. Sommige extreemlinkse groeperingen richten zich op directe actie om (in hun ogen) maatschappelijke misstanden te weerstreven. Dat kan betekenen dat ze in bepaalde situaties buitenparlementair en buitenwettelijk handelen (en zodoende conform de gangbare beleidsdefinitie illegaal en dus 'extremistisch' zijn), maar ten principale de parlementaire democratie en de rechtsstaat als zodanig niet bestrijden (en dus *in essentie* niet 'extremistisch' zijn). Andere groeperingen zijn principiëler in hun opstelling en veroordelen het systeem als rot en oneigenlijk. Liefst zouden ze het afschaffen, maar ook onder deze groeperingen en formaties is op het ogenblik geen sprake van strijd tegen 'Nederland' als zodanig. Het fundamenteel 'democratische gehalte' binnen extreemlinks is hoog en dat is traditioneel zo, omdat democratisch denken tot de kern behoort van elke linkse ideologie.

Binnen extreemlinks spelen, ten tweede, graduele en situationele verschillen van mening over de mate waarin geweld als middel gerechtvaardigd is en de situaties waarin geweld geoorloofd is om doelen te bereiken. Deze discussie is eveneens een oude traditie binnen links. Zelfs voorman Vliegen van de Sociaal Democratische

Arbeiders Partij (voorloper van de Partij van de Arbeid) adverteerde eind negentiende eeuw met vuurwapens en drukte een handleiding voor het maken van dynamiet af in *De Volkstribuun*.⁴⁷¹ Links en geweld hebben een complexe relatie. Op het scherpst van de snede werd de discussie over de toelaatbaarheid van geweld 'voor de goede zaak' gevoerd vanaf de jaren zestig tot medio jaren tachtig van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld in relatie tot de anti-apartheidsstrijd in Zuid-Afrika of de bevrijdingsbewegingen in Zuid-Amerika. Geweld wordt vooral instrumenteel benaderd: het is soms noodzakelijk om een betere wereld te helpen realiseren. Of, zoals Achterhuis het onlangs analyseerde: geweld stond in de sleutel van doel-middeldenken in 'de moralistische en gewelddadige tijdgeest' van de jaren zestig en zeventig.⁴⁷²

Hoewel antimilitarisme, pacifisme, afkeer van wapenhandel en bewapening in het linkse (politieke en niet-politieke) spectrum hoog in het vaandel staan, achten individuen in diverse groeperingen en formaties geweld, een bepaalde mate van geweld of bepaalde vormen van geweld, echter gelegitimeerd in de strijd tegen vermeende misstanden. Het is dan overwegend gericht tegen materiële zaken of heeft een reactief karakter (verzet tegen ontruiming van kraakpanden, bijvoorbeeld, of het onmogelijk maken van transporten van vluchtelingen door onderdak te regelen waar men zich schuil kan houden, of het tegenhouden van bouw- en sloopactiviteiten). Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat extreemlinkse formaties of cellen – naar het zich laat aanzien zelfs in toenemende mate, maar cijfermatige onderbouwing op dit punt is zwak – geweld tegen personen gebruiken, bijvoorbeeld als het gaat om het bestrijden van extreemrechts, of activisme gericht tegen dierproeven, of tegen het Nederlandse asielbeleid.⁴⁷³ Het 'sociale individu' is hierbij maatstaf: personen ontlenen aan extreemlinkse ideologische opvattingen (al dan niet in groepsverband) de legitimatie om voor specifieke aanleidingen ('single issues') geweld te gebruiken of het gebruik ervan te rechtvaardigen.

De constatering dat tussen extreemlinkse groeperingen en formaties 'cross over' plaatsvindt, hangt hiermee samen. Die 'cross over' betreft primair de manier van werken: doelwitkeuze, tactiek en uitvoering. Of er ook sprake is van 'cross over' van personen, is op basis van de huidige stand van informatie nog een punt van discussie. Volgens de AIVD zou het weinig voorkomen dat personen die zich richten op de strijd voor dierenrechten bijvoorbeeld ook actief zijn om illegale vluchtelingen bij te staan, (illegale) activiteiten te ontplooiën gericht tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid, of te demonstreren tijdens manifestaties in binnen- en buitenland tegen multinationale ondernemingen.⁴⁷⁴ Toch zijn er ook aanwijzingen dat dit wel het geval is: niet alleen worden dezelfde personen op actie-locaties aangetroffen, maar activisten zelf wijzen op hun websites of anderszins op de 'cross over' van personen. In zichzelf is dit niet een raar fenomeen: van oudsher heeft extreemlinks een breed actiegebied en uiteenlopende (vermeende) vijanden. Hoewel plausibel zijn deze aanwijzingen bij gebrek aan openbaar en actueel wetenschappelijk onderzoek niet te onderbouwen.

Wat niettemin zichtbaar lijkt (in de paragraaf ontwikkelingen komen we hierop terug) is dat sommige personen en formaties die bereid zijn geweld te gebruiken (en hierbij lijkt sprake van personele continuïteit), dat geweld op diverse terreinen – ongeacht

welke terreinen – toepassen. Een voorbeeld in dit kader is de relatie tussen extreemlinks en extreemrechts op het gebied van de strijd tegen dierproeven c.q. voor dierenrechten. Zoals we in het hoofdstuk over dierenrechtenactivisme en –extremisme laten zien, manifesteert extreemrechts zich de afgelopen jaren in de strijd voor dierenrechten. Dat gaat binnen extreemlinks gepaard met soms felle discussies over de toelaatbaarheid van samenwerking. Weegt het doel: het welzijn van dieren, zwaarder dan de ideologische (antifascistische) afkeer van extreemrechts? Een deel van de linkse activisten en extremisten op dit gebied beantwoordt deze vraag ontkennend, een ander deel bevestigend

5.2.3 *Aanpassingsdilemma*

Links radicalisme kent, net als rechts radicalisme, allerlei gradaties, grijstinten en accenten. Voor extreemrechtse bewegingen heeft Van Donselaar gewezen op het zogenoemde aanpassingsdilemma. Vanwege krachtige taboeïsering van ‘fout’ in de Tweede Wereldoorlog, nationaal-socialisme, betrokkenheid bij (politiek) geweld en vervolgens de (wettelijke) sancties die aan deze taboeïsering zijn verbonden, hebben deze bewegingen zich naar buiten toe verhuld en gemaskeerd, terwijl achter de schermen dergelijke taboes minder worden beleefd en geleefd (verschillen tussen ‘frontstage’ en ‘backstage performances’).⁴⁷⁵ De afstand tussen voorgrond- en achtergrondkenmerken wordt vooral beïnvloed door de mate van overheidsrepressie waaraan een groepering blootstaat. Hoe groter de repressie – kans op vervolging, risico van verbod – des te groter de afstand tussen voor- en achtergrondkenmerken. Hierdoor zou de ontwikkeling van ideevorming, maar ook de ontwikkeling van organiserend vermogen minder goed waarneembaar zijn. Daarnaast zou de wijze waarop een groepering zich presenteert niet per definitie een sluitend beeld geven van wat die groepering daadwerkelijk inhoudt en wil betekenen.

In hoeverre speelt dit mechanisme van afstand tussen voorgrond- en achtergrondkenmerken ook bij extreemlinkse bewegingen en formaties? Logischerwijs is bij extreemlinks sprake van afscherming om vervolging van personen of frustratie van voorgenomen activiteiten door politie en justitie te belemmeren. Maar is hiermee ook sprake van hetzelfde mechanisme? Deze vraag is temeer relevant, omdat dit mechanisme – als het werkzaam zou zijn – bij extreemlinks andere achtergronden heeft dan bij extreemrechts. Er is geen erfenis van de Tweede Wereldoorlog of het nationaal-socialisme, behalve misschien in de ‘antifascistische’ strijd tegen racisme en discriminatie. De uitwassen van totalitaire communistische regimes hebben in Nederlandse links radicale kringen tot scherpe discussies en twisten geleid. Veel linkse radicalen namen afstand van die regimes en het ideeëngoed, anderen vooral van de regimes. Toch is links radicalisme in Nederland nauwelijks geassocieerd met die totalitaire communistische regimes of meer dan wel minder vergaande vormen van ‘fellow traveling’. Integendeel, de erfenis van 1968 en de wijze waarop geweld in de jaren zestig en zeventig door links werd geaccepteerd, soms zelfs gelegitimeerd (bijvoorbeeld in het kader van de strijd tegen de apartheid), is tot zo’n tien jaar geleden vooral met een milde, romantische ontvankelijkheid omkleed. Eenzelfde houding bestond jegens krakers die woningnood en vastgoedspeculatie aan de kaak stelden. De harde overheidsrepressie van de kraakbeweging in de tweede helft van de jaren tachtig, bijvoorbeeld, stuitte met name bij linkse intellectuelen op weerstand. Ex-

treemlinks is minder in de 'backstage' gedrukt dan extreemrechts. Bovendien heeft extreemlinks ook niet hoeven benadrukken dat het blootstond aan een sterke mate van overheidsrepressie, want dat was niet of nauwelijks aan de orde. De Nederlandse overheid en de communis opinio, zoals die tot uitdrukking kwam in de media, leken tot voor kort behept met meer absorptievermogen voor het activisme of extremisme van links dan voor dat van rechts. De discussie die losbarstte naar aanleiding van de Duyvendak-affaire in 2008 spreekt in dit opzicht boekdelen, zoals we later in dit hoofdstuk zullen laten zien.

5.3 Stromingen en formaties

Hoewel aangenomen mag worden dat extreemlinks zichtbaarder is (in het licht van hetgeen hierboven is opgemerkt), is het toch niet altijd even evident dat een groepering of formatie als extreemlinks gekarakteriseerd moet worden. Behalve naar de ideologische uitgangspunten van en samenhang in een formatie, ten eerste, is het met dat oogmerk voorts ook zinvol om te kijken naar de sociale genealogie van een formatie. Komt die voort uit andere formaties? Is er sprake van personele continuïteit tussen oprichters, voortrekkers en volgers? Een derde gezichtspunt – naast ideologie en sociale genealogie – is in hoeverre bestaande groeperingen en formaties aantrekkingskracht hebben op personen wier extreemlinkse ideeën goed, sympathieën en/of activisme bekend zijn.

Binnen extreemlinks onderscheiden Ooijevaar en Kraayvanger vijf stromingen. De aanhang hiervan overlapt elkaar. Deze indeling is gebaseerd op extreemlinks als sociaal fenomeen. Zouden we de gangbare beleidsdefinitie van linksextremisme toepassen, dan ontstaat geen inzicht in waar extreemlinks vandaan komt, hoe het zich manifesteert en wat het inhoudt. Het accent zou dan komen te liggen op het 'individualisme' van hedendaags extreemlinks zoals het zich buitenparlementair en buitenwettig manifesteert. Dat leidt tot een wellicht beleidsmatig te rechtvaardigen, maar in wetenschappelijk opzicht te beperkte en te eenzijdige beeldvorming.

5.3.1 *Socialisme en communisme*

De eerste stroming die Ooijevaar en Kraayvanger benoemen, zijn de 'socialisten'. Het socialisme, inclusief het verwante communisme, pleit voor een sterke en sociaal-rechtvaardige overheid die inkomenshervdeling of -nivellering nastreeft. Deze stroming is anticonfessioneel, dikwijls antiklerikaal. Gedurende de jaren zeventig en tachtig was extreemlinks een complex geheel van formaties met organisatorische en personele verbanden, die zich landelijk en internationaal (in het bijzonder naar Duitsland)⁴⁷⁶, maar tevens tot op zeer lokaal niveau vertakten.⁴⁷⁷ In de loop van de jaren tachtig is dit stelsel teloor gegaan en de kern van de aanhang van extreemlinks gedicimeerd. Directe verbanden tussen activisten toen en nu zijn zeldzaam, maar aanwezig.

Heden ten dage is het beeld eenvoudiger en helderder. Extreemlinks socialisme heeft op personeel niveau banden met politieke partijen als de Socialistische Partij of de zich in Nederland regionaal manifesterende communistische partijen.

De Socialistische Partij verenigt, met name op lokaal niveau, diverse formaties met een extreemlinks socialistisch ideeëngoed, dat deels teruggaat op de Trotskistische en Maoistische stromingen die de partij in zijn beginjaren kenmerkten. De Socialistische Partij profileert zich tegenwoordig niet als een radicaal linkse partij. Er zijn geen argumenten om de Socialistische Partij als een partij met een radicaal of extreemlinkse signatuur te omschrijven,⁴⁷⁸ ofschoon vanuit het gezichtspunt van sociale genealogie er op gewezen moet worden dat de partij op het niveau van personen en hun ideeëngoed deels een voortzetting is van oudere extreemlinkse formaties. De afgelopen twee decennia heeft de Socialistische Partij een populistische politieke stijl ontwikkeld als partij 'van en voor het gewone volk'.⁴⁷⁹ De partij is traditioneel sterk georganiseerd op wijk- en buurniveau, en is betrokken bij of actief in diverse lokale organisaties en actie-initiatieven op het terrein van maatschappelijke zorg en welzijn, waar men zegt op te komen voor mensen die dat zelf niet zouden kunnen. Over de partijstructuur als zodanig is geregeld discussie gevoerd, zowel binnen als buiten de partij. Die structuur is sterk vertakt en geeft lokale en regionale bestuurders en partijleden aanzienlijke invloed. Medio 2007 ontstond intern onenigheid vanwege onder meer het ontslag van de hoofdredacteur van het partijblad *Tribune*, de royementen van dissidente leden, de vermeende interne censuur van weblogs, en de autoritaire stijl van leidinggeven van Jan Marijnissen, die sinds 1988 partijvoorzitter en (sinds 1994) ook fractieleider in de Tweede Kamer was.⁴⁸⁰ Marijnissen werd in november 2007 opnieuw als partijvoorzitter gekozen door de leden. In juni 2008 trad hij om gezondheidsredenen terug als fractievoorzitter.

Op het ogenblik bestaan in Nederland drie communistische partijen: de Nieuwe Communistische Partij – NCPN (1992), de Verenigde Communistische Partij (VCP), sinds 1999 een lokale afsplitsing van de NCPN, en de Socialistische Alternatieve Politiek (SAP: tot 2004 Socialistische Arbeiders Partij; daarvoor Internationale Communisten Bond (IKB 1974-1983), met wortels in 'Proletaries Links'), een trotskistisch geïnspireerde politieke beweging die in de jaren tachtig en negentig deelnam aan de landelijke verkiezingen. SAP-leden zijn tegenwoordig actief in de Socialistische Partij. De NCPN heeft sinds 2003 een actieve politieke jongerenorganisatie: de Communistische Jongeren Beweging (CJB).⁴⁸¹ De CJB leunt aan tegen de Socialistische Partij maar wordt daar met argusogen bekeken. Daarnaast lopen vanuit de CJB directe lijnen (van personen) naar de Internationale Socialisten, de AFVN / Bond van Antifascisten en naar pressiegroepen als Keer het Tij, Tegen de Oorlog, of Offensief.

Op het ogenblik is de organisatie Internationale Socialisten (IS) waarschijnlijk de belangrijkste organisatie binnen 'socialistisch extreemlinks'. Sinds 1988 is de IS internationaal, landelijk en lokaal actief tegen oorlog, sociale afbraak en neoliberale globalisering. De IS maakt deel uit van een internationale groep trotskistische activistische organisaties, organiseert demonstraties, scholingsbijeenkomsten (in de grote steden: www.socialist.mysites.nl), en neemt actief deel aan manifestaties tegen het vermeende neo-imperialisme van de Verenigde Staten en Israël, tegen het Nederlandse immigratiebeleid en, meer recent, tegen de acties van extreemrechts en de opkomst van de PVV.⁴⁸² Tijdens en na de oorlog in Gaza heeft IS haar pro-Palestijnse standpunt in behoorlijk antisemitische termen verwoord. Tegenstanders uit (ex-

treem)rechtse hoek wijzen op de toenadering tussen IS en islamitische groeperingen, zowel nationaal als internationaal. IS zelf geeft aan de onderdrukking van moslims, zowel in geopolitiek als in sociaal opzicht als een 'strijdthema' te beschouwen. In Nederland is IS, of zijn leden van IS, betrokken bij (gewelddadige of op geweld uitdraaiende) linkse acties en demonstraties. Doorgaans gebeurt dat overigens niet onder eigen naam, maar in gelegenheidsformaties.⁴⁸³ Het aantal leden van de IS maakt de organisatie niet bekend. Het aandeel jongeren en studenten is – naar eigen zeggen – relatief hoog. De IS heeft begin november 2005 aansluiting gezocht bij de Socialistische Partij, maar het partijbestuur stond daar afwijzend tegenover en stelde zich op het standpunt dat dubbellidmaatschappen niet zijn toegestaan.

Socialistisch extreemlinks valt grotendeels buiten de gangbare beleidsdefinitie als het gaat over buitenwettelijke actie. De acties vanuit deze stroming zijn doorgaans democratisch (in de betekenis van dat het volk soeverein is en op die basis in meer of minder militante vorm voor zijn opvattingen moet uitkomen), dikwijls buitenparlementair, maar (qua intentie) niet buitenwettelijk. Dat laat onverlet dat individuen aan het socialistische extreemlinkse ideeëngoed de legitimatie ontleen om (soms gewelddadige of op geweld uitdraaiende) actie te voeren.

5.3.2 *Anarchisme*

De tweede stroming die Ooijevaar en Kraayvanger onderscheiden, is die van de 'anarchisten'. Qua ideologische overtuiging verschillen zij minder wezenlijk van socialisten en communisten dan ze zelf toe zouden willen geven. Van oudsher is het twistpunt de wijze waarop het streven naar een rechtvaardiger samenleving bereikt kan worden. Anarchisten argwanen overheidsbemoeyenis (ook de socialistische variant), vertrouwen minder op de democratie als instrument, maar zetten hun kaarten op het autonome 'sociale individu'.⁴⁸⁴ Anarchistische organisaties zijn per definitie licht georganiseerd, het organiserend vermogen is beperkt. Het zijn netwerkorganisaties (die dankzij moderne communicatiemiddelen overigens wel snelle mobilisatievormen kennen) die overwegend lokaal stedelijk zijn georiënteerd en op dat lokale niveau dikwijls overlap vertonen met de kraakbeweging en socialistische extreemlinkse organisaties. Op internet manifesteren anarchistische groepen zich als onderdeel van een internationale beweging. In Nederland vormen anarchisten niet zozeer een hechte, maar wel een onderling betrokken groep, die zich, blijkens de programma's van de jaarlijkse Pinksterlanddagen in Appelscha, minder richt op activisme dan op intrinsieke vernieuwing van de beweging.⁴⁸⁵ Tegelijkertijd zijn autonome anarchistische groepen als de AAGU (Anarchistische Anti-deportatie Groep Utrecht) bijvoorbeeld betrokken bij (soms gewelddadige) acties tegen het asiel- en immigratiebeleid als 'sluit kamp Zeist' en 'stop DC16'.⁴⁸⁶

Ook anarchistisch extreemlinks als fenomeen zou goeddeels buiten de gangbare beleidsdefinitie vallen. Toch is het van belang de anarchistische beweging als deel van extreemlinks te definiëren, enerzijds vanwege het anti-etatistische en militante ideeëngoed, anderzijds vanwege de overlap in personen en in aandachts- en actiegebieden die op 'single issues' bestaat met diverse 'nieuwe sociale bewegingen', antifascistisch activisme en de krakersbeweging in het bijzonder.

5.3.3 *Antifascisme*

De derde stroming, volgens Ooijevaar en Kraayvanger, zijn de 'antifascisten'. In essentie is het een 'single issue' beweging: het bestrijden van extreemrechtse organisaties en racistisch, nationalistisch ideeëngoed. Om dit doel te bereiken, is geweldadige actie niet uitgesloten. Toch is het lastig om de antifascisten als groep tot extreemlinks te rekenen. Ten eerste ontbreekt het aan systematische (wetenschappelijke) kennis. Recent wetenschappelijk onderzoek naar het zogenoemde 'antifascisme' in Nederland is er niet. Ten tweede is de afbakening van het fenomeen 'antifascisme' historisch en actueel een probleem.

Antifascisme is immers te beschouwen als een morele hoeksteen van de (Westerse) democratie sinds de Tweede Wereldoorlog. Ook in Nederland is antifascisme een vanzelfsprekendheid en sterk verweven met de bestrijding van racisme en discriminatie. De bestrijding van deze problematiek heeft in de jaren tachtig en negentig een krachtige impuls gekregen, onder andere door de toegenomen betekenis van rechtsextremisme. Zo ontstond een netwerk van antidiscriminatiebureaus. Enkele kwamen direct voort uit de antifascismecomité's van de jaren tachtig (een uniek netwerk dat in de meeste andere landen een onbekend verschijnsel vormt) en dat leidde tot een sterke associatie van (extreem)links met antifascisme. Daarnaast zijn er tal van instellingen in Nederland die zich bezighouden met de bestrijding van rechtsextremisme, racisme en discriminatie, primair of als onderdeel van een reeks van taken. In dit brede veld hebben zich de laatste pakweg twintig jaar ook activistische, radicale en zelfs geweldadige vormen van antifascisme gemanifesteerd. Het activistische, radicale en soms geweldadige antifascisme is ook de laatste jaren in Nederland waarneembaar.

In de recente jaarberichten van de AIVD wordt in dit verband met name de Antifascistische Actie (AFA) genoemd, waarbij AFA (met diverse lokale afdelingen) wordt opgevoerd als een exponent van linksextremisme. Dat geldt eveneens voor de Antifascistische oud verzetsstrijders Nederland (AFVN), of Autonome Antifa Utrecht. De actiebereidheid en actievormen binnen deze stroming lijken de afgelopen jaren te verscherpen, vermoedelijk onder invloed van de 'verrechtsing' en 'verharding' van het politieke vertoeg over immigratie, integratie en de positie van de islam in Nederland. Die verscherping uit zich enerzijds in vormen van 'naming & shaming' of 'bashing' op internet van personen uit extreemrechtse kringen, anderzijds in rechtstreekse confrontaties met extreemrechtse personen en formaties tijdens of naar aanleiding van demonstraties.

5.3.4 *Nieuwe sociale bewegingen*

De vierde stroming volgens Ooijevaar en Kraayvanger omvat de zogenoemde 'nieuwe sociale bewegingen'. Die hebben minder of een lichtere binding met de 'grote ideologie' van het socialisme, communisme of het anarchisme, maar kenmerken zich veeleer door een emancipatoir accent en een 'lifestyle appearance'. Vermeende misstanden worden veelal op onorthodoxe wijze en via niet-reguliere actierepertoires aangekaart. De mate van activisme is hoog. Nieuwe sociale bewegingen zijn 'issue focussed' en in dezen ook flexibel. Van oudsher worden de vrouwenbeweging, de homobeweging, de vredesbeweging, de 'derde wereld' beweging, de

anti(kern)wapensbeweging en de dierenrechtenbeweging tot deze stroming gerekend. Recenter is de toerekening van de antiglobaliseringsbeweging, de milieubeweging, of actiegroepen die illegalen en vluchtelingen ondersteunen.⁴⁸⁷ Laatstgenoemde actiegroepen zijn onlangs door de AIVD separaat beschreven.⁴⁸⁸

Nieuwe sociale bewegingen zijn niet per definitie links of extreemlinks. Wel zijn socialisten, anarchisten, antifascisten en krakers bij uitstek bij deze bewegingen betrokken. Als categorie binnen extreemlinks is het fenomeen 'nieuwe sociale bewegingen' bezwaarlijk te handhaven. Het is vanuit sociologisch perspectief een belangrijk fenomeen, maar binnen de kaders van deze studie feitelijk niet een eigenstandige categorie. Veeleer moeten nieuwe sociale bewegingen hier beschouwd worden als een complex van 'single issue based' organisaties en formaties waarbinnen extreemlinks zich in zijn ideologische breedte manifesteert.

5.3.5 *Krakers*

Ooijevaar en Kraayvanger benoemen de kraakbeweging als de vijfde stroming binnen extreemlinks als sociaal fenomeen en merken tevens op dat de kraakbeweging als een 'nieuwe sociale beweging' zou moeten worden gekenschetst. Hun overweging om 'krakers' niettemin als afzonderlijke stroming te benoemen, beargumenteren zij vanuit de 'paraplufunctie' die de kraakbeweging voor andere sociale bewegingen in het extreemlinkse spectrum zou hebben.

Het is de vraag hoe evident die 'paraplufunctie' op het ogenblik (nog) is. De kraakbeweging heeft, op basis van het traditionele verzet tegen woningnood en speculatie met onroerend goed in de jaren zeventig en tachtig, sindsdien een breder ideologisch profiel ontwikkeld. De kern hiervan is het afzetten tegen belemmering van individuele zelfontplooiing. Hieronder vielen en vallen een duidelijke afkeer van (overheids)autoriteit, verzet tegen onderdrukking en uitbuiting als mondiale fenomenen, of het strijden tegen overbelasting van het milieu, tegen discriminatie, of ongelijkwaardige behandeling van burgers.⁴⁸⁹ Langs deze weg is de kraakbeweging – en meer specifiek: zijn kraakpanden – een forum c.q. een fysiek platform geworden voor een breed palet van activisten waarin de vier voornoemde stromingen eveneens vertegenwoordigd zijn. Ook op internet is deze brede manifestatie van de kraakbeweging, of liever de vermenging van extreemlinkse stromingen in de kraakbeweging zichtbaar.

De kraakbeweging van de jaren zeventig en tachtig kan niet vergeleken worden met de hedendaagse. De kraakbeweging 'oude stijl' bestaat niet meer. Het aantal kraakpanden in Nederlandse steden daalt.⁴⁹⁰ Personele relaties tussen krakers toen en nu bestaan (vrijwel) niet meer. De protesten vanuit de kraakbeweging tegen het aangekondigde wetsvoorstel dat kraken in Nederland moet verbieden, zijn zwak te noemen.⁴⁹¹ Ook het ideeëngoed lijkt veranderd, niet zozeer op hoofdlijnen, maar in de beleving van de manier waarop kraken deel uitmaakt van idealistisch streven, een intern groepsgevoel en gedeelde 'life style'.⁴⁹² Het ideeëngoed heeft zich, zoals Ooijevaar en Kraayvanger weergeven, beperkt en 'issue focussed' verbonden met de andere stromingen in het extreemlinkse spectrum. Van een 'paraplufunctie' is naar ons idee op het ogenblik geen sprake, veeleer van een convergentieproces.

Het is de vraag in hoeverre de recente geweldsincidenten rond krakers moeten worden toegeschreven aan een actieve kraakbeweging, dan wel aan activisten die kraken. Het laatste lijkt het geval. Hiervoor bestaat een aantal aanwijzingen. De eerste aanwijzing is de beperkte omvang van de huidige kraakbeweging. In de tweede plaats moet de internationalisering van de populatie van actieve krakers in dit licht gezien worden. Op zichzelf zijn internationale verbanden binnen de kraakbeweging niet nieuw. Wel is op het ogenblik de ontwikkeling zichtbaar dat (individuele) krakers uit Italië, Duitsland, Polen, Tsjechië en andere landen binnen de Europese Unie waar kraken verboden is naar Nederland komen.⁴⁹³ Deze 'vakantiekraakers' zoeken contact met krakers in Nederlandse steden en opereren minder vanuit (klassieke) ideologische motieven dan uit de behoefte aan verzet en militante actie. In eigen land hebben zij genoegzaam ervaring opgedaan met c.q. in harde, gewelddadige confrontaties met de politie, dan wel met particuliere huiseigenaren.⁴⁹⁴ Hiermee hangt de derde aanwijzing samen: de zichtbare verharding van de wijze waarop krakers zich in de publieke ruimte manifesteren, zoals blijkt uit het strijdtoneel dat diverse ontruiming van kraakpanden de afgelopen twee jaar te zien hebben gegeven. Deze verharding staat niet in de sleutel van politieke radicalisering. Ten slotte noemen we hier de 'rechtse krakers' zoals die zich onlangs in Zuid-Holland (Monster) hebben gemanifesteerd. Op zich is het niet nieuw dat in (extreem)rechtse kringen wordt gekraakt, al verzetten met name de neonazistische (straat)formaties zich (van oudsher) tegen 'linkse' thema's als kraken en dierenleed. Wat echter opvalt is dat deze 'rechtse krakers' zich als deel van de Nederlandse kraakbeweging afficheerden. De Nationaal Socialistische Actie (NSA) heeft zich juist positief over kraken uitgelaten en in Monster in 2008 de daad bij het woord gevoegd.⁴⁹⁵

5.3.6 *Links radicalisme?*

Het staat buiten kijf dat links radicalisme als sociaal fenomeen een zeer pluriform complex is van organisaties en formaties in wisselende allianties. Dat geldt eveneens voor activisten in personae. Grotendeels speelt het activisme van links zich buiten de partijpolitiek af, al komt partijpolitieke binding of identificatie voor (met name binnen de stroming van socialisten en communisten, alsmede binnen de nieuwe sociale bewegingen). Net als extreemrechts is extreemlinks een verzameling van grotere en kleinere, radicale of minder radicale organisaties, die veelal tegen elkaar aanleunen en elkaar steunen (meer dan binnen het extreemrechtse spectrum het geval lijkt), maar soms ook beconcurreren. Minder dan bij extreemrechts lijkt evenwel sprake van onderlinge verdeeldheid en versplintering. Er is weliswaar slechts in beperkte mate direct contact of openlijke samenwerking tussen linkse of extreemlinkse organisaties en formaties. Dat is vrijwel uitsluitend op individueel niveau aan de orde. Maar de ervaren 'eenheid' of 'grondslag' van ideologie, wellicht ook de gepercipieerde veelheid aan 'vijanden' en de universaliteit van de strijd tegen ongelijkheid, vormen de bedding voor de linkse delta.

Proberen we, analoog aan het hoofdstuk over rechts radicalisme, tot een typologie van links radicale formaties te komen, dan ziet die er als volgt uit. Extreemlinkse politieke partijen – organisaties die aan verkiezingen meedoen of dat beogen – beperken zich feitelijk tot de drie communistische partijen NCPC, VCP en SAP. Hun aanhang is regionaal, de voormannen noch de partijen zelf hebben een duidelijke landelijke

uitstraling. Binnen de Socialistische Partij zijn van oudsher, zoals hierboven is aangehaald, ideologisch radicale en extreemlinkse elementen vertegenwoordigd. Er zijn voorts diverse extreemlinkse organisaties actief in Nederland: politiek en activistisch georiënteerde groepen met een formele structuur zonder electoraal oogmerk, zoals de IS. Sommige van deze organisaties zijn gelieerd aan partijen, andere zijn actief als onafhankelijke actiegroep. Daarnaast kent Nederland enkele extreemlinkse jongerenorganisaties. Die zijn ofwel aan een partij verbonden, zoals de CJB aan de NCPN, ofwel opereren ze relatief autonoom, zoals de IS (stikt genomen geen jongerenorganisatie, maar wel een organisatie die zich expliciet op jongeren richt). Extreemlinkse cliques: groepen die geen duidelijke structuur, vaak een besloten karakter hebben, en teruggaan op een gedeelde geschiedenis en ideologie, zijn – in onze waarneming – met name in de anarchistische beweging aanwezig en tonen zich zichtbaar, bijvoorbeeld tijdens bekende manifestaties als de Pinksterlanddagen.

Voorts zijn er extreemlinkse internetfora in soorten en maten. De meeste extreemlinkse formaties hebben, net als de extreemrechtse, eigen websites en dikwijls zijn daaraan ook webfora gekoppeld. Opmerkelijk is dat deze websites en –fora, althans deels en met name binnen de stroming van ‘socialisten’, gedateerder lijken, minder actuele informatie bevatten, vaak op achtergronden en ideologische discussie zijn gericht. Dikwijls wordt gebruik gemaakt van (soms nog gedrukte) media als kranten en nieuwsbrieven. Websites en –fora van ‘nieuwe sociale bewegingen’ zijn daarentegen ‘state of the art’, maar bevatten relatief weinig concrete informatie over acties. In kringen van ‘anarchisten’ en ‘krakers’ treffen we ook webwinkels aan die muziek, films en kleding verkopen.

Resumerend kunnen we hedendaags extreemlinks in Nederland als sociaal fenomeen zien als een complex van extreemlinkse stromingen en formaties met een overwegend uitgesproken ideologie die wordt gekenmerkt door (varianten van) oriëntatie op het ‘eigene’ (de linkse gemeenschap én levensstijl), met een expliciet open houding ten aanzien van het ‘vreemde’, een onmiskenbaar anti-autoritair attitude, vervat in een in meer of mindere mate geprofileerde politieke stijl van afkeer van en/of afzetten tegen de gevestigde politiek en kerk, politieke codes en maatschappelijke gedragsregels, en een hang naar utopisch denken. Vijandbeelden zijn ‘issue-focussed’ én abstract-universeel. Extreemlinkse formaties lijken (althans tot relatief kort geleden) minder maatschappelijke weerstanden op te roepen en zijn daardoor vermoedelijk minder geneigd hun ideologie te verhullen. Hedendaagse extreemlinkse formaties doen zich in Nederland niet voor in de vorm van politieke partijen, wel in de vorm van organisaties, jongerenorganisaties, internetfora en cliques, waarbij de betekenis van deze cliques in het licht van linksactivisme en/of -extremisme op het ogenblik onduidelijk is.

Extreemlinks als beweging die zich ‘extremistisch’ manifesteert, dat wil zeggen: buitenparlementair en buitenwettelijk, bestaat uit splinters van elk van de hiervoor beschreven stromingen. Het ‘sociale individu’ en zijn of haar focus op specifieke ‘strijdpunten’ is uitgangspunt en men beweegt zich dan ook (tegelijktijd) in verschillende stromingen en actiegroepen.

5.4 Recente ontwikkelingen

Jarenlang is de aandacht van inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor linksactivisme en –extremisme, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de jaarverslagen van de AIVD, beperkt geweest, terwijl de activiteiten van extreemlinks noch hun actiepunten van het toneel waren verdwenen. Dat zegt iets over het belang dat aan links radicalisme werd toegekend in verhouding tot islamitisch radicalisme of rechts radicalisme. Onlangs is daar verandering in gekomen. De rol van links radicalisme of linksextremisme in processen van polarisatie en radicaliseren is bij de inlichtingen- en veiligheidsdiensten beter in beeld gekomen.⁴⁹⁶ Die hernieuwde aandacht voor extreemlinks komt echter niet alleen voort uit autonome ontwikkelingen binnen radicaal of extreemlinks, maar tevens uit verschuivingen in het Nederlandse politieke discours.

Zoals gezegd is er nauwelijks wetenschappelijk onderzoek beschikbaar over de actuele ontwikkeling van links radicalisme en het activisme of extremisme dat hiermee gepaard kan gaan. Cijfermatige gegevens ontbreken goeddeels. Deze studie kan dan ook slechts een eerste begin maken met het duiden van belangrijke ontwikkelingen binnen extreemlinks sinds begin 2008.

5.4.1 *Grimmige confrontatie tussen links en rechts*

In navolging van de AIVD valt een verharding vast te stellen in de confrontatie tussen extreemlinks, in het bijzonder de antifascisten, anarchisten enerzijds, extreemrechts anderzijds.⁴⁹⁷ Veel extreemrechtse demonstraties – die over de afgelopen jaren in aantal gestaag toenemen – vallen samen met extreemlinkse tegendemonstraties en/of verstoringsacties.⁴⁹⁸ De NCTb constateert voorts dat die neonazistische organisaties zich doorgaans expliciet afzetten tegen een breed scala aan onderwerpen waaronder kraken en dierenleed,⁴⁹⁹ al zijn er signalen (zie hoofdstuk 6) dat autonome extreemrechtse groepen dergelijke thema's juist 'usurperen'. Vanuit extreemrechtse hoek wordt kritisch op deze autonome neonazi's gereageerd.⁵⁰⁰ Vanuit antifascistische hoek geldt dat a fortiori.

Tijdens een demonstratie van de NVU in Zwolle gingen linkse en rechtse demonstranten elkaar met stenen en skateboards te lijf.⁵⁰¹ Een antifascistische tegendemonstratie in reactie op een NVU-demonstratie in 's-Hertogenbosch in mei 2009 bracht, aldus de AntiFascistische Actie, 'honderden Bosschenaren' op de been.⁵⁰² De première van de film 'Der Baader-Meinhof Komplex' vormde aanleiding voor een dertigtal leden en sympathisanten van de AntiFascistische Actie Nijmegen om een demonstratie op touw te zetten tegen extreemrechtse personen die een omstreden debat met voormalig RAF-lid Karl-Heinz Dellwo zouden willen verstoren. De burgemeester had beide demonstraties verboden; de rechtse demonstranten kwamen niet opdagen.⁵⁰³ Vermenging van politiek en 'cultuur' was eveneens aan de orde bij een actie van de AntiFascistische Actie, bedoeld om de komst van een (vermeend neonazistische) Oi!-band in Amsterdam te verhinderen.⁵⁰⁴ Groeperingen en formaties die zich richten op antifascistische actie maken gebruik van intimidatie (bijvoorbeeld van zaaleigenaren die ruimte willen verhuren aan extreemrechtse groeperingen, of van lokale overheden door tegendemonstraties aan te kondigen, al dan niet met vergunning), en mishandeling van (vermeend extreemrechtse) personen.

Zowel de AIVD, de NCTb,⁵⁰⁵ als extreemrechtse groeperingen constateren dat antifascisten hierbij gebruik maken van lokale antifascisten, maar ook op rellen beluste jongeren en voetbalhooligans om een gewelddadige sfeer te creëren dan wel daadwerkelijk geweld te plegen. Het 'zuivere' ideologische karakter van antifascistische acties, verpakt in een discours van 'verdediging tegen de agressie van rechtsextremisten', verschuift zodoende naar 'tegenactie' omwille van het bestrijden van vijanden. In sommige gevallen komt het voor (onlangs bevestigd door een rechterlijke uitspraak) dat extreem, antifascistisch links zelf als agressor optreedt, zoals in februari 2007 te Uitgeest.⁵⁰⁶ Ook nadien zijn hiervan enkele voorbeelden bekend. Zonder deze ontwikkelingen te bagatelliseren, is het toch zinvol enige relativering in acht te nemen bij het beoordelen van de relatie tussen antifascistische activisten en hooligans. De vraag is in hoeverre antifascistische activisten bewust en gericht sturing (kunnen) uitoefenen op 'reljongeren' en hooligans.

Internet wordt door antifascisten gebruikt om verslag te doen van acties, om campagnes te voeren ('Stop nieuw rechts'; 'Stop verheerlijking van oorlogsmisdadigers'), maar ook om foto's te tonen van en informatie te verstekken over (vermeend extreemrechtse) personen. In het tijdschrift *Alert!* gebeurde dat overigens al geruime tijd, zij het meer als achtergrondstudie dan met het oogmerk van 'naming & shaming'. Ook de website van onderzoeksgroep Kafka verstrekt informatie over extreemrechtse personen ten behoeve van antifascistische actie. Sinds 2008 lijkt dat echter minder frequent te gebeuren dan voorheen.

Behalve onder antifascisten is ook onder krakers sprake zijn van toenemend geweld, dreiging en vernieling. De kranten berichtten bijvoorbeeld over mishandeling van antikrakers met hockeysticks, honkbalknuppels en traangas, over het terroriseren van een gezin door krakers in Amsterdam, en over vernielingen in kraakpanden in Breda, Eindhoven, Leeuwarden en Leiden. De aanleiding voor of context van de geweldpleging en vernielingen komt in de berichtgeving niet tot uitdrukking. Voor een mogelijke verklaring wezen we eerder in dit hoofdstuk al op de internationalisering van de kraakbeweging, in het bijzonder op de betrokkenheid van buitenlandse activisten die kraken en een zekere mate van ervaring en gewenning hebben als het gaat om gewelddadige confrontatie met de politie.

Daarnaast is ook de PVV, vanwege de niet aflatende media-aandacht en het toch brede draagvlak dat de beweging heeft onder de Nederlandse bevolking, een zeer zichtbaar fenomeen, met name haar houding ten aanzien van de islam én moslims. Bovendien is het aantal islamofobe geweldsincidenten in 2008 sterk gegroeid.⁵⁰⁷ Extreemlinks zet zich hier tegen af, vermoedelijk ook omdat extreemlinkse activisten van mening zijn dat parlementair links, noch de bestaande rechtsorde een afdoende weerwoord heeft op de culturele én etnische polarisatie die de PVV in hun ogen nastreeft.

Een mogelijke verklaring voor het grimmiger worden van confrontaties tussen links en rechts is vermoedelijk dat, hoewel het aantal extreemrechtse demonstraties ten opzichte van (het relatief hoge aantal in) 2008 niet lijkt toegenomen (zie paragraaf 4.3.1),⁵⁰⁸ de extreemrechtse uitingen 'op straat' zichtbaarder zijn geworden (niet in

de laatste plaats in de media), bijvoorbeeld in het geval van extreemrechtse krakers (zie paragraaf 5.3.5), of de acties van Met de Dieren tegen de Beesten (MDTB) op het gebied van dierenwelzijn (zie paragraaf 6.2.3). Daarnaast wijzen we op het gegeven dat (extreem)rechts zich in toenemende mate beweegt op terreinen, zoals dierenleed, kraken, softdrugs (legalisatie), die links tot zijn maatschappelijk actiegebied rekenen. Hierdoor zou de confrontatie frequenter, in elk geval grimmiger kunnen worden. Beide ontwikkelingen ter rechterzijde kunnen niet los worden gezien van (een deel van) het linkse activisme en extremisme. Links 'prikkel' rechts, en vice versa. Dat er sprake is van een kennelijke voedingsbodem voor polarisatie is evident.

5.4.2 *Specifieke focus*

Een tweede type ontwikkeling dat vermelding verdient, is dat extreemlinks zich (i) in toenemende mate op een aantal specifieke 'issues' en/of 'targets' lijkt te concentreren; en dat (ii) tussen deze aandachtsgebieden sprake is van 'cross over' van tactieken en misschien ook personen.⁵⁰⁹ Behalve op de antifascistische actie wijzen we dan vooral op het verzet tegen dierproeven, de reactie op het Nederlandse asiel- en vreemdelingenbeleid, alsmede het verzet tegen islamofobie en de (vermeende) toenadering van extreemlinks tot islamitische groeperingen.⁵¹⁰

Het dierenrechtenactivisme en –extremisme is onderwerp van hoofdstuk 6. Ter zake van extreemlinkse actie tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid gaat het om verzet tegen (uitbreiding of nieuwbouw van) detentiecentra voor illegalen ('Sluit kamp Zeist'; 'Stop DC16!') en de ondersteuning van illegale vluchtelingen – manifestaties die gebundeld lijken in de Werkgroep Stop Deportaties (WSD). Vooral anarchisten lijken zich op dit gebied te manifesteren, in het bijzonder de Anarchistische Anti-Deportatie Groep Utrecht (AAGU). In een recent rapport wijst de AIVD op het extremisme van beide genoemde linkse formaties, die bij hun strijd tegen het vigerende asiel- en vreemdelingenbeleid de grenzen van de wet opzoeken en overschrijden. Ze zijn betrokken bij blokkades, bezettingen en op personen gerichte intimidatie. Met betrekking tot de omvang van deze formaties spreekt de dienst van 'enkele tientallen' personen behorend tot de kern, en eveneens 'enkele tientallen' actieve sympathisanten. Ook zouden zij zich, onder gelegenheidsnamen, bezighouden met illegale activiteiten als vernielingen, bekladdingen en (pogingen tot) brandstichting. De AIVD constateert een groeiend gebruik van de tactieken van 'anti-imperialisten' uit de jaren tachtig en de huidige dierenrechtenactivisten.⁵¹¹ De dienst doelt hierbij vooral op de fenomenen 'autonome celvorming', 'naming & shaming' (via internet) en 'home visits' van personen en instellingen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij de detentie van asielzoekers. Er werd bedreigd met en opgeroepen tot acties, dikwijls onder een gelegenheidsnaam, gericht tegen personen of de persoonlijke omgeving van personen. Tevens wijst de AIVD, hoewel het verzet in hoofdzaak nationaal georiënteerd is, op een internationale dimensie.⁵¹² De Werkgroep Stop Deportaties en de Anarchistische Anti-Deportatie Groep Utrecht hebben tegen dit – in hun ogen 'criminaliserende' – rapport van de AIVD geprotesteerd.⁵¹³

Vooraf vanuit de organisatie Internationale Socialisten (IS), maar breder in (extreem)links lijkt een ontwikkeling zichtbaar te worden van toenadering tot en frequente contacten met islamitische groepen in Nederland en het buitenland (vooral in Afri-

ka). Deze ontwikkeling wordt onderstreept op anti-antifascistische websites met een (extreem)rechtse signatuur. Extreemlinks wordt hier beschuldigd van 'jodenhaat'. De ontwikkeling is echter tevens zichtbaar op de websites en in de publieke uitingen van extreemlinkse formaties zelf. IS wijst bijvoorbeeld op een groei van het aantal leden en sympathisanten van Arabische en Noord-Afrikaanse origine. De aan IS gelieerde website *socialisme.nu* bericht zeer frequent en kritisch over politieke en sociale ontwikkelingen in Israël en verwijst geregeld naar 'boycot campagnes' tegen Israël en de bezetting van Palestina. 'Palestina' en 'Racisme en islamofobie' behoren tot de belangrijkste thema's en dossiers waarover IS via de website en het blad *De Socialist* bericht. Voorts zijn extreemlinkse sympathisanten aanwezig tijdens demonstraties tegen de Israëlische opstelling in het Midden-Oostenconflict. Het is evident dat islamitische groeperingen in binnen- en buitenland eveneens stelling nemen ten aanzien van (geo)politieke conflicten of (ervaren) achterstelling in Nederland. Duidelijke aanwijzingen voor illegale activiteiten of het voorkomen van uitingsdelicten op dit specifieke 'issue' zijn niet gevonden.

Een eerste, inventariserende bestudering van extreemlinkse websites, kranten en nieuwsbrieven brengt twee interessante zaken naar voren. Ten eerste valt op hoe congruent de discours van antifascisme, 'antideportatie', anti-dierproeven en anti-islamofobie zijn. Hoewel het inhoudelijk om uiteenlopende onderwerpen, zelfs 'specialismen' gaat, lijkt men elkaar moeiteloos te verstaan. Nader onderzoek is beslist wenselijk, maar een verklaring ligt er vermoedelijk in dat onder deze 'single issues' toch een stevige, tamelijk klassieke links radicale ideologie schuil gaat die activisten hebben geïnternaliseerd. Geweld 'voor de goede zaak': het ondersteunen van de 'underdogs' van de maatschappij, het bestrijden van de exploitatie door 'grootkapitaal' en het tegengaan van politieke onderdrukking, zowel klein en lokaal, als groot en wereldwijd, wordt hierbij niet uitgesloten. De tweede constatering sluit hierbij aan: het discours in de radicaal linkse media is onmiskenbaar een anti-discours. Het zet zich af tegen de omvangrijke media-aandacht voor met name de PVV.

Ten slotte wijzen we, analoog aan de AIVD,⁵¹⁴ nog op de aanwijzingen dat extreemlinkse formaties van individuele activisten of extremisten onder gelegenheidsnamen betrokken zijn bij diverse 'single issues' tegelijkertijd. De grenzen van (formele) organisaties worden voortdurend overschreden. Individuele linkse activisten en extremisten zijn veelal niet binnen één groep, rond één thema actief. De betekenis van het internationale netwerk van personen en formaties moet hierbij niet onderschat worden.

5.4.3 Herijking van tactiek

Het extreemlinkse activisme terug lijkt te grijpen op klassieke, effectieve en lastig te pareren modi operandi, veelal met gebruikmaking van internet, webforums, et cetera. De anarchisten en krakers mogen in dit opzicht als het minst 'innovatief' gekenschetst worden: de formaties en personen binnen deze stroming(en) die vormen van geweld toelaatbaar achten, richten zich vooral op boycot, sabotage en staking, soms op het leggen van boobytraps.⁵¹⁵ Binnen de anarchistische stroming zijn echter ook individuen actief die zich niet alleen richten op asielzoekers- en vreemdelingendetentiecentra, maar ook op uitvoerders van het asiel- en vreemdelingenbeleid.⁵¹⁶ Zo zijn in 2008 persoonlijke gegevens van betrokken politici, ambtenaren en uitvoerders van

het beleid op een website gepubliceerd. Bezoekers van de website werden opgeroepen deze personen en bedrijven 'op te zoeken'.⁵¹⁷ De selectie van zowel primaire als secundaire doelwitten is een bekende modus operandi uit de wereld van dierenrechtenactivisten en –extremisten.⁵¹⁸ Onder antifascisten, een deel van de socialistische stroming, en vertegenwoordigers van 'nieuwe sociale bewegingen' die actief strijd voeren tegen dierproeven, voor het milieu en een betere verdeling van rijkdom en armoede in de wereld (en daar geweld in meer of mindere mate niet bij schuwen) blijft men enerzijds binnen het klassieke repertoire van (soms gewelddadige of op geweld uitlopende) demonstraties en verstoringsacties. Anderzijds kiest men voor kleinschalige, niet-organisatiegebonden en professioneel georganiseerde wijzen van opereren, die in toenemende mate gericht lijken te zijn tegen personen en het ingrijpen op de privésfeer van die personen.⁵¹⁹

Het lijkt er op dat zich een onderscheid begint af te tekenen tussen extreemlinks activisme dat zich als een maatschappelijke tegenbeweging wil manifesteren en even zichtbaar – zij het op een andere manier – zou willen zijn als extreemrechts en de PVV enerzijds, en anderzijds een extreemlinks extremisme dat zich 'ondergronds' bezighoudt met vermoedelijk illegale acties. Beide groepen gaan terug op de verschillende stromingen binnen radicaal links als sociaal fenomeen. De laatstgenoemde groep extremisten – de omvang van de groep is op basis van openbare bronnen niet vast te stellen, maar lijkt beperkt – is op het ogenblik overwegend actief tegen dierenleed en tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid.⁵²⁰

5.5 Extreemlinks in de media

In de Nederlandse media kon het activisme van (extreem)links lange tijd op een aanzienlijke mate van begrip rekenen. Na de moord op Pim Fortuyn kwam daar verandering in. Gedurende een periode van ongeveer vijf jaar kwam (extreem)links activisme in een ander daglicht te staan. Vooral de discussie die losbarstte naar aanleiding van de Duyvendak-affaire in 2008 bracht in dit opzicht een kentering teweeg. Die verschuiving is van invloed op niet alleen de toegenomen aandacht voor extreemlinks, maar ook op de (zelf)positionering van en de beeldvorming over extreemlinks.

Medio augustus 2008 maakte Wijnand Duyvendak, lid van de Tweede Kamer voor Groen Links, zijn aftreden bekend. Zijn positie was onhoudbaar geworden nadat hij had toegegeven in 1985 te hebben ingebroken bij het Ministerie van Economische Zaken. Later was gebleken dat een van zijn publicaties in het blad *Bluf!* tot bedreiging en brandstichting had geleid in de privésfeer van een hoge ambtenaar van dat ministerie. Deze affaire ging al snel niet meer over de zaak Duyvendak of over diens individuele actieverleden in de jaren tachtig. De affaire Duyvendak leidde tot een brede en felle discussie over 'goed en fout' van extreemlinks in de jaren tachtig. De rechts georiënteerde media stelden de romantiek waarmee in hun optiek tot dan toe naar de 'rode jaren' zeventig en tachtig was gekeken ter discussie. Linkse politieke partijen neigden naar demping van het debat en betrokken de positie dat illegale en legale actie scherp moesten worden onderscheiden. En in voormalige linksactivisti-

sche kringen ontstond een introspectief debat over nut en noodzaak van het alsnog afleggen van rekenschap over betrokkenheid bij acties destijds.⁵²¹ Het was een gepolariseerde discussie.⁵²² Doeko Bosscher, zelf links actief in de jaren zeventig en tachtig, wees in *Trouw* op de hetze tegen links. In zijn optiek was er sprake van een aanstormende generatie die van mening was dat de strijd tussen 'goed en fout' in de jaren tachtig door de verkeerde kant was gewonnen. Vanuit dat onbehagen hadden zij het nu op links gemunt en wordt de strijd nog eens dunnetjes overgedaan.⁵²³ De 'gelijkhebberigheid' die links destijds kenmerkte, concludeerde CDA-politicus Jan Schinkelshoek, zit nu bij rechts: een rancuneuze, arrogante houding met minachting voor andersdenkenden, die rechts aan links nu juist verweten had.⁵²⁴ Ook *De Volkskrant* schreef dat rechts zijn kansen rook en de milieubeweging en de (multiculturele) subsidiecarrousel het vuur na aan de schenen legde.⁵²⁵ Vanuit toenmalig linksactivistische hoek wees men elke zweem van boetedoening ofwel rabiaat af,⁵²⁶ ofwel men riep op tot een herbezinning op wat zo lang en zo mild als 'politieke onbenulligheid' was beschouwd. 'Onderzocht moet worden', schreef Stefan Sanders in *NRC-Handelsblad*, 'hoe zo'n antidemocratisch idee zo massaal om zich heen kon grijpen. Ook de autoriteiten hadden er aanvankelijk geen weerwoord op (...). Ik zie een nieuwe generatie gebruikmaken van diezelfde schimmigheid, nu zonder zelfs maar te suggereren dat er van een ideologie sprake is. De anonimiteit van het internet is afgekeken van de kraakscene, het gaat niet langer om opbouwen maar afzeiken en afbreken, en dat de grootste bek moge winnen'.⁵²⁷

Het 'bashen' van de 'linkse kerk' en het linksactivisme van de jaren zeventig en tachtig was al gaande medio 2008, maar de Duyvendak-affaire was een definitief keerpunt. Sedert is er in de media veel aandacht voor linksactivisme en –extremisme, dikwijls incidentgerelateerd en doorgaans veroordelend. Een bijzondere rol is weggelegd voor de zogenoemde reaguurders op internet (zie paragraaf 2.2.4). Het is onduidelijk in hoeverre dit fenomeen invloed uitoefent op het publieke debat. Onmiskenbaar is wel dat veel gewone Nederlanders naar aanleiding van de Duyvendak-affaire zich roerden. Men verweet overheid en media dat ze links en rechts langs verschillende meetlatten hadden gelegd – en daar was ook reden toe. Die stem is in de rechts georiënteerde media en door de PVV opgepakt en versterkt.

6 Dierenrechtenactivisme en –extremisme

Lenke Balogh en Hans Moors

6.1 Inleiding

Acties van dierenrechtenactivisten en/of –extremisten halen regelmatig het nieuws. Sinds de moord op Pim Fortuyn is er in het publieke (en politieke) debat meer aandacht voor dierenrechtenactivisme in het algemeen en dierenrechtenextremisme in het bijzonder. Veel organisaties die zich sterk maken voor de rechten van dieren hebben zich destijds expliciet afgekeerd van de daad van Volkert van der G.

In dit hoofdstuk gaan we in op de ontwikkelingen binnen het dierenrechtenactivisme en –extremisme, in het bijzonder op definities, groeperingen en hun werkwijze. We geven een beeld van de stand van zaken anno 2009, uitmondend in een overzicht van de belangrijkste recente ontwikkelingen. Ten slotte beschrijven we de dominante discours in de media.

6.2 Ontwikkelingen

6.2.1 Veranderde kijk op dieren

De houding van mensen jegens dieren is sinds het begin van de negentiende eeuw onmiskenbaar en snel veranderd. De opkomst van bewegingen die zich inzetten tegen dierenleed ontstonden het eerst in Groot-Brittannië tijdens de industriële groeispurt die het land eind achttiende, begin negentiende eeuw doormaakte.⁵²⁸ In 1824 ontstond daar de eerste grote dierenbeschermingsorganisatie van Europa. Serieuze betrokkenheid bij het lot van dieren maakte deel uit van de ‘nieuwe menslievendheid’, een versnellingsperiode in het Westerse denken over geweld, gevoel en moraal.⁵²⁹ Men begon zich rekenschap te geven van het gevoel van dieren en de waardigheid van hun dood en leven.

In Nederland ontstond de eerste dierenbeschermingsorganisatie in 1864. De eerste Nederlandse dierenwet stamt uit 1886. Na decennia van lobbyen en debatteren in de Eerste en Tweede Kamer kwam de Wet op de dierenbescherming er uiteindelijk in 1961. Volgens Eskens was de politiek in Nederland weinig ontvankelijk voor het pleidooi voor dierenrechten. Er veranderde nauwelijks iets in de stallen. Toch was duidelijk dat in de publieke opinie het belang van dierenwelzijn op groeiende sympathie kon rekenen. Organisaties die zich inzetten voor het milieu, de natuur en de dieren telden een groeiend aantal leden. De politieke stem voor de dieren was echter nog zwak. Daarom ontstond bij enkele leden van de organisatie ‘Wakker Dier’ (een voortzetting van ‘Lekker Dier’) de gedachte om een politieke partij op de richten. Zo

ontstond in 2002 de Partij voor de Dieren, de eerste politieke partij ter wereld die zich hoofdzakelijk op dierenwelzijn richtte. Deze partij is in Nederland parlementair vertegenwoordigd in de Eerste (2007) en de Tweede Kamer (2006).⁵³⁰

Dat het Verenigd Koninkrijk een cruciale rol heeft gespeeld in de opkomst van het dierenrechtenactivisme en –extremisme is niet verwonderlijk. Het heeft immers de langste traditie van actie en strijd voor het welzijn van dieren. In de jaren zeventig sloeg het dierenrechtenextremisme vanuit het Verenigd Koninkrijk over naar het Europese continent. In Nederland volgden de eerste acties eind jaren zeventig, en ze werden snel grimmiger.⁵³¹ De AIVD ziet in de oprichting in 1979 van het Dierenbevrijdingsfront (DBF) – waarvan de leden met name zijn geworven uit kringen van ‘Lekker Dier’, het ‘Anti-Bont Comité’ en de ‘Nederlandse Bond ter Bestrijding van Vissectie’ – het ontstaan van het dierenrechtenextremisme.

6.2.2 Definities

Het landschap van personen en organisaties die zich toeleggen op het bevorderen van dierenrechten is in de afgelopen jaren sterk in beweging geweest. Dit geldt ook voor de wijze waarop de activiteiten die in dit verband worden ondernomen door burgers en handhavers worden waargenomen. Dit heeft ondermeer gezorgd voor een verschuiving van definities. Waar vroeger overwegend werd gesproken in termen van gewelddadige of radicale dierenrechtenactivisten, is de gangbare term vandaag de dag ‘dierenrechtenextremisten’.

De AIVD maakt scherp onderscheid tussen enerzijds activisme dat zich in formele zin binnen de grenzen van de wet beweegt, zoals het organiseren of bijwonen van een demonstratie. Anderzijds is in Nederland sprake van dierenrechtenextremisme. Dat is buitenwettelijk en daarmee illegaal, en kan ernstige vormen aannemen, bijvoorbeeld als sprake is van bedreigingen van of geweld en aanslagen tegen personen. Ook minder ingrijpende illegale acties, bijvoorbeeld vernielingen gepaard aan huisvredebreuk en braak, brengen onrust en dreiging met zich en kunnen een aanzienlijke maatschappelijke impact hebben. Het is met name de intensiteit van deze impact en de diepgewortelde intentie dat buitenwettelijke acties te rechtvaardigen zouden zijn om de rechten van dieren te beschermen die daarachter schuil gaat, die maken dat dierenrechtenextremisme een bedreiging vormt voor de democratische rechtsorde.⁵³²

Hoe ‘democratische rechtsorde’ in deze context moet worden gedefinieerd, laat de AIVD in bedoelde studie buiten beschouwing (zie ook paragrafen 3.2.1, 4.2.1 en 5.2). Een tweede kanttekening is dat het gegeven onderscheid tussen activisme en extremisme – hoe begrijpelijk ook vanuit een beleidsmatig standpunt – scherper is dan het complexe beeld van legale en illegale acties op het gebied van dierenrechten in de praktijk te zien geeft. Er is sprake van een grijs gebied. Illegale acties vinden regelmatig plaats tijdens legale demonstraties. Activisme wordt extremisme op het moment dat de inzet voor dierenrechten samengaat met wetoverschrijdende acties, zoals geweld, brandstichting en intimidatie.⁵³³ Vaak is er sprake van een combinatie van legale, hinderlijke én strafbare acties. In het vervolg van dit hoofdstuk laten we dat aan de hand van enkele voorbeelden zien. Ten slotte memoreren we hier dat aan

de separate beschrijving van dierenrechtenactivisme en –extremisme een (overigens te rechtvaardigen) beleidsmatige keuze ten grondslag ligt. Die keuze laat onverlet, dat dierenrechtenactivisme en –extremisme zouden moeten worden opgevat als een zogenoemde ‘moderne sociale beweging’ gericht op een ‘single issue’, die van oudsher met ‘links’ geassocieerd wordt, maar waarin (extreem)linkse en (extreem)rechtse formaties actief zijn, en de meeste activisten en sympathisanten zich niet (of niet apert) tot een politieke ideologie rekenen.

6.2.3 Ideologische fragmentatie

Er zijn verschillende stromingen te onderscheiden in het dierenrechtenactivisme en –extremisme. Een deel van de activisten is links georiënteerd: anarchistisch, antifascistisch en antiglobalistisch. Tevens is er een kleine groep die extreemrechts georiënteerd is. Ten slotte is het grootste gedeelte niet politiek georiënteerd. Deze driedeling is ook in de *Trendanalyse 2008* geconstateerd. In 2008 werd ‘Respect voor Dieren’ bij de links georiënteerde activisten als meest belangrijke groepering gezien. ‘Met de Dieren Tegen de Beesten’ gold als de belangrijkste groepering binnen het extreemrechtse spectrum.

De AIVD schrijft dat in Nederland drie linkse en/of a-politieke groeperingen actief zijn die een sleutelrol spelen: ‘Respect voor Dieren’ (RvD), de daarvan afgescheiden ‘Anti Dierproeven Coalitie’ (ADC), en de in 2008 ontstane groep ‘Stop Huntingdon Animal Cruelty-Nederland’ (SHAC-Nederland).⁵³⁴ Volgens Eskens bestaat de Nederlandse SHAC uit slechts enkele leden, die voornamelijk gerekruteerd zijn uit kringen van de radicale ADC en RvD. Naast deze drie groeperingen, zijn er twee groeperingen met een extreemrechtse ideologische achtergrond actief in het spectrum van dierenrechtenactivisme: ‘Met de Dieren Tegen de Beesten’ (MDTB) en ‘Voorpost’. MDTB strijdt tegen het ritueel slachten van vee door moslims, en tegen McDonald's: een fastfoodketen die de Nederlandse eetcultuur zou bedreigen. Deze groep laat zich inspireren door klassieke teksten uit het fascistische en nationaal-socialistische canon, en deels ook door de zogenoemde ‘deep ecology’: een stroming die een diepe verbondenheid tussen mens en dier propageert.⁵³⁵ Er bestaan volgens de AIVD geen aanwijzingen dat deze laatste twee groeperingen (MDTB en Voorpost) direct of indirect betrokken zijn bij extremistische acties.⁵³⁶

De toenemende aandacht vanuit ‘Voorpost’ en de vanuit deze hoek opgerichte organisatie MDTB voor dierenrechten en –welzijn wijst, aldus de AIVD, op een nieuwe ontwikkeling. Niet alleen linkse organisaties, maar ook rechts nationalistische organisaties maken zich sterk voor dierenrechten en -welzijn. Inderdaad zijn er signalen dat binnen de dierenrechtenbeweging, althans in het politiek georiënteerde spectrum, discussie is ontstaan over een hiërarchie van belangen. Staan dierenrechten voorop, zijn ideologische tegenstellingen secundair en is het ethisch te verantwoorden dat men ongeacht politieke of ideologische voorkeuren de handen ineenslaat om de dieren te beschermen? Tegelijkertijd moet volgens Eskens worden opgemerkt, dat de belangstelling vanuit rechts nationalistische, neo-nazistische en rechtsextremistische groeperingen voor dierenwelzijn en –bescherming allerminst een nieuw of recent verschijnsel is.⁵³⁷

Er is sprake van 'politieke diversificatie' rondom dierenrechten en dierenwelzijn. MDTB stelt op zijn website mede te zijn opgericht omdat veel dierenliefhebbers en activisten zich mogelijk niet thuis voelen bij andere dierenrechtenorganisaties vanwege 'het intolerante karakter van 'extreem-linkse' groepen'.⁵³⁸ Dieren hebben niets aan politiek gekibbel, maar meer aan een eensgezinde dierenbeweging. Deze eensgezindheid blijkt in de praktijk overigens ver te zoeken. Volgens Eskens worden leden van MDTB door andere activisten vaak met de nek aangekeken.⁵³⁹ Voorpost en MDTB kwamen bijvoorbeeld in conflict met RvD toen zij zich enkele jaren geleden, evenals RvD, gingen richten tegen circusvoorstellingen met dieren. De links georiënteerde RvD wilde niets te maken hebben met de MDTB. Er zijn confrontaties tussen MDTB en de 'Anti-Fascistische Aktie' (AFA), waarvan een deel van de leden ook betrokken is bij de strijd voor dierenrechten. De AFA wordt op internetforums en in berichten wel gesteund door 'Respect voor Dieren', zoals blijkt uit de reacties op de confrontatie in Katwijk op 7 april 2009 waarbij MDTB bij een circus demonstreerde tegen het gebruik van wilde dieren. De 'Anti Dierproeven Coalitie' en 'Bite Back' onthielden zich van commentaar. De organisatie 'Een Dier Een Vriend' stelde zich op het standpunt dat extra media-aandacht voor dierenrechten wenselijk is, dat de ene demonstrant niet voor de ander kan uitmaken of deze mag demonstreren, maar dat onzuivere motieven niet ten goede komen van de dieren.⁵⁴⁰

De verschillende politiek links georiënteerde dierenrechtenorganisaties reageren uiteenlopend op de opkomst van (extreem)rechts georiënteerd dierenrechtenactivisme: van felle weerstand en fysieke bestrijding, tot tolerantie, acceptatie en zeer terughoudende aanmoediging. De meerderheid van personen en groeperingen die zich inzetten voor dierenrechten heeft overigens geen boodschap aan de onenigheid die is ontstaan. Voor hen staat het onderwerp dierenrechten centraal ongeacht de politieke kleur van de betrokkenen. Het linkse 'dierenrechtenextremisme' is enigszins op zijn retour, aldus de AIVD.⁵⁴¹ De meeste 'hyperactivisten', zoals Eskens ze noemt, zijn tegenwoordig een beetje links en een beetje rechts.⁵⁴²

6.2.4 Werkwijze

De acties van dierenrechtenactivisten en –extremisten kunnen, evenals in de *Trendanalyse 2008* is gedaan, als volgt worden onderverdeeld:

- Legale acties; bijvoorbeeld demonstraties waarvoor een vergunning is verleend en andere activiteiten waarbij geen strafbare feiten worden gepleegd.
- Illegale acties; onder andere gewelddadige demonstraties, lastercampagnes, diefstal, vandalisme, bedreiging (ook van familieleden). De zogenaamde 'home-visits' zijn persoonsgerichte acties, onder meer bedoeld om mensen die werken voor bedrijven die gebruik maken van dierenproeven er toe aan te zetten ander werk te zoeken en/of af te zien van hun zakelijke contacten met dergelijke bedrijven.

Bij deze acties wordt de 'Engelse methode'⁵⁴³ – de zeer weloverwogen en intensieve wijze van actievoeren waarbij bedrijven op veel fronten worden aangepakt – strikter

toegepast. Anno 2009 zijn er geen wijzigingen opgetreden in de manieren waarop men te werk gaat. Er is geen sprake van een nieuwe werkwijze.

Zoals hierboven al is aangegeven, zijn dierenrechtenactivisme (legaal) en dierenrechtenextremisme (illegaal) in de praktijk niet makkelijk te onderscheiden. Vaak is er sprake van een combinatie van legale, hinderlijke én strafbare acties. Een voorbeeld hiervan (dat in de *Trendanalyse 2008* werd opgevoerd als voorbeeld van het toepassen van de 'Engelse methode'), toont de spanning op de scheidslijn tussen legaal activisme en illegaal extremisme aan. Op 16 april 2008 schrijft *De Volkskrant* dat de gemeente Venray onder druk van dierenactivisten een streep heeft gehaald door het ambitieuze plan voor een innovatief bedrijvenpark met laboratoria, waarin ook dierproeven zouden worden gedaan (Science Link). In december 2007 was al een projectontwikkelaar afgehaakt, nadat dierenactivisten – conform de definitie dus extremisten – de woningen van twee managers op kerstavond met dreigende leuzen hadden beklad. Ook een wethouder werd voortdurend bedreigd. Dierenrechtenactivisten belaagden ook het naburige bedrijf Harlan dat proefdieren fokt, en dat eveneens zou participeren in het bedrijvenpark. De acties van de dierenrechtenactivisten en -extremisten werden zowel legaal via demonstraties, als illegaal via bekladdingen en bedreigingen gevoerd. Ook illustreert dit voorbeeld dat illegale acties vaak worden uitgevoerd onder de vlag van ALF of DBF, of met gebruikmaking van een gelegenhedsnaam. De bekladdingsactie werd in dit geval opgeëist door DBF, terwijl een woordvoerder van ADC (die veel acties heeft gecoördineerd) aangaf slechts legale actie te hebben gevoerd tegen Science Link.

Een belangrijke en onderscheidende factor van extremisme is geweld: de intentie om (desnoods) met geweld actie te voeren voor dierenwelzijn en –rechten.⁵⁴⁴ Geweldpleging is illegaal en strafbaar, daarmee een indicator dat acties een extremistisch karakter kunnen krijgen of hebben. De meeste dierenrechtenactivisten zijn echter geen voorstander van het gebruik van geweld, maar ze zijn niet terughoudend in het gebruik van burgerlijke ongehoorzaamheid als een middel om aandacht te krijgen voor hun zaak. Burgerlijke ongehoorzaamheid kan een voedingsbodem zijn voor illegale actie, maar kan niet als intentioneel gewelddadig worden gekenmerkt. Het extremistische randgebied van de dierenrechtenbeweging vindt dat economische sabotage een valide middel is om het doel om dieren te beschermen en te bereiken. Hiervoor gebruiken activisten een variatie aan tactieken bedoeld om economische schade toe te brengen en zo 'overtreders' die doelwit zijn 'out of business' te krijgen. Dat betreft vrijwel altijd illegale acties, waarbij intentionele gewelddadigheid wellicht niet meteen aan de orde is, maar evenmin kan worden uitgesloten.⁵⁴⁵

Personen die zich inzetten voor de rechten van dieren kunnen dus gelijktijdig zowel activisten als extremisten zijn. Zo voeren de organisaties RvD, ADC en SHAC-NL in het publieke domein acties uit die binnen de grenzen van de wet blijven, maar personen die bij deze organisaties zijn aangesloten ontplooiën daarnaast ook illegale, gewelddadige acties. Het plegen van deze acties gebeurt enerzijds in kleine, mobiele en van samenstelling wisselende groepen c.q. cellen, nooit handelend onder de naam van een formele organisatie en anderzijds door eenlingen die, vanuit een

radicaal ideeëngoed, geheel geïsoleerd illegale acties voorbereiden, afschermen en uitvoeren.⁵⁴⁶

De werkwijze van extremisten is erop gericht opsporing en vervolging te bemoeilijken. Hoewel acties in een enkel geval spontaan worden gepleegd, vindt in de regel een zorgvuldige voorbereiding plaats. Er wordt onderzoek gedaan in (ruim) beschikbare openbare bronnen, maar ook vinden verkenningen plaats bij het doelwit en de omgeving daarvan. Daarnaast worden onder andere potentiële brandstichters in de richtlijnen van ALF en/of DBF nadrukkelijk opgeroepen om niet toe te treden tot een bestaande formele groep actievoerders voor dierenrechten. Alleen al door het feit dat de groep bekend is, is het mogelijk dat deze is geïnfiltrerd door politie of AIVD. Vandaar ook dat acties worden uitgevoerd onder de vlag van ALF/DBF of een gelegeheidsnaam. Er is sprake van een ruime, vrije, claimmogelijkheid. Iedereen kan gebruik maken van een 'handtekening' als ALF of DBF.⁵⁴⁷

Eskens schrijft dat ALF en DBF het centrale bestuur afschaffen.⁵⁴⁸ De organisatie bestaat sindsdien alleen uit autonome cellen. De nieuwe structuur werd doorgevoerd om opsporing moeilijk te maken. Iedere activist mocht voortaan aanslagen claimen uit naam van DBF, mits de richtlijnen van het *ALF-handboek* werden gevolgd. Dat maakt DBF als zodanig niet een illegale of extremistische organisatie, maar tegelijkertijd wel een organisatie die geen belemmering opwerpt tegen illegale actie. Bovendien maakt de cellenstructuur DBF feitelijk stuurloos, maar dat zegt weinig over het organiserend vermogen dat de organisatie als zodanig heeft. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de leden (dan wel de personen die zich in DBF-kringen bewegen) zich minder geremd weten en steeds radicalere actiemiddelen inzetten. De acties worden harder. Volgens Eskens meldde de AIVD in 2007 dat de dierenrechtenextremisten zich hebben verzameld in RvD en dochterorganisatie ADC. Hij werpt tegen dat deze organisaties weliswaar spreekbuizen vormen van extremisten, maar dat de extremisten zelf zich niet verzamelen. De extremistische tak van de dierenbeweging organiseert zich veeleer in cellen die onderling geen connectie hebben.⁵⁴⁹

6.2.5 Internationale banden

Vanuit het Verenigd Koninkrijk heeft SHAC zich volgens de AIVD mondiaal verspreid. Met name tot 2007, voor de arrestatie van de SHAC-top, werden onder leiding van Britse dierenrechtenextremisten veel internationale campagnes gevoerd. Op diverse plaatsen in Europa deden groepen extremisten met een internationale samenstelling farmaceutische ondernemingen aan. In sommige gevallen kregen ook de directeuren en/of onderzoekers te maken met 'home visits'. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat extremistische acties worden uitgevoerd in een buurland.⁵⁵⁰ Diverse dierenrechtenextremisten met een niet-Nederlandse nationaliteit zijn staande gehouden op Nederlands territorium, terwijl Nederlandse actievoerders actief waren bij relevante doelwitten in een groot deel van Europa.⁵⁵¹

RvD – en later ADC – was verantwoordelijk voor de coördinatie en aansturing van de Britse SHAC-campagne op het Europese continent, zoals de *Trendanalyse 2008* vermeldde. In de loop van 2007 is de noodzaak voor de aansturende rol van RvD/ADC in de SHAC-campagne, volgens de AIVD, weggevallen, omdat in de

verschillende landen de eigen organisatie gestalte heeft gekregen en men voldoende bekend is geraakt met effectieve actiemethoden. Daarmee is een einde gekomen aan deze leidende internationale rol van RvD en ADC.⁵⁵²

De extremistische groepen in Nederland staan – met uitzondering van de extreemrechtse – echter nog steeds onder invloed van Britse gelijkgezinden. De afgelopen jaren werden diverse acties gezamenlijk uitgevoerd. Na de arrestatie van de belangrijkste Britse SHAC-extremisten zijn de relaties minder intensief geworden. Van internationaal gecoördineerde aansturing is geen sprake meer. Momenteel nemen Britse activisten en extremisten nauwelijks meer deel aan acties op Nederlands grondgebied, aldus de AIVD.⁵⁵³ Of de relaties minder intensief zijn geworden is echter de vraag. Nadat in januari 2009 in Engeland zeven SHAC-leden zijn veroordeeld tot straffen van vier tot zeven jaar, heeft SHAC-NL aangekondigd hun acties op te voeren tegen bedrijven die banden hebben met het Britse dierproefbedrijf Huntingdon Life Sciences. Medio mei 2009 hebben een vijftiental huisbezoeken plaatsgevonden bij medewerkers van NYSE Euronext en het farmaceutisch bedrijf Schering-Plough (beide hebben banden met HLS) in België, Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Hierbij zijn bedreigende teksten ondertekend met de gelegenheidsnaam ALF en werd materiële schade aangericht.⁵⁵⁴ Onbekend is of Nederlandse extremisten bij deze acties betrokken waren, maar duidelijk is wel dat er op internationaal niveau wordt samengewerkt om een gezamenlijk doel te bereiken. Uit de website van SHAC-NL is tevens op te maken dat SHAC-leden niet stil hebben gezeten. In januari 2009 hebben zij bedrijven bezocht die banden onderhouden met HSL.⁵⁵⁵

Nederlandse dierenrechtenextremisten voeren geregeld actie samen met Belgische en Franse geestverwanten. Actievoerders uit Europese landen ontmoeten elkaar tijdens de Europese campagneweek van SHAC, die bijna elk jaar (overigens niet in 2008, om ons niet bekende redenen) plaatsvindt. Verder is er de (in principe jaarlijkse) 'international animal rights gathering' waar dierenrechtenactivisten door middel van workshops en discussies van elkaars successen leren.⁵⁵⁶ Ook buiten Europa neemt het dierenrechtenextremisme toe, onder andere in de VS, Canada en Mexico. De Nederlandse groeperingen waren in het begin voor de financiering van hun acties deels afhankelijk van giften vanuit het Verenigd Koninkrijk, maar kunnen zichzelf volgens de AIVD – mede dankzij de nieuwe, kleinschalige modus operandi – intussen bedruipen. Zeer regelmatig wordt er gecollecteerd, worden benefietoptredens gehouden. Bovendien heeft een groot deel van de actievoerders een eigen inkomen dat in het kader van acties kan worden ingezet.⁵⁵⁷

De activistische en extremistische beweging voor dierenrechten is mobiel, verspreidt zich internationaal, heeft een lichte, kleinschalige organisatiestructuur en maakt gebruik van diverse en steeds wisselende mobilisatierepertoires. Dat lijkt het gevolg van interne ontwikkelingen in de beweging, van de toegenomen aandacht voor de beweging (zichtbaarheidsparadox), van de stringenter aanpak van de beweging binnen en buiten Nederland (denk aan de repressieve aanpak in Engeland),⁵⁵⁸ alsook van een proces van emancipatie c.q. de ontwikkeling van een hogere mate van onafhankelijkheid van de Britse beweging die de Nederlandse organisaties van dierenrechtenactivisten kenmerken.

Hoewel van internationaal gecoördineerde aansturing geen sprake meer lijkt en de overwegende invloed van Britse dierenrechtenactivisten en –extremisten minder lijkt geworden, blijft in de publieke opinie een persistent beeld bestaan van de relatie tussen het Britse en het Nederlandse activisme c.q. extremisme.⁵⁵⁹

6.2.6 Incidenten en geweld

In 2007 en 2008 is het aantal gewelddadige acties in naam van de dierenrechten, volgens de AIVD, toegenomen. In veel gevallen worden de slachtoffers aangetast in hun persoonlijke levenssfeer of gaat het om beschadiging of vernieling van hun persoonlijke eigendommen. De op personen gerichte acties (bijvoorbeeld de 'home visits') zijn in formele zin meestal niet strafbaar (een demonstratie aan huis) of vallen in de categorie 'lichte vergrijpen' (bekladding). De uitwerking op het slachtoffer en zijn omgeving is in de meeste gevallen echter groot.⁵⁶⁰

Activisten die opkomen voor dierenrechten veroorzaakten afgelopen jaar volgens de politie niet meer incidenten dan in voorafgaande jaren. Wel constateert de politie dat illegale acties van dierenextremisten intenser worden. Dat schrijft de minister van BZK op 2 maart 2009, respectievelijk 7 april 2009, aan de Tweede Kamer. In deze laatste brief presenteert de minister cijfers van het Korps Landelijke Politie Diensten (KLPD). Betreffend cijfermateriaal is hieronder weergegeven.

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 t/m 3 april
Demonstratie Waarvan gemeld	37	6	17 14	99 89	163 146	137 123	14 14
Vernieling Waarvan op privé-adres	102	50	10 3	14 7	32 24	24 6	6
Bedreiging Waarvan persoonlijk geuit op privé-adres	9	1	7	4 2	7	17 2	
Demonstraties op privé adres				10	1		
Inbraak/ diefstal	2			2	1	1	
Brandstichting Waarvan op privé-adres	10	7			1 1	3 2	
Dierenbevrijding	6				2	1	1
Mishandeling (geregi- streerd vanaf 01-07-2008)						1	
Overig (geregistreerd vanaf 01-07-2008)						11	5
Totaal	166	64	34	129	207	195	26

Ondanks het feit dat bij de betrouwbaarheid van deze gegevens kanttekeningen moeten worden geplaatst,⁵⁶¹ wijzen de politiegegevens, in samenhang met andere gegevensbronnen, op een aantal ontwikkelingen die hier niet ongenoemd moeten blijven en evenmin gebagatelliseerd mogen worden. Het aantal incidenten lijkt niet aantoonbaar te dalen of te stijgen. Wel is het aantal incidenten waarbij sprake is van persoonsgerichte vernieling en bedreiging in 2007 en 2008 gegroeid. In Nederland is niet zoals in Engeland sprake geweest van het daadwerkelijk binnendringen van huizen van personen die doelwit zijn. Wel dringen dierenrechtenactivisten de laatste jaren bewust de privé sfeer binnen van hun doelwitten. De aard en de ernst van de incidenten verandert: de acties worden grimmiger en harder, ongeacht of ze als delicten meer of minder strafbaar zijn. Het 'spel' wordt minder op de bal dan op de man gespeeld.

De AIVD maakt melding van toenemend gebruik van geweld sinds eind 2008 en wijst op een groeiende diversificatie van de doelwitten.⁵⁶² 'Zo werden in november vorig jaar brandbommen geplaatst bij twee auto's in Wassenaar van een directeur van Euronext, de beurs die aandelen verhandelt van een Brits proefdierenbedrijf. In december werd een huis van een Euronext-topman in Noordwijkerhout beklad met de tekst 'We will kill your wife'. Begin januari 2009 werden twee auto's beschadigd van het in Lelystad gevestigde bedrijf Duke Faunabeheer dat overlast veroorzakende dieren ruimt,' aldus een artikel in *NRC-Handelsblad* van 2 april 2009 ('Geweld radicaal dierenactivisme neemt toe'). De geweldstoename zou te maken kunnen hebben, veronderstelde de AIVD, met de oprichting van de nieuwe actiegroep SHAC-NL in september 2008. In elk geval was vanaf dat moment een opleving van het aantal home visits bij (eigenaren van) bedrijven die banden onderhielden met Huntingdon zichtbaar, schreef *Trouw* op 3 april 2009 ('Stadskinderen zorgen voor aanwas dierenactivisten').⁵⁶³

Volgens de NCTb hebben in het eerste en tweede kwartaal 2009 echter weinig incidenten met een gewelddadig karakter plaatsgevonden.⁵⁶⁴ Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR) is niettemin opnieuw doelwit geweest. Ditmaal zijn bekladdingen op het gebouw aangetroffen die verwezen naar de aanwezigheid van een bom. De bekladding is opgeëist door het ALF, die eerder in maart 2009 dreigde met een grote bom als de WUR haar verantwoordelijkheid niet zou nemen. Onderzoek heeft uitgewezen dat het om een valse bommelding ging. Andere (minder ernstige) illegale acties hebben bij supermarkten en een vestiging van McDonald's plaatsgevonden.

Een laatste aspect van de ontwikkeling van de aard van dierenrechtenactivisme en –extremisme in Nederland dat ons van belang lijkt, is de betekenis van 'publieke bewustwording'. Al decennia bestaat in Nederland sympathie voor dierenwelzijn en dierenrechten. Onmiskenbaar is ook dat lange tijd een zekere mate van tolerantie bestaat, zeker in het publieke debat, voor dierenrechtenactivisme. Liefde voor dieren en een levensstijl die daarbij past werd tot voor enkele jaren eigenlijk nooit in relatie gebracht met geweld of potentieel geweld. Daar is pas recent verandering in gekomen, volgens Achterhuis, een resultante van de toenemende 'gevoeligheid voor agressie, geweld en terreur'.⁵⁶⁵ Volgens Eskens kan het geweld niet op sympathie rekenen van

de burger.⁵⁶⁶ De Nederlandse bevolking veroordeelt de harde acties van radicale elementen in de dierenrechtenbeweging. Tegelijkertijd geldt die veroordeling echter ook voor het mishandelen van dieren of (zij het in mindere mate) het uitvoeren van dierproeven. De publieke beoordeling is dus niet ondubbelzinnig.

Hoewel het overgrote deel van de burgers de radicale acties afwijst, is er volgens Eskens in potentie nog altijd een behoorlijke steun voor extremisme. Veel burgers die zelf niet actief zijn in dierenbewegingen, houden er nochtans tamelijk radicale opvattingen op na, blijkt uit een groeiend aantal 'bemoeienissen' van 'gewone burgers' in de vorm van e-mails of 'posts' op internetsites. Volgens Eskens zijn dierenrechtenextremisten nauwelijks actief op internet. Publieke steun voor of afkeuring van hun acties is voor hen van secundair belang. Het gaat hun niet om het verwerven van sympathie. Alleen het eindresultaat telt.⁵⁶⁷ Maar op internet bemoeien mensen zich wel in toenemende mate met uitingen van activisme en extremisme. Het is de vraag hoe deze ontwikkeling moet worden geïnterpreteerd. Is er sprake van een groter of scherper bewustzijn onder burgers voor het gevaar dan wel de missie van dierenrechtenactivisten of –extremisten? Of komt in deze ontwikkeling vooral de mondigheid van burgers en de toegankelijkheid van internet tot uitdrukking?

6.2.7 Groei?

De aard, intensiteit en ernst van incidenten die verband houden met dierenrechten is de afgelopen jaren aan het veranderen. Dat het aantal incidenten groeit, kan echter niet worden vastgesteld. Illegaal activisme of extremisme lijkt zich te beperken tot een kleine groep mensen. Over de omvang van de verschillende groeperingen is niet veel informatie beschikbaar. Volgens de AIVD heeft RvD in de afgelopen jaren veel nieuwe activisten aangetrokken, waaronder vooral jongeren uit de anarchistische hoek.⁵⁶⁸ RvD heeft verschillende onderafdelingen in het hele land, die zowel op lokaal als op landelijk niveau actief zijn. Landelijk gezien zijn bij de acties van RvD tientallen personen, met name jongeren, betrokken. De acties worden vaak in wisselende samenstelling uitgevoerd. Ook de activisten van SHAC-NL zijn met name jonge, dikwijls nog leerplichtige mensen.⁵⁶⁹ ALF in Nederland zou twintig tot dertig leden tellen, met zo'n vijf kopstukken. In Nederland zouden acties in heel Europa worden voorbereid tegen dierproeflaboratoria en bedrijven die daar zaken mee doen.⁵⁷⁰

In Nederland zijn veel mensen lid van of ze sympathiseren met een vereniging of beweging die opkomt voor de rechten van dieren. Denk bijvoorbeeld aan de mensen die lid zijn van Greenpeace. De Dierenbescherming is met een achterban van bijna 200.000 mensen (leden, donateurs en vrijwilligers) de grootste organisatie in Nederland die opkomt voor de belangen van dieren. Een kleine 180.000 mensen stemden bij de laatste verkiezingen op de Partij voor de Dieren. De partij is klein, maar heel actief in het parlement met grote aantallen Kamervragen die vooral gericht zijn op het functioneren van de landbouwsector.⁵⁷¹ De groep mensen die zich daadwerkelijk bezighoudt met activisme of extremisme gerelateerd aan dierenrechten en –welzijn is niettemin beperkt in omvang. Volgens de AIVD zetten enige honderden personen zich op buitenparlementaire wijze in om het leed dat dieren wordt aangedaan te verzachten.⁵⁷² In de laatste jaren gebeurt dat met name bij dierproeven. Volgens Eskens gaat het om enkele honderden mensen die bivakmutsen opzetten, de verfspuit

pakken en brandspiritus, en met gewelddadige acties de belangen van de dieren proberen te behartigen. Hij schrijft dat de AIVD schat dat 'enkele tientallen activisten bereid zijn tot geweld tegen mensen'. Zo'n vijf- a zeshonderd mensen zouden de harde kern ondersteunen. En hun aantal lijkt te groeien.⁵⁷³ De AIVD schat dat een twintigtal mensen, hoofdzakelijk te vinden bij RVD en zusterorganisatie ADC, de meeste aanslagen pleegt in Nederland, dat daar een groep omheen zit die hand- en spandiensten verleent, met daaromheen weer enkele tienduizenden mensen die het 'extremisme' met geld en raad ondersteunen. De extremisten kunnen verder op begrip rekenen van honderdduizenden gematigde burgers. Zij veroordelen het geweld wel, maar kunnen het 'begrijpen'.⁵⁷⁴

6.2.8 Doelwitten

Volgens de AIVD laten de afgelopen jaren een diversificatie in doelwitselectie zien. Waar tot begin van dit millennium de bio-industrie en de pelsdierfokkerij de voornaamste redenen waren om actie te ondernemen, is nu de aandacht verlegd naar de proefdierindustrie en de bontdetailhandel. Deze diversificatie verloopt snel.⁵⁷⁵

Met de komst van SHAC-NL in september 2008 was direct sprake van een opleving van het aantal zogenaamde 'home visits'. Acties bij de bontdetailhandel, in de vorm van lawaaiacties en soms bekladdingen en ingegooide ruiten, kwamen in de plaats van de grootschalige bevrijdingen van pelsdieren uit de jaren tachtig en negentig. Sinds eind 2006 staat de nertsenfokkerij weer op de agenda. In 2009 zijn na lange tijd weer acties geweest bij nertsenfokkerijen. Op termijn is een terugkeer van grootschalige bevrijdingen, zoals die met name in de laatste decennia van de twintigste eeuw werden gedaan, niet uit te sluiten. Jarenlang was eveneens nauwelijks sprake van het ontvreemden van dieren. In het afgelopen jaar is hier een lichte verandering in opgetreden. Met name in de aanloop naar de kerstdagen van 2008 werden kleine aantallen dieren (kippen, kalkoenen en konijnen) bevrijd. Of dierenbevrijding weer tot het vaste patroon van extremistische actievoerders gaat behoren, zoals in de jaren tachtig en negentig het geval was, is vooralsnog onduidelijk.⁵⁷⁶ Sinds 2007 is het aantal acties tegen circussen sterk gegroeid, onder andere van extreemrechtse zijde. Recentelijk was een actie gericht tegen het circus Belly Wien in Zaandam het toneel van een vechtpartij tussen rechtse en linkse activisten.⁵⁷⁷ De jacht is geen vast agendapunt van de Nederlandse dierenrechtengroeperingen. Toch zijn er op dit terrein de afgelopen periode incidenten geweest. Precieze getallen zijn niet bekend, maar waarschijnlijk betreft het enkele tientallen per jaar.⁵⁷⁸

6.2.9 Recente ontwikkelingen

Resumerend

- Niet alleen (extreem)linkse organisaties, maar ook (extreem)rechtse organisaties maken zich sterk voor dierenrechten en –welzijn.
- De werkwijze van activisten is legaal en die van extremisten is illegaal. Hoewel in formele zin de scheidslijn legale – illegale actie scherp is, zijn dierenrechten-activisme en -extremisme in de praktijk niet makkelijk te onderscheiden. Er is sprake van een grijs gebied en personen die zich inzetten voor de rechten van dieren, kunnen gelijktijdig zowel activisten als extremisten zijn.

- De aansturende en coördinerende rol van de RvD – en later de ADC – van de Britse SHAC-campagne op het Europese continent lijkt tot een einde gekomen. De extremistische groepen, met uitzondering van extreemrechts, staan echter nog steeds onder invloed van Britse gelijkgezinden. De activistische en extremistische dierenrechtenbeweging is mobiel en opereert internationaal.
- Extremisten opereren vaak in celstructuur gebruikmakend van een gelegenhedsnaam om opsporing te bemoeilijken.
- Het aantal incidenten neemt niet aantoonbaar toe of af in 2007 en 2008, wel is in die periode sprake van een toename in het aantal gewelddadige acties in naam van de dierenrechten. Volgens de NCTb hebben zich in de eerste helft van 2009 echter weinig incidenten voorgedaan met een gewelddadig karakter.
- Diversificatie in doelwitselectie. Waar tot begin van dit millennium de bio-industrie en de pelsdierfokkerij de voornaamste redenen waren om actie te ondernemen, is nu de aandacht verlegd naar de proefdierindustrie en de bontdetailhandel. Deze diversificatie verloopt volgens de AIVD snel.
- In 2009 zijn voor het eerst sinds lange tijd weer acties gevoerd bij nertsenfokkerijen.

6.3 Dierenrechten en de media

6.3.1 Verslaggeving en aandacht in de media

De afgelopen vijf à zes jaar is het discours in de Nederlandse media betreffende dierenrechtenactivisme en –extremisme overwegend negatief. Toch brengen veel burgers begrip op voor dierenrechtenactivisme en doen zij donaties (bijvoorbeeld: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 8 april 2009). Wat het verschil maakt, zoals hierboven al enkele keren is aangehaald, is hoe ‘extreem’ en hoe ‘gewelddadig’ acties worden gepercipieerd (bijvoorbeeld: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 24 maart 2009). Dierenwelzijn is een breed gedragen streven in de Nederlandse samenleving en dit gevoel is kennelijk in staat een zekere mate van ‘activisme’ te absorberen. Dat geldt mutatis mutandis ook voor de dierenrechtenactivisten zelf. De nieuwe aanwas bestaat volgens de AIVD voor een aanzienlijk deel uit ‘stadskinderen’ die zouden zijn opgegroeid in een omgeving en manier van denken waarin dieren louter ‘knuffelobjecten’ zijn en die vervreemd zijn geraakt van de opvatting dat dieren anderszins ten nutte van mensen gebruikt worden (*Trouw*, 3 april 2009).⁵⁷⁹ In dit licht valt het bijvoorbeeld op dat de harde actiemethoden (waarbij geweld niet wordt geschuwd) van de Sea Shepherd Conservation Society, een internationale nautische milieuorganisatie die zich onder meer tegen de jacht op walvissen verzet, in de Nederlandse media weinig kritisch worden beoordeeld. Twee schepen, waaronder het grootste actieschip, varen onder Nederlandse vlag. Onder Nederlandse burgers kan de ‘strijd’ van de ‘Sea Shepards’ en het moratorium op de walvisjacht op bijval rekenen.⁵⁸⁰

Een inventarisatie van artikelen die zes landelijke dagbladen sinds januari 2008 hebben gepubliceerd over dierenrechten in relatie tot activisme en extremisme⁵⁸¹ laat zien, dat er niet veel verschil is in de toonzetting van de kranten. Over ‘t algemeen is men het eens dat dierenrechtenextremisme hard moet worden aangepakt. Er worden voorbeelden genoemd en beschreven, op basis van de gepresenteerde

politiegegevens worden aantallen incidenten gepresenteerd. De beeldvorming is genuanceerd. Er is sprake van congruentie tussen de meer toegespitste aandacht voor dierenrechtenactivisme en –extremisme bij – en de wijze waarop die wordt verwoord door – politie en veiligheidsdiensten enerzijds en de verslaglegging in de kranten anderzijds. Na publicatie van het meest recente AIVD-rapport in april 2009 verschenen bijvoorbeeld koppen als ‘Geweld radicaal dierenactivisme neemt toe’ (*NRC-Handelsblad*), ‘Incidenten met dierenradicalen verharder’ (*Dagblad van het Noorden*), ‘Dierenextremisten steeds agressiever’ (*Leeuwarder Courant*) en ‘Activisten voor dierenrechten gaan steeds verder’ (ANP). Deze ontwikkeling werd overigens ook in de kranten zelf geconstateerd (bijvoorbeeld: *De Volkskrant*, 24 juni 2009). Berichtgeving van de AIVD blijkt katalyserend te werken op de mate waarin de media over dierenrechtenactivisme en –extremisme berichten, maar minder op de aard van die berichtgeving. Ook in meer algemene zin valt te constateren dat de berichtgeving in de media vooral reactief is, een aanleiding vindt in incidenten. Dat geldt trouwens ook voor meningsvorming op internet.

Verder constateren we een genuanceerder gebruik van de term ‘terrorisme’. In vroegere rapportages hanteert de AIVD die term voor bepaalde heimelijke en gewelddadige acties die gericht zouden zijn op het verstoren van beleid en werkkuitvoering⁵⁸². De volgende rapportage uit 2007 gaat niet op de kwestie in, maar in het meest recente rapport verklaart de dienst nadrukkelijk dat acties van dierenrechtenextremisten niet als ‘terroristisch’ bestempeld kunnen worden, omdat niet kan worden vastgesteld dat ‘het doel van dierenrechtenextremisten is om de bevolking angst aan te jagen of de maatschappij als zodanig met ernstige schade te ontwrichten, teneinde maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of de politieke besluitvorming te beïnvloeden.’⁵⁸³

Opmerkelijk is dat de media, zowel nu als in 2004 in het geval van dierenrechtenactivisme en -extremisme, zeer terughoudend zijn met het gebruik van de term ‘terrorisme’, niet alleen om de aard van acties te beschrijven, maar ook en vooral om de term op personen: de activisten toe te passen. Nadat de AIVD in 2004 de term ‘terrorisme’ in één adem noemde met acties van radicale dierenrechtenactivisten is veel ophef ontstaan over het gebruik van deze term. Enkele maanden daarvoor al verzette hoogleraar ‘dier en recht’ Dirk Boon zich hiertegen in een artikel in *Trouw* met de titel ‘dierenactivisten zijn geen terroristen’.⁵⁸⁴ Ook recent is over het gebruik van de term ‘terrorisme’ in combinatie met dierenrechtenextremisme ophef ontstaan. Op 21 april 2009 diende Tweede Kamerlid Ouwehand van de Partij voor de Dieren een motie in (TK, 2008-2009, 29754 nr. 152). Hierin vraagt zij de Tweede Kamer om zich uit te spreken tegen het feit dat in de Postbus 51-campagne ‘Nederland tegen terrorisme’ dierenrechtenactivisme ten onrechte in verband is gebracht met terrorisme. Hierdoor zou de regering actief hebben bijgedragen aan ongewenste stigmatisering van dierenrechtenactivisten. De motie is niet aangenomen.⁵⁸⁵ De Partij voor de Dieren heeft trouwens bij herhaling afstand genomen van het gebruik van intimidatie en geweld bij de strijd voor dierenrechten en dierenwelzijn. Tegelijkertijd stelde de partij blij te zijn met het resultaat van de acties in Venray, bijvoorbeeld, omdat de beoogde dierproeven van de baan zijn. Het afkeuren van geweld combineren met het toejuichen van

de resultaten van acties waarbij intimidatie en geweld zijn toegepast, is een verwarrende, dubbele boodschap.

Ten slotte is het opvallend dat de media de term 'dierenrechtenextremist' (of een equivalent) niet toepassen op illegale acties, zoals de AIVD en de overheid wel doen en in recente beleidsstukken dienaangaande ook usance is. De media hanteren vrijwel uitsluitend de term 'dierenrechtenactivist'. Het onderscheid tussen legale en illegale actie wordt in de context van de praxis van de strijd voor de rechten en het welzijn van dieren kennelijk onvoldoende herkend.

Noten

¹ *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering (december 2008)*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 18 december 2008. <http://www.minbz.nl/actueel?ActIcmdt=116267>

² Uitzonderingen zijn: N. Ruigrok en W. van Atteveldt, 'Global Angling with a Local Angle: How U.S., British, and Dutch Newspapers Frame Global and Local Terrorist Attacks. *The Harvard International Journal of Press/Politics* 12(1) (2007), pp. 68-90; en voor (risico's van) polarisatie op het lokale niveau: L. Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid. Analyse van cultuur- en geloofsgelateerde denkbeelden en gedragsuitingen in de gemeente Ede*, IVA: Tilburg 2009; H. Moors en M. Jacobs, *Aan de hand van de imam. Integratie en participatie van orthodoxe moslims in Tilburg-Noord*, IVA: Tilburg 2009; H. Moors, *Extreem? Moeilijk! Extreem en radicaal gedrag van jongerengroepen in Limburg. Risico's en reactierepertoires*, Tilburg 2007; R. van Wonderen en C. Magry, 'Polarisatie en sociaal vertrouwen in de buurt: een oriënterend onderzoek in zes gemeenten naar de aanpak van polarisatie en sociaal vertrouwen', ongepubliceerd.

³ L. Lucassen, 'Het verleden als laboratorium. Immigratie en polarisatie in West-Europa sinds 1850', Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (ed.), *Polarisatie*, pp. 31-47; F. van de Vijver, 'Perspectief vanuit de crossculturele psychologie: polarisatie is universeel', *ibidem*, pp. 48-64; A. Ellian, 'Polarisatie als een wezenlijk aspect van politiek', *ibidem*, pp. 73 en 75. H. Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900', J.G.S.J. van Maarseeve en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam/Voorburg 2001, pp. 131-157.

⁴ J. Berting, *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21^{ste} eeuw*, Delft 2006, pp. 1, 12., 60, 87-88, 133, 152, 158-159; T. Swierstra en E. Tonkens, 'Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving. Polarisatie als antwoord', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 127 en 134.

⁵ T. Blom, *Complexiteit en contingentie. Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann*, Amsterdam 1997.

⁶ Berting, *Versplinterde samenleving..*

⁷ Z. Bauman, *Liquid Fear*, Cambridge, Malden, MA, 2006; M. Berman, *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*, New York etc. 1988.

⁸ Z. Bauman, *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge 2007; U. Beck, *Weltrisikogesellschaft. Auf die Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Frankfurt am Main 2007.

⁹ Zie bijvoorbeeld: M. Evenblij, 'Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland', Amsterdam 2007, p. 50. Overigens wordt deze 'apparent paradox between objective success and feelings of discrimination' ook in andere situaties aangetroffen, zoals bij de Sikhs in India: P. Wallace, 'Political Violence and Terrorism in India: The Crisis of Identity', M. Crenshaw (ed.), *Terrorism in Context*, University Park, Pennsylvania, 2007 (1995), p. 359.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: CBS, *Religie aan het begin van de 21^{ste} eeuw*, Den Haag/Heerlen 2009; J. Chorus, *Afri. Leven in een migrantenwijk*, Amsterdam 2009. Het Sociaal en Cultureel Planbureau kwam recent met afwijkende cijfers die duiden op een toegenomen moskeebezoek van tweedegeneratie Marokkaanse en Turkse Nederlanders, maar stelde tegelijk vast dat juist de

religieuze beleving onder deze groep minders sterk lijkt te worden, M. Gijsberts en J. Dagevos (eds.), *Jaarrapport integratie 2009*, Den Haag 2009, p. 12.

¹¹ Zie bijvoorbeeld Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport integratie 2009*, pp. 1, 5 en 12-13; S. Silvestri, *Unveiled issues. Europe's Muslim women's potential, problems and aspirations*, Brussels 2008; H. Entzinger en E. Dourleijn, *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*, Assen 2008; 'Allochtonen volgen vaker hbo-opleiding. Aantal studenten verdubbeld', *NRC Handelsblad*, 27 juli 2009; 'Television use of Arabic speakers in Europe reveals complex senses of identity', <http://www.uu.nl/NL/faculteiten/geesteswetenschappen/Actueel/nieuws/Pages/20091106-mediacitizenship.aspx>, 6 november 2009, geraadpleegd 6 november 2009. Zie ook D. van Dalen en D. Vlasblom, 'Islam in de peiling', *NRC Handelsblad*, 24 oktober 2009.

¹² S.H. Mousavi Torshezi, *Gepraktizeerde religie thuis en sociale limieten. Een vergelijkende studie van de opvoeding en houding van jongeren bij gereformeerd vrijgemaakte, hindoe-, joodse, islam- en seculiere gezinnen in de Nederlandse samenleving* (diss.), Groningen 2009.

¹³ ISW, *Nederland Deugt!*, Groningen 2008; J.P. van Oudenhoven, 'Polarisatie in debat, convergentie in de samenleving', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 246-248 en 251; C. Houtekamer, "'Deugden hebben een nationaal karakter'", *NRC Handelsblad*, 27 mei 2008. Voor een soortgelijke bevinding in Vlaanderen zie: N. Clycq, *Van keukentafel tot 'God'. Belgische, Italiaanse en Marokkaanse ouders over identiteit en opvoeding*, Antwerpen/Apeldoorn 2009.

¹⁴ F.J. Buijs et al., *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*, Amsterdam 2006, pp. 201-213; Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*; Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, pp. 5 en 13-14; C. van Gelder, 'Integreren is nooit klaar', *Dagblad De Pers*, 27 maart 2008; S. Kamerman, 'De integratie vordert maar het gevoel blijft achter', *NRC Handelsblad*, 27 maart 2008; J. Groen en A. Kranenberg, 'Geschoolde allochtoon niet toleranter', *De Volkskrant*, 16 september 2009. Terzijde zij opgemerkt dat hier dus sprake is van een ander fenomeen dan dat wat geconstateerd werd in: G. Stevens, V. Veen en W. Vollebergh, *Marokkaanse jeugd-delinquenten: een klasse apart? Onderzoek naar jongens in preventieve hechtenis met een Marokkaanse en Nederlandse achtergrond*, Den Haag 2009. Daarin was namelijk geen sprake van een gevoeld tekort aan integratie bij de Marokkaanse jongeren die misdrijven pleegden. Integendeel, zij vonden zichzelf goed geïntegreerd. Met andere woorden, de mate van integratie berustte hier op zelfreferentie, niet op feiten. Het is dus onjuist om de uitkomst van dit onderzoek onder de noemer van de hier bedoelde integratieparadox te plaatsen.

¹⁵ W.I. Thomas en D. Thomas, *The Child in America*, New York 1929, 2nd ed., p. 572.

¹⁶ Vgl. H. Ghorashi, *Paradoxen van culturele erkenning. Management van Diversiteit in Nieuw Nederland*, Amsterdam 2006, pp. 33-34.

¹⁷ Alleen in Italië (45 procent) is het percentage dat vreest voor spanningen tussen religieuze groepen hoger (45), European Foundation for Improvement of Living and Working Condition, *Second European Quality of Life Survey*, Luxembourg 2009.

¹⁸ Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport integratie 2009*, p. 13.

¹⁹ M. Gijsberts en M. Vervoort, 'Wederzijdse beeldvorming', in: J. Dagevos en M. Gijsberts (eds.), *Jaarrapport Integratie 2007*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 297. Zie verder: J. van Donselaar, 'Inzake islamofobie', in: Chr. Brants, S. van der Poel (eds.), In: *Diverse kwesties: liber amicorum prof. dr. Frank Bovenkerk*, Den Haag 2009, pp. 15-16.

-
- ²⁰ F. Spangenberg et al., *Maatschappelijke barometer. Meting 24*, Amsterdam 19 november 2008.
- ²¹ F. Spangenberg et al., *Stand.tv, meting 31*, september 2009.
- ²² A. Linden, *Voorkomen door verbinden. Plan van aanpak ter preventie van radicalisering en polarisatie in Utrecht*, Utrecht 2009; Overigens zag de gemeente af van een 'dik aanvalsplan. Daar is ook geen enkele reden toe, gezien het feit dat er in Utrecht geen sprake is van een enorm probleem met radicalisering of polarisatie (...) We schieten, met andere woorden, niet met een kanon op een mug.' De gemeente beperkte zich daarom tot versterking van bestaande activiteiten bij de aanpak, Gemeente Utrecht, *Plan van aanpak tegen polarisatie en radicalisering*, <http://www.utrecht.nl/CoRa/Diensten/Upload%20Openbare%20Bijlagen/319980/PvaPreventie+finandef.pdf>, geraadpleegd 8 november 2009.
- ²³ 'Ten geleide', in: RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 8.
- ²⁴ The Pew Research Center, *Islamic Extremism: Common Concern for Muslim and Western Publics*, Washington D.C. 2005, p. 4.
- ²⁵ *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 6.
- ²⁶ S. Adolf, 'Migrant Marokko uiterst somber in Nederland', *NRC Handelsblad*, 18 juli 2009.
- ²⁷ Overigens scoorden Zweden en Denemarken op het punt van waargenomen discriminatie op etnische gronden nog hoger met resp. 20 en 23 procent, European Commission, *Discrimination in the EU in 2009*, Eurobarometer 317, pp. 61, 62, 65, 68, 99, 100, 102 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_317_en.pdf.
- ²⁸ C.K.W. de Dreu, 'Het nut van polarisatie in politiek en samenleving. Een sociaal-psychologische verkenning', RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 143.
- ²⁹ E. Dommering, 'Een normatief kader voor het openbare islamdebat', RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 219; S.J. De Jong, *Een wereld van verschil. Wat is er mis met cultuurrelativisme?*, Amsterdam 2008, pp. 25-27, 29, 56, 70, 95. Vgl. E. Ety, "'De moeizame worsteling'", *NRC Handelsblad*, 4 december 2007, die de parlementariër J. Marijnissen bekritiseerde toen hij op deze onderliggende polariteit wees.
- ³⁰ H. Ajarai en S. Voormolen, 'Functie-eis: geen Marokkanen', 'Bureau Discriminatiezaken acht reactie Servex ontoereikend' en 'Marokkanen: meeste last van discriminatie', *NRC Handelsblad*, 21 juli 2009.
- ³¹ 'AH to go wrong', *Spits*, 20 juli 2009.
- ³² E. van der Zweerde, 'Stop islamisering van debat en beleid', *Nederlands Dagblad*, 15 oktober 2009.
- ³³ 'CDA boos op "homovoorvechter" Marcouch', *De Telegraaf*, 9 april 2009.
- ³⁴ Geciteerd in: T. Dibi, 'Zo denk ik erover als oer-Hollandse Marokkaan', *NRC Handelsblad*, 24 juli 2009.
- ³⁵ Vgl. M. Berger, *Islam and the uncertainty principle*, Leiden 2008.

-
- ³⁶ J. van de Berge, "In Teheran mag je meer dan hier", *Dagblad De Pers*, 10 juli 2009.
- ³⁷ M. Bilagher, 'Hierom stemmen steeds meer mensen PVV', *NRC Handelsblad*, 4 augustus 2009. Zie ook: M. Samuel, 'Land van allochtonen', *Nederlands Dagblad*, 28 september 2009.
- ³⁸ P. Breedveld, 'Laetitia Griffith moet kiezen', *VU-Magazine*, 2009 no. 3, p. 27. Vgl. P.M. Sniderman en L. Hagendoorn, *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and its discontents in The Netherlands*, Princeton/Oxford 2007, p. 11, die het loyaliteitsvraagstuk zien als de kern van het integratiedebat.
- ³⁹ 21minuten.nl, *Editie 2009. De Nederlandse samenleving*; "Normvervaging erger dan crisis", *Trouw*, 23 juni 2009.
- ⁴⁰ 'Van Middelkoop: integratie verder dan Wilders wenst', *Trouw*, 27 juni 2009.
- ⁴¹ J.W. Duyvendak, E. Engelen en I. de Haan, *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*, Amsterdam 2008, p. 32; C. van der Laan, 'CU reikt moslims de hand. "Islamdebat legt dubbele identiteitscrisis bloot onder autochtonen"', *Trouw*, 26 oktober 2009.
- ⁴² Duyvendak, Engelen, De Haan, *Nederland*, p. 42; L. Lucassen en W. Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, Amsterdam 2006, p. 81. G.-J. Segers, *Voorwaarden voor vrede. De komst van de islam, de integratie van moslims en de identiteit van Nederland*, Amsterdam 2009, pp. 42-46. Deze tegenstelling in Nederland is te vergelijken met de *culture wars* tussen *conservatives* en *liberals*, zoals de Verenigde Staten die kent, vgl. De Jong, *Wereld*, pp. 26-27, 59-60. Zie ook I. Buruma, 'Nog even en het bloed begint te vloeien. Angstige Nederlanders en getergde moslims kunnen de voedingsbodem voor strijd zijn', *NRC Handelsblad*, 24 augustus 2009.
- ⁴³ Duyvendak, Engelen, De Haan, *Nederland*, pp. 12-13, 23; D. Vlasblom, 'Deelgemeente Nederland', *NRC Handelsblad*, 11 juli 2009; De Jong, *Wereld*, pp. 18-19, 37-38, 61-64.
- ⁴⁴ M. Leijdencker, 'De nieuwe breuklijn. Kloof in EU tussen winnaars en verliezers globalisering', *NRC.Next*, 25 juni 2009; I. Buruma, 'Nog even en het bloed begint te vloeien. Angstige Nederlanders en getergde moslims kunnen de voedingsbodem voor strijd zijn', *NRC Handelsblad*, 24 augustus 2009.
- ⁴⁵ K. Veling, 'Islamisering is een verwarrend begrip', *Nederlands Dagblad*, 25 juli 2008; E. van der Zweerde, 'Stop islamisering van debat en beleid', *Nederlands Dagblad*, 15 oktober 2009; P.H. de Jong, 'Ds. Visscher waarschuwt SGP', *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 2008; 'Wilders wil nieuwste babynamen weten. Islamisering in de wieg', *Trouw*, 11 augustus 2009; B. Waterfield, 'Jan, you're being overtaken by Mohammed', *The Daily Telegraph*, 14 augustus 2009; 'Groei moslims vooral in Randstad. Stijn wint in Brabant van Mohamed', *Brabants Dagblad*, 15 augustus 2009; M. Hulspas, 'Moslims', *Dagblad De Pers*, 13 augustus 2009.
- ⁴⁶ O. Fallaci, *De woede en de trots*, Amsterdam 2002; B. Ye'or, *Eurabia. The Euro-Arab Axis*, Madison, NJ, 2005; M. Stein, *America Alone. The End of the World As We Know It*, Washington D.C. 2006; 'Eurabia. The Myth and Reality of Islam in Europe', *The Economist*, 24-30 juni 2006, pp. 29-34; P. Giessen, 'Echt geen tsunami te bekennen', *De Volkskrant*, 6 oktober 2007; S. Magister, 'Eurabia's Capital: Rotterdam', *Chiesa*, 19 mei 2009; W. Underhill, 'Why Fears Of A Muslim Takeover Are All Wrong. Analyzing the "Forecasts" of an emerging "Eurabia", hostile to America and western values', *Newsweek*, 11 juli 2009; C. Speksnijder, 'Binnenkort wonen we in Eurabië, of toch niet?', *De Volkskrant*, 14 juli 2009; N. Marbe, 'Eurabia: toekomst of hysterie', *De Volkskrant*, 7 augustus 2009. Vgl. De Jong, *Wereld*, p. 155.

⁴⁷ F. Bovenkerk, 'Islamofobie', J. van Donselaar en P.R. Rodrigues (eds.), *Monitor racisme & extremisme; zevende rapportage*, Amsterdam/Leiden 2006, pp. 86-110; Berger, *Islam*; E. Drayer, 'De mythe van de islamofobie', *Trouw*, 27 augustus 2009; S. Adolf, "'Islamofobie begint een normale zaak te worden'", *NRC Handelsblad*, 11 oktober 2007; 'Aantal moslims vaak te hoog geschat', *Spits*, 20 mei 2008; S. de Jong, 'De rancunisering van Europa', *NRC Handelsblad*, 17 juli 2009; J. Hoogerwaard, 'Islamisering. De Britten doen wat voor ons te ver gaat', *Dagblad De Pers*, 24 augustus 2009. Voor een overzicht van literatuur over islamofobie zie <http://www.monitorracisme.nl/content.asp?PID=273&LID=1>.

⁴⁸ H. Jansen en B. Snel (eds.), *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*, Amsterdam 2009.

⁴⁹ D. van Hoogstraten, 'Doodsbang om een moslim te kwetsen', *De Volkskrant*, 28 januari 2009.

⁵⁰ Vgl. De Jong, *Wereld*, p. 28. Terecht wijst Sjoerd de Jong, redacteur van *NRC Handelsblad*, er overigens op dat 'in het huidige, dogmatische antirelativisme in Nederland de aannames van het meest ouderwetse cultuurrelativisme (...) stilzwijgend worden overgenomen', *ibidem*, p. 12. 'Ook hier blijft het debat gegoten in culturalistische termen: relativisme wordt afgezworen, maar in plaats daarvan wordt een regressief cultureel nationalisme omarmd', *ibidem*, pp. 15, 60-61.

⁵¹ A. Luyten, 'God is springlevend', *Knack*, 11 september 2009; P. de Beer, 'De overheid moet principieel weigeren zich uit te laten over godsdienst', *NRC Handelsblad*, 27/28 oktober 2007; H. Smeets, "'Scheiding kerk en staat niet absoluut". Burgemeester Cohen: godsdienst heeft plaats in publieke ruimte en verdient soms hulp', *NRC Handelsblad*, 28 juni 2008; E. Etty, 'Seculiere samenleving onder schot', *NRC Handelsblad*, 3 november 2009.

⁵² Zie bijvoorbeeld: 'Subsidie voor islamsite valt slecht in Kamer', *NRC Handelsblad*, 12 oktober 2007; 'Ter Horst blijft bij subsidie IslamWijzer', *Nederlands Dagblad*, 2 november 2007; 'Allochotone ambtenaren zijn bittere noodzaak', *De Volkskrant*, 8 mei 2008; 'Discussie in Amsterdam over scheiding kerk en staat', ANP-bericht, 30 oktober 2008; J. Bloembergen, 'Ook de burgemeester beweegt zich soms op religieus terrein', *NRC Handelsblad*, 2 april 2009; 'Vragen over politie in moskee', *Het Parool*, 9 juni 2009; 'Gemeenteloketten in moskee', *De Telegraaf*, 21 februari 2009; 'Minister valt over loket in bedehuis', *AD/Utrechts Nieuwsblad*, 18 juni 2009; N. Marbe, 'Salafisme op recept', *De Volkskrant*, 27 februari 2009; J. Groen en A. Kranenberg, "'Salafist krijgt geen subsidie'", *De Volkskrant*, 6 maart 2009; 'Inzet imam tegen radicalisering', *Nederlands Dagblad*, 20 maart 2009; A. Kant en S. Karabulut, 'Overheid, laat religies met rust', *De Volkskrant*, 10 april 2009; B. van der Bol, 'Soepel naar het burgerschap', 'Grote steden houden kerk en staat gescheiden en maken daarop vervolgens uitzonderingen' en K. Berkhout, 'Een publieke plaats voor religie', *NRC Handelsblad*, 1 april 2009; G. van der List, 'De staat als theoloog', *Elsevier*, 25 april 2009; 'Amsterdam zet punt achter contract met moskeeën', ANP-bericht, 9 mei 2009; 'Geen geld voor beter imago moskeeën', *Metro*, 26 juni 2009; 'Raad ziet weinig in subsidie moskee', *Het Parool*, 2 juli 2009..

⁵³ D. Houtman, P. Achterberg en J.W. Duyvendak, 'Rechtse partijen pleiten voor individuele vrijheid en laten links sprakeloos achter', *NRC Handelsblad*, 27/28 september 2008.

⁵⁴ D. Houtman en J.W. Duyvendak, 'Boerka's, boerkini's en belastingcenten. Culturele en politieke polarisatie in een post-christelijke samenleving', RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 102.

⁵⁵ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1968.

⁵⁶ Vgl. Houtman en Duyvendak, 'Boerka's', p. 103.

⁵⁷ Zo meent ook G.-J. Segers, directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie dat in het islamdebat theologische, politieke, historische en maatschappelijke overwegingen en

vooroordelen door elkaar lopen, waardoor het politiek debat 'vervuild' raakt: Segers, *Voorwaarden voor vrede*, pp. 14-15; C. van der Laan, 'CU reikt moslims de hand. "Islamdebat legt dubbele identiteitscrisis bloot onder autochtonen"', *Trouw*, 26 oktober 2009.

⁵⁸ K. Bessems, 'Bos mist in PvdA nationale trots', *Dagblad De Pers*, 11 november 2008. Zie ook 'Raadsleden bedreigd na keuze Aboutaleb', *Metro*, 15 december 2008.

⁵⁹ Vgl. Berger, *Islam*.

⁶⁰ W. Schiffauer, *Parallelgesellschaften, Wie viel Wertekonsens braucht unsere Gesellschaft? Für eine kluge Politik der Differenz*, Bielefeld 2008, p. 10'; Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Polariseren binnen onze grenzen*, Amsterdam 2009, p. 54; J. Ortega y Gasset, *Concord and liberty*, New York 1946, pp. 15-16; W. Trommel, 'Tirannie van het licht. Waarom polarisatie zo weinig weerwoord krijgt', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 95-96; Ghorashi, 'Polariseren', pp. 157, 159 en 162; H. Kunneman, 'Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: de casus geestelijke verzorging', in: W.B.H.J. van de Donk et al. (eds.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam 2006, p. 384.

⁶¹ RMO, *Polariseren*, 62; J.P. van Oudenhoven, 'Polarisatie in debat, convergentie in de samenleving', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 246-248.

⁶² Vgl. W. Bos, 'Wees niet bang voor scherp debat', *De Volkskrant*, 8 maart 2008. Overigens wordt de term 'polarisatie', ook door direct bij het beleid betrokkenen, nogal eens anders gebruikt, waardoor ook de waardering voor het fenomeen opeens verandert. Zo verklaarde de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksaangelegenheden tijdens een algemeen overleg op 19 maart 2009: 'Wij [de regering] verstaan onder polarisatie een zodanige tegenstelling tussen mensen dat zij niet meer met elkaar in debat gaan, dat zij zich van elkaar afkeren, dat zij niet de overeenkomsten maar de verschillen benadrukken. Dat is de vorm van polarisatie waarover wij nu spreken. Het kabinet is van mening dat polarisatie zo gedefinieerd niet bijdraagt aan een eensgezind Nederland.'

⁶³ Vgl. H. Goslinga, 'Compromisman Bos bekeert zich tot polarisatie. PvdA-leider zoekt nu confrontatie', *Trouw*, 3 maart 2008.

⁶⁴ 'Ten geleide', in: RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 7.

⁶⁵ RMO, *Polariseren*, pp. 10 en 12.

⁶⁶ Zie bijv. A. Kinneging, 'Constitutioneel patriottisme ter overbrugging van politieke tegenstellingen', in: RMO, *Polarisatie*, pp. 12, 15, 19; D. Bigo, 'International Political Sociology', in: P.D. Williams (ed.), *Security Studies. An Introduction*, London/New York, p. 120.

⁶⁷ Kinneging, 'Constitutioneel patriottisme', in: RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 19.

⁶⁸ A. Ellian, 'Polarisatie als een wezenlijk aspect van politiek', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 66 en 76.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 78.

⁷⁰ 'VN-rapporteur: "Doe wat aan Geert Wilders!", *HP/De Tijd*, 28 augustus 2009.

⁷¹ Vgl. RMO, *Polariseren*, pp. 53 en 63.

⁷² Duyvendak, Engelen en De Haan, *Het bange Nederland*; J.W. Duyvendak en E. Engelen, 'Wat dit land nodig heeft is een andere elite', *Folia. Weekblad van de Universiteit van Amsterdam*, jg. 62 (2008) no. 12, pp. 8-9; F. Furedi, *Invitation to Terror. The Expanding Empire of the Unknown*, London/New York 2007; Sj. Van der Vaart, 'Europa, het verhaal en de onzekere elite', *Internationale Spectator*, jg. 60 no. 3 (maart 2006), pp. 117-118; A. Karimi, 'Lubbers: Nederland bezet door angst', *Spits*, 13 november 2007; W. van der Brug, 'De crisis van de middenpartijen', *Trouw*, 22 september 2008; W. van der Brug, 'Het midden verpulvert en dan?', *Trouw*, 23 september 2008; J. de Beus, 'Doorbreek de vicieuze cirkel van ontevreden kiezers en onze gekozenen', *NRC Handelsblad*, 28 januari 2006; R. Cuperus, 'Schijn bedriegt. De onzekere elite in het post-Fortuyn-tijdperk', *Civis Mundi*, jg. 43 no. 2 (juli 2004), pp. 85-90; W. de Bruin, 'Lang leve de kloof', *De Volkskrant*, 19 oktober 2009; H. Smeets, 'Wij toch! Nou dan!', *NRC Weekblad*, 14 november 2009.

⁷³ Populisme wordt in dit hoofdstuk in het bijzonder opgevat als rechtspopulisme. Vgl. 'Populismus bedeutet, den Eindruck zu erwecken, man wisse nicht nur, was für alle das Beste sei, sondern man könne dies auch umsetzen. Rechtspopulismus bedeutet, dabei eindeutige Positionierungen vorzunehmen, Ängste zu schüren, andere – wie (soziale Randgruppen, AusländerInnen, "die da oben" – für Misstände verantwortlich zu machen, Sündenböcke zu konstruieren und Gruppen von Menschen hiërarchisch zu werten (...) Abgelehnt wird (...) die Soziale Gleichheit jedes einzelnen', R. Gärtner, *Politik der Feindbilder. Rechtspopulismus im Vormarsch*, Wien 2009, p. 13. En: 'Rechtspopulismus ist insofern keine konsistente Ideologie, als die Feindbilder und Sündeböcke – "die anderen"- beliebig austauschbar sind', *ibidem*, p. 16. Centrale thema's van rechtspopulisten zijn evenwel: kritiek op de politieke elite (waar men zelf zegt niet bij te horen), directe democratie, de 'immigratiekwestie' (in het bijzonder moslims) en scepsis jegens de Europese Unie, *ibidem*, pp. 14, 19, 21, 23.

⁷⁴ Vgl. J. de Mul, 'Populisme in Nederland. De echte wil van het volk bestaat niet', *Het Financieele Dagblad*, 17 oktober 2009; P.H. de Jong, "'Middenpartij zwak in islamdebat". Paul Scheffer is ongerust over antwoord politiek op radicalisering', *Nederlands Dagblad*, 27 oktober 2009.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld: 'Almere praat over integriteit', *NRC Handelsblad*, 8 februari 2008; Linden, *Voorkomen*, p. 10; Chorus, *Afri*, passim.

⁷⁶ M. Bovens en A. Wille, 'Het vertrouwen in de overheid is terug', *NRC Handelsblad*, 1/2 december 2007; F. Spangenberg et al., *Maatschappelijke barometer. Meting 24*, Amsterdam 19 november 2008; *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 4.

⁷⁷ Blijkens een onderzoek van het bureau Synovate voor het televisieprogramma NOVA, 'Ook Wilders-aanhang bij Joods Nederland', *De Telegraaf*, 27 augustus 2009. Blijkens een onderzoek dat hetzelfde bureau deed voor *NRC Handelsblad* vond 74 procent van de PVV-stemmers dat de meeste politici 'zakkenvullers' zijn tegen 42 procent van de overige stemgerechtigden, S. Derix, W. Luyendijk en J. Mat, 'Waarom Wilders', *NRC Weekblad*, 26 september 2009. Zie ook de uitspraken van geciteerde PVV'ers in dat artikel.

⁷⁸ J. Rietman, 'Burgers zijn apathisch, en dat is de crisis', *NRC Handelsblad*, 3 december 2007.

⁷⁹ Vgl. M. Chavannes, *Niemand regeert. De privatisering van de Nederlandse politiek*, z.pl. 2009, passim; F. Ankersmit en L. Klinkers, *De tien plagen van de staat. De bedrijfsmatige overheid gewogen*, Amsterdam 2008; Vice-president van de Raad van State, 'De Raad in de staat - Algemene Beschouwingen', *Jaarverslag 2008 Raad van State*, Den Haag 2009, pp. 18 v.v.; F.L. Leeuw, J.S. Kerseboom en R. Elte, *Turven, tellen, toetsen. Over toezicht, inspectie, handhaving en evaluatie en hun maatschappelijke betekenis in Nederland*, Amsterdam 2007; J. de Beus, 'ADHD-bestuur met zijn voortdurende vernieuwing laat de publieke sector ontsporen', *NRC Handelsblad*, 28 juni 2008.

⁸⁰ Lijphart, *Verzuring, pacificatie en kentering*; H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen 1974.

⁸¹ Overigens liep het aantal meldingen van discriminatie in 2008 bij RADAR Rotterdam-Rijnmond voor het derde achtereenvolgende jaar terug, van meer dan 450 in 2005 naar 379 in 2008. Deze daling had ook betrekking op Marokkaanse Rotterdammers (van 71 in 2007 naar 39 in 2008), terwijl onder Rotterdammers van Turkse herkomst sprake was van een stijging met veertig procent (van 27 naar 38). Overigens geeft RADAR Rotterdam-Rijnmond aan dat het uiterst moeilijk is een relatie te leggen tussen het aantal meldingen en de feitelijke en juridisch vervolgbare discriminatie, RADAR Rotterdam-Rijnmond, *Feitenkaart 2008*. Bij RADAR Zuid-Holland-Zuid daalde het aantal klachten en meldingen van discriminatie van 66 in 2007 naar 45 in 2008, RADAR Regio Zuid-Holland, *Feitenkaart Discriminatie 2008*, Dordrecht 2009. In Midden- en West-Brabant bleef het aantal klachten en meldingen van discriminatie tussen 2007 en 2008 ongeveer gelijk: 253 in 2008, RADAR Regio Midden- en West-Brabant, *Feitenkaart Discriminatie 2008*, Breda 2009

⁸² S. Kamerman, 'Het kwaad is al geschied, vinden de Marokkanen', *NRC Handelsblad*, 13 maart 2009.

⁸³ RMO, *Polariseren*, p. 48. Vgl. minister Ter Horst in: M. Kleijwegt en M. van Weezel, 'Guusje ter Horst: "Een opstand van de elite is hard nodig"', *Vrije Nederland*, 4 juli 2009.

⁸⁴ RMO, *Polariseren*, p. 63.

⁸⁵ Vgl. RMO, *Polariseren*, pp. 14, 44 en 52.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: 'De naweeën van Fitna, Jordanië en Iran boos; Wilders laat debat schieten', *Spits*, 31 maart 2008; R. Rombouts, 'Vechten tegen de "dubbele standaard"', *De Gelderlander*, 18 mei 2009; R. Meijer, "'Ik heb de feiten de kiezers aan mijn kant'", *De Volkskrant*, 4 juli 2009; 'Geïntegreerde moslims reiken de hand', *De Volkskrant*, 6 juli 2009; J. Chorus, 'Er zijn problemen, maar niet door de islam', *NRC Handelsblad*, 22 september 2009; Trommel, 'Tirannie van het licht', p. 82; Gijs van de Westelaken: 'Tegenwoordig heb je Geert Wilders. Hij debatteert niet, maar poneert alleen stellingen. Dat is symptomatisch voor de huidige sfeer in het land', "'Geen urgentie rond islamdebat'", *TC Tubantia*, 1 november 2009.

⁸⁷ De Dreu, 'Het nut van polarisatie', p. 144.

⁸⁸ Vgl. 'B. Heijne, 'Pulp', *NRC Handelsblad*, 5/6 september 2009: 'neem de opiniepagina's van de afgelopen maanden door of kijk een uurtje televisie, en je weet het zeker: alle energie gaat in Nederland in het debat zitten.' Zie ook . De Dreu, 'Het nut van polarisatie', p. 148.

⁸⁹ J. Chorus, 'Stevige deuken in ons wij-gevoel', *NRC Handelsblad*, 13 februari 2009; B. de Graaff, 'The Inertia of Metropolitan Bureaucracy: The Institutional Setting in The Hague and Decolonization of Indonesia', D. Elizalde (ed.), *Las relaciones internacionales en el Pacífico (siglos XVIII-XX)*, Madrid 1997, 537-552; idem, 'Activist and Catalyst: Dutch Moralistic Decision-Making Regarding (Former) Yugoslavia, 1991-1994', *Journal of European Integration History*, vol. 10 no. 1 (2004), 139-168.

⁹⁰ Duyvendak, Engelen, De Haan, *Nederland*, pp. 84-88; De Jong, *Wereld*, pp. 91-94; D. Houtman, P. Achterberg en J.W. Duyvendak, 'Rechtse partijen pleiten voor individuele vrijheid en laten links sprakeloos achter', *NRC Handelsblad*, 27/28 september 2008; idem, 'Boerka's', pp. 114-115.

⁹¹ D. Houtman, P. Achterberg en J.W. Duyvendak, 'Rechtse partijen pleiten voor individuele vrijheid en laten links sprakeloos achter', *NRC Handelsblad*, 27/28 september 2008.

-
- ⁹² Vgl. Houtman en Duyvendak, 'Boerka's', p. 108; De Jong, *Wereld*, pp. 31-32, 68, 92-93.
- ⁹³ J.W. Duyvendak, 'In Amerika is nostalgie niet revanchistisch, maar hier wel', *NRC Handelsblad*, 8/9 augustus 2009.
- ⁹⁴ H. Ghorashi, R. Lubbers en N. Tahir, 'Vier de komst van migranten, haal alles uit hen wat ze in zich hebben en dat is veel', *NRC Handelsblad*, 27/28 januari 2007.
- ⁹⁵ L. Veldboer, J.W. Duyvendak en C. Bouw, 'Inleiding: menging als maatstaf', in: idem (eds.), *De mixfactor: integratie en segregatie in Nederland*, Amsterdam 2007, p. 22.
- ⁹⁶ *Ibidem*, p. 14. Zie ook Duyvendak, Engelen, De Haan, *Nederland*, p. 88; Lucassen en Willems, *Gelijkheid en onbehagen*, pp. 14 en 32; J. Chorus, 'Er zijn problemen, maar niet door de islam', *NRC Handelsblad*, 22 september 2009.
- ⁹⁷ Duyvendak, Engelen, De Haan, *Nederland*, p. 109.
- ⁹⁸ Trommel, 'Tirannie van het licht', p. 84.
- ⁹⁹ M. Buitelaar, *Van huis uit Marokkaans. Over verweven loyaliteiten van hoogopgeleide migrantendochters*, Amsterdam 2009.
- ¹⁰⁰ Vgl. Lucassen en Willems, *Gelijkheid en onbehagen*, p. 62; Ghorashi, 'Polariseren', p. 166; Dommering, 'Een normatief kader', pp. 217-218; G. Engbersen, 'Laat symbolische kwesties debat over integratie niet overheersen', *NRC Handelsblad*, 15/16 december 2007; A. Enklaar, 'Cultuurverschil nekt allochtoon die baan zoekt', *NRC Handelsblad*, 22 november 2007; A. van Dongen, 'In Nederland hoor je er niet snel bij', *Dagblad De Pers*, 20 oktober 2008.
- ¹⁰¹ Vgl. voormalig minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie in: D. Stokmans en J. Wester, 'Integratie duurt nog wel veertig, vijftig, zestig jaar', *NRC Handelsblad*, 27 november 2007.
- ¹⁰² Vgl. Duyvendak, Engelen, De Haan, *Nederland*, p. 16; R. Wijnberg, 'Waarom voelt een gelovige zich zo snel gekwetst', *NRC.Next*, 6 februari 2008; D. Stokmans, 'Godslastering. Moeilijk tastbaar, behalve voor de gelovigen zelf', *NRC Handelsblad*, 14 maart 2008; R. Stiphout, 'Islam – gevoelig voor kritiek', *Elsevier*, 12 januari 2008; 'Cartoon NRC Handelsblad, kwetst christenen', *NRC Handelsblad*, 1 maart 2008; S. Jensen, 'Hè nee, niet weer die historische Jezus', *NRC Handelsblad*, 28 maart 2008; 'Geen Deense, maar een Nijmeegse cartoonrel', *De Volkskrant*, 2 april 2008; 'Klagen moslims zo vaak over kunst?', *Dag*, 23 mei 2008; K. Bessems, 'De staat let goed op spotprenten over de islam', *Dagblad De Pers*, 21 mei 2008.
- ¹⁰³ M. Slootman et al., *Salafi-jihadi's in Amsterdam*, Amsterdam 2009, pp. 31, 33. Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*.
- ¹⁰⁴ VVD-fractieleider M. Rutte en de arabist prof.dr. H. Jansen in: J. Groen en A. Kranenberg, 'Zelfs het cabaret wordt zouteloos door de islam', *De Volkskrant*, 3 april 2009. Zie ook Trommel, 'Tirannie van het licht', pp. 97-98.
- ¹⁰⁵ Vgl. Sniderman en Hagendoorn, *Ways of Life*, pp. 19-20 en 28; De Jong, *Wereld*, pp. 27-28, 31, 56-57, 94.
- ¹⁰⁶ Vgl. A. Ramdas, 'Ondeugendheden', *NRC Handelsblad*, 25 februari 2008.

¹⁰⁷ A. Luyten, 'God is springlevend', *Knack*, 11 september 2009; Vgl. M. Mauss, 'Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques', *Année Sociologique 1923-1924*, pp. 1-106.

¹⁰⁸ Vgl. I. Buruma, *Dood van een gezonde roker*, Amsterdam 2006, p. 81.

¹⁰⁹ I. Buruma in "'Tolerantie is bijna een scheldwoord'", *NRC Handelsblad*, 24 januari 2008.

¹¹⁰ B. Heijne, 'Ik sta aan de goede kant', *NRC Handelsblad*, 20 oktober 2007; Sj. De Jong, 'Wie de westerse cultuur wil verdedigen, matigt zijn toon. Niet uit angst, maar uit fatsoen', *NRC Handelsblad*, 8/9 september 2007; D. Pels, 'Bange PvdA durft niet te twijfelen. Twijfels over wie we zijn, wordt in de integratienota opgevat als zelfhaat', *NRC Handelsblad*, 2 januari 2009; H. Ghorashi, 'Polariseren in het Nederland van nu betekent olie op het vuur', RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 153; J. Niemöller, 'Klaar voor de volgende ronde', *HP/De Tijd*, 19 december 2008.

¹¹¹ G. Wilders in *De Volkskrant* van 7 oktober 2006; bij het Verantwoordingsdebat in de Tweede Kamer in het voorjaar van 2009 en voor de Deense televisie in juni 2009, beide malen geciteerd in: K. Bessems en D.J. Nieuwboer, 'Het kan altijd nóg wat radicaler', *Dagblad De Pers*, 16 juni 2009.

¹¹² Zie bijvoorbeeld: G. Wilders in: K. Bessems en D.J. Nieuwboer, 'Het kan altijd nóg wat radicaler', *Dagblad De Pers*, 16 juni 2009.

¹¹³ RMO, *Polariseren*, p. 12; J. Kuitenbrouwer, 'Nog één keer: het zijn geen Marokkanen. Laten wij nu eens een eind maken aan de taalkundige maskerade rond afkomst en achtergrond', *NRC Handelsblad*, 20 november 2008; 'Terugblik op vijf jaar Forum. "We moeten een keer ophouden om over integratie te praten"', *Illustrer*, 2009, no. 3, pp. 15-16; P. Ramesar, 'Noem haar niet "Marokkaanse"', *Trouw*, 20 januari 2009; T. Dibi, 'Zo denk ik erover als oer-Hollandse Marokkaan', *NRC Handelsblad*, 24 juli 2009; A. Karimi, 'Pleidooi voor "wij-gevoel"', *Spits*, 30 oktober 2009.

¹¹⁴ S. Harchaoui, 'Radicalisme als insluitingsprobleem', idem (ed.), *Hedendaags radicalisme. Verklaring en aanpak*, Apeldoorn-Antwerpen 2006, pp. 6-7; Schiffauer, *Parallelgesellschaften*, pp. 109 en 136; RMO, *Polariseren*, p. 56; R. Wijnberg, 'Zachte sprekers hoor je niet! Oproepen tot "toonmatiging" in het debat werkt averechts zolang niet iedereen er gehoor aan geeft', *NRC Handelsblad*, 12 december 2007; 'Jihadistisch forum: Al-Qaeda blij met film Wilders', *NRC Handelsblad*, 29 maart 2008; F. Boon, "'Wij' en 'zij' zijn het eens. JOVD'ers en moslims in debat naar aanleiding van "Fitna"', *NRC Handelsblad*, 2 april 2008; J. Hoekman, 'Kiest u maar: islam haten of omhelzen', *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2009; "'Gelukkige moslims passen niet in het plaatje"', *NRC Handelsblad*, 8/9 december 2007; J.L. Heldring, 'Het centrum wijkt. Situatie uitstekend?', *NRC Handelsblad*, 6 augustus 2009; "'Britse regering negeert belangen van christenen"', *Metro*, 9 juni 2008.

¹¹⁵ Vgl. Berger, *Islam*; 'Feiten tellen niet in het islamdebat"', *Noordhollands Dagblad*, 17 oktober 2009.

¹¹⁶ Vgl. Berger, *Islam*.

¹¹⁷ P. Wierenga, 'Film of niet, het regent toch al aangiften tegen Geert Wilders', *Dagblad De Pers*, 5 maart 2008; J. Groen en A. Kranenberg, 'Wilders mag islam fascistisch noemen', *Dag*, 8 april 2008; 'Vervolgen Wilders politiek mijnenveld', *NRC Handelsblad*, 3 mei 2008; 'Eindelijk gerechtigheid', *De Telegraaf*, 21 januari 2009; "'Bananenrechtspraak. Ik krijg geen eerlijk proces"' en 'Valt het Hof te prijzen om zijn moed of is uitspraak tegemoetkoming aan jihadisten?', *NRC Handelsblad*, 22 januari 2009; 'Vervolging Wilders leidt tot felle reacties', *Metro*, 22 januari 2009; 'Geert W. wacht een gouden politieke toekomst', *Dagblad De Pers*, 22 januari 2009; M. Haenen, 'Vervolging Wilders lokt haatmails uit. Hof Amsterdam aangevallen na zaak Wilders', *NRC*

Handelsblad, 14 maart 2009; M. Haenen, 'Hof Amsterdam aangevallen na zaak Wilders', *NRC Handelsblad*, 14 maart 2009; 'Hof bestookt met haatmails wegens rechtszaak Wilders', *Algemeen Dagblad*, 16 maart 2009; J. van Donselaar, 'Inzake islamofobie'; RMO, *Polariseren*, pp. 51 en 65.

¹¹⁸ D. Naaktgeboren, "Proces van de eeuw", *De Telegraaf*, 12 september 2009

¹¹⁹ 'CU-leider André Rouvoet: Rechtszaak Wilders slecht', *Dagblad De Pers*, 27 oktober 2009. Ook hoogleraar Rick Lawson van de Universiteit Leiden meende dat '[w]hatever the outcome of the Wilders trial, it is bound to be divisive', R. Lawson, 'Dilemmas for human rights scholars: the Wilders case', *School of Human Rights Research Newsletter*, June 2009, p. 12.

¹²⁰ E. Tonkens, 'Onze trotse Nederlanders', *De Volkskrant*, 13 mei 2009; RMO, *Polariseren*, p. 49.

¹²¹ F. van de Vijver, 'Perspectief vanuit de crossculturele psychologie: polarisatie is universeel', p. 53; Trommel, 'Tirannie van het licht', p. 97; Ghorashi, 'Polariseren', p. 166-167; S. Kamer- man, 'Eerst geloof opgeven, dan pas mag je meedoen', *NRC Handelsblad*, 10 oktober 2007; C. van Gelder, 'Integreren is nooit klaar', *Dagblad De Pers*, 27 maart 2008; C. Power, 'Breaking Through', *Time*, 30 januari 2008. Overigens zijn er ook autochtone Nederlanders die emigratie overwegen wegens het optreden van Wilders, zie bijv. 'Blijvend vertrek uit het vaderland. Emigratiebeurs populair door Geert Wilders' film', *Metro*, 10 maart 2008.

¹²² Zie bijvoorbeeld: R. Meerhof, 'CDA worstelt al sinds de oprichting met moslims', *De Volkskrant*, 30 juni 2009.

¹²³ Vgl. R. Meerhof, 'PvdA is stilte rond PVV voorbij', *De Volkskrant*, 18 juni 2009; M. Koster en M. Nieuwenhuis, 'Kabinet opent aanval op PVV' en 'Boodschappenjongen Kees de Jager: "We gaan met Wilders in debat"', *Dagblad De Pers*, 26 juni 2009; 'Ministers zetten aanval op Wilders in', *Reformatorisch Dagblad*, 29 juni 2009; S. Wynia, 'Stop de aanval', *Elsevier*, 4 juli 2009. Aanvankelijk verklaarde Wilders ook met enige afstand in de tijd dat zijn uitspraak over de uitzetting van tientallen miljoenen moslims uit Europa geen *slip of the tongue* was, R. Meijer, "'Ik heb de feiten en de kiezers aan mijn kant'. Wilders antwoordt zijn critici', *De Volkskrant*, 4 juli 2009. Later mitigeerde hij deze uitspraak toch enigszins: K. Bessems/D.J. Nieuwboer, 'Hé, Wilders slikt iets in. PVV – Het lijkt wel oude politiek', *Dagblad De Pers*, 17 juni 2009.

¹²⁴ M. Kleijwegt en M. van Weezel, 'Guusje ter Horst: "Een opstand van de elite is hard nodig"', *Vrije Nederland*, 4 juli 2009; D.J. Nieuwboer, 'Basta! Elite versus Wilders. Je kunt ook te veel nar het volk luisteren', *Dagblad De Pers*, 10 juli 2009. Minister Ter Horst leek het adagium van oud-minister Vredeling van Defensie te volgen: 'Wie op het kompas van het volk vaart komt bedrogen uit. Hoe gek het ook klinkt, democratie moet op het volk veroverd worden', Geciteerd in R. Foppen, 'Een protestants commentaar op Kerk & Ambt', http://www.rk-kerkplein.org/home/themas/r-k_kerk/ambten/een-protestants-commentaar-op-kerk-ambt, geraadpleegd 4 oktober 2009.

¹²⁵ D.J. Nieuwboer, 'Partij van de Arbeid is het gezeik van het volk meer dan zat', *Dagblad De Pers*, 26 oktober 2009.

¹²⁶ R. Meijer, "'Ik heb de feiten en de kiezers aan mijn kant'. Wilders antwoordt zijn critici', *De Volkskrant*, 4 juli 2009.

¹²⁷ P.H. Donner, 'Taboes zijn er niet voor niets', *NRC Handelsblad*, 25 juni 2009.

¹²⁸ 'Van Middelkoop: integratie verder dan Wilders wenst', *Trouw*, 27 juni 2009.

¹²⁹ 'Geen overzicht van kosten allochtonen', *NRC Handelsblad*, 5 september 2009; R. Meijer, 'Minister gunt Wilders pleziertje niet', *De Volkskrant*, 7 september 2009; 'SP: PVV moet antwoord krijgen', *Spits*, 7 september 2009; H. Staal, 'Iedereen wordt nerveus en aan het eind wint de PVV', *NRC Handelsblad*, 11 september 2009. Overigens werden de kosten van allochtonen al eerder berekend, R. Euwals en H. ter Rele, *Immigration and the Dutch Economy*, Den Haag 2003; Th. Niemantsverdriet en M. Oberndorff, 'Een dure grap. Kosten allochtonen al vaker berekend', *Vrij Nederland*, 1 augustus 2009, pp. 10-12. En later besloot het instituut voor multiculturele ontwikkeling Forum een kosten-baten-analyse te maken van immigratie naar Nederland. Het verzocht hoogleraar economie Peter Nijkamp van de Vrije Universiteit onderzoek te doen, die eerder met zijn Migration Impact Assessment-studie al op de positieve bijdrage van migranten aan de Nederlandse economie had gewezen, R. Pietersen, 'Kosten immigratie toch onderzocht. Na PVV wil ook multicultureel instituut Forum duidelijkheid', *Trouw*, 25 september 2009. D66-leider Alexander Pechtold verklaarde zich geen tegenstander van een onderzoek naar de kosten van immigratie. Hij zag in de vragen van de PVV 'iets nieuws. Want dat de club van Wilders nu geïnteresseerd is in getallen, in feiten, dat is nieuw. We gaan dus nu niet meer vanuit de onderbuik, vanuit de emoties, debatteren, maar we gaan met Wilders vanuit de feiten debatteren', A. Pechtold, 'Zomerreces bijna voorbij', Videoblog Alexander Pechtold van 13 augustus 2009, <http://d66blog.nl/alexander-pechtold/tag/alexander-pechtold/>.

¹³⁰ 'Van der Laan: immigratievragen beantwoord', *Dagblad De Pers*, 10 september 2009; Beantwoording Kamervragen (37440) door de ministers van Wonen, Wijken en Integratie, Justitie en Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 4 september 2009.

¹³¹ P. Piryns, 'Opgeblazen kikkers', *Knack Magazine*, 11 november 2009.

¹³² M. Kleijwegt en M. van Weezel, 'Guusje ter Horst: "Een opstand van de elite is hard nodig"', *Vrij Nederland*, 4 juli 2009.

¹³³ K. Bessems, "'Ik raak niet verwoest door verlies'", *Dagblad De Pers*, 9 september 2009.

¹³⁴ 'Cohen wil hulp wetenschappers. Burgemeester vraagt om kennis en inzicht die duidelijk maken hoe de islam zich ontwikkelt', *Het Parool*, 15 oktober 2009; "'Feiten tellen niet in het islamdebat'", *Noordhollands Dagblad*, 17 oktober 2009.

¹³⁵ Resp. R. Schouten, M. van Hintum en (tweemaal) Th. Von der Dunk, geciteerd in: D.J. Nieuwboer, 'Basta! Elite versus Wilders. Je kunt ook te veel nar het volk luisteren', *Dagblad De Pers*, 10 juli 2009. Zie ook T. Zwaan, 'Het is zinvol om PVV een het fascisme te vergelijken' en D. Barnouw, 'Nou, die vergelijking houdt geen stand', *NRC Handelsblad*, 11/12 juli 2009.

¹³⁶ :D.J. Nieuwboer, 'Basta! Elite versus Wilders. Je kunt ook te veel nar het volk luisteren', *Dagblad De Pers*, 10 juli 2009. Zie ook A.C. Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand*, Amsterdam 2009.

¹³⁷ 'De stelling van Rob Riemen: Een gecorrumpeerde elite is gevaarlijker dan de politieke islam', *NRC Handelsblad*, 26 en 27 september 2009.

¹³⁸ J.D. Snel, 'Vooral CDA en VVD moeten zich opmars PVV aantrekken', *NRC Handelsblad*, 14 november 2009.

¹³⁹ R. Cuperus, 'Duits, Nederlands chagrijn', *NRC Handelsblad*, 2 oktober 2009.

¹⁴⁰ E. Nazarski, 'Wilders' Grote Schoonmaak', http://www.amnesty.nl/wereldnieuws_artikel/54419, geraadpleegd 27 september 2009. Zie ook E. Nazarski, 'Het woedende volk', http://www.joop.nl/opinies/detail/artikel/het_woedende_volk/, 10 november 2009.

¹⁴¹ F. Abrahams, "'Kopvod" verklaard' en E. Sanders 'Hoe komt Wilders aan "kopvoddentaks"?', *NRC Handelsblad*, 22 september 2009. Overigens bleek later dat de PVV dit belastingvoorstel niet had doorgerekend en verzocht het PVV-Tweede Kamerlid Tony van Dijk staatssecretaris De Jager van Financiën dat te doen, 'PVV "vergeet" toch maar de kopvoddentax', *Metro*, 3 november 2009.

¹⁴² B. Heijne, 'Terugslaan', *NRC Handelsblad*, 19 september 2009.

¹⁴³ B. Heijne, 'Knuffelautochtonen', *NRC Handelsblad*, 14 november 2009.

¹⁴⁴ 'Van der Laan: Allochtonen moeten wel meedoen', *Metro*, 3 november 2009.

¹⁴⁵ Voor een kritiek daarop zie R. van 't Rood, 'Gescheiden inburgeren, graag', *NRC Handelsblad*, 6 juli 2009, die stelt dat bewustwording uitsluitend mogelijk is in een veilige setting en dat de emancipatie van de tweede feministische golf niet mogelijk was geweest door sexegemengde praatgroepen. Voor een ondersteuning van het standpunt van de minister zie H. van Wersch, 'Apart inburgeren hindert integratie', *De Volkskrant*, 23 juli 2009: 'Van het afwijzen van gescheiden cursussen gaat een sterke signaalwerking uit, ook naar een groeiende groep mondig moslima's die principieel weigeren deel te nemen aan gemengde cursussen'. Voor de visie van de regering op integratie zie ook de Integratiebrief die minister Van der Laan op 17 november 2009 aan de Tweede Kamer zond, waarin de minister schreef dat van nieuwkomers extra inspanningen mogen worden verwacht om als gelijkwaardig burger in de Nederlandse samenleving te participeren. Zie ook R. Pietersen, 'Omstreden huwelijk', *Trouw*, 18 november 2009.

¹⁴⁶ Vgl. R. Lawson, 'Wild, wilder, wildst', *NJCM Bulletin*, jg. 33 (2008) no. 4, pp. 469 vv; K. Bessems en D.J. Nieuwboer, 'Het kan altijd nóg wat radicaler', *Dagblad De Pers*, 16 juni 2009.

¹⁴⁷ 'Vrijheid van Wilders anders dan andere', *Noordhollands Dagblad*, 5 november 2009.

¹⁴⁸ J. von Mittelstaedt, 'The Netherlands' Fearmonger. Geert Wilders' One-Man Crusade against Islam', *Spiegel Online*, 12 november 2009.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ R. Meijer, "'Ik heb de feiten en de kiezers aan mijn kant". Wilders antwoordt zijn critici', *De Volkskrant*, 4 juli 2009.

¹⁵¹ NOS-Journaal, 2 november 2009.

¹⁵² Zie ook B. Heijne, 'Een vraag voor Wilders', *NRC Handelsblad*, 31 oktober 2008, die de vraag opwerpt welke (buitenlandse) financiers achter de PVV steken.

¹⁵³ Na onderzoek bleek er bij 304 meldingen sprake te zijn van strafbare bedreigingen, die konden worden omgezet in een aangifte. Daarmee lag het aantal aangiftes hoger dan in 2007 (264) en 2006 (265 aangiftes). Deze stijging moet worden toegeschreven aan het feit dat de drempel om aangifte te doen is verlaagd. Behalve Wilders werden premier Balkenende en andere bewindspersonen, alsmede Eerste en Tweede Kamerleden bedreigd, 'Politici 424 keer bedreigd', *Het Parool*, 12 maart 2009.

¹⁵⁴ Zie bijv. European Foundation for Improvement of Living and Working Condition, *Second European Quality of Life Survey*, Luxembourg 2009; F. Spangenberg et al., *Maatschappelijke barometer. Meting 24*, Amsterdam 19 november 2008; 21minuten.nl, *Editie 2009. De Nederlandse samenleving; Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 5

¹⁵⁵ Geciteerd in P. Sabel, 'De burger, dat is de ander', *Dagblad De Pers*, 8 oktober 2009.

¹⁵⁶ In het derde kwartaal van 2009 daalde het percentage mensen dat de inkomen en economie noemde als zaken die hoog op de politieke agenda zouden moeten staan ten opzichte van het tweede kwartaal van 18 naar 13, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 8.

¹⁵⁷ Intomart, GfK, *De Nationale Crisismeter, meting 3*, september 2009. Zie ook de resultaten van een Jobtrack-enquête in september 2009: 'Verdiepen: geen vrees voor ontslag', <http://www.jobtrack.nl/jobtrack/CmsPage.aspx?cmsu=carriereplaza/in-gesprek-met-je-baas/verdiepen-geen-vrees-voor-ontslag>, geraadpleegd 6 oktober 2009.

¹⁵⁸ *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, pp. 3-4.

¹⁵⁹ Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, pp. 1 en 13.

¹⁶⁰ European Commission, *Discrimination in the EU in 2009*, Eurobarometer 317, pp. 11, 64, 112, 115, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_317_en.pdf.

¹⁶¹ F. van de Vijver, 'Perspectief vanuit de crossculturele psychologie: polarisatie is universeel', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 58-59. Dit is wat de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling noemt: de medialogica, RMO, *Polariseren*, pp. 14-15 en 45-46.

¹⁶² *Ibidem*, p. 60.

¹⁶³ Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport integratie 2009*, p. 13.

¹⁶⁴ E. Bijlsma, 'Hoofddoek af op school', *Spits*, 29 september 2009.

¹⁶⁵ J. Polman, 'PVV pleit voor exit-onderzoek. Autochtonen keren eigen land steeds vaker de rug toe', *Spits*, 18 oktober 2009. Ook de islamdeskundigen Ruud Peters en Thijl Sunier benadrukken dat de media uitzonderlijk veel aandacht hebben voor een gering percentage moslims dat problemen heeft of veroorzaakt, A. Schulte, 'Cohen snapt islam niet', *Het Parool*, 16 oktober 2009.

¹⁶⁶ Zie bijv. L. van Kemenade, 'VVD woest over korting cursus Arabisch', *Elsevier.nl*, 8 september 2008; "'Onjuistheid over spelfouten". Boosheid over toepassen regels voor allochtonen', *Spits*, 9 juli 2009; 'Blanke dertiger voelt zich gediscrimineerd', *Spits*, 28 augustus 2009; S. Derrix, W. Luyendijk en J. Mat, 'Waarom Wilders', *NRC Weekblad*, 26 september 2009; F. Abrahams, 'Broodje allochtoon', *NRC Handelsblad*, 6 oktober 2009; J. Polman, "'Het moet wel fatsoenlijk blijven'", *Spits*, 8 oktober 2009; B. Heine, 'Knuffelautochtonen', *NRC Handelsblad*, 14 november 2009; J. Wanders, 'Debat schuurt en schrijnt in R'dam', *De Volkskrant*, 20 november 2009.

¹⁶⁷ F. Spangenberg et. al, *Stand.tv, Meting 29* (25 juni 2009).

¹⁶⁸ Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*.

¹⁶⁹ CBS-rapport *Religie aan het begin van de 21^{ste} eeuw*; 'Poldermoslim ontkerkelijkt ook' en J. van Geel, 'Moskee raakt leger maar clubgebouw blijft vol. Tweede generatie voelt zich vrijer om zelfstandige keuzen te maken', *NRC Handelsblad*, 29 juli 2009.

¹⁷⁰ Zie bijv. het jaarlijks onderzoek naar minderheden op de arbeidsmarkt van Intelligence Group, K. Boomsma, 'Allochtoon voelt zich vaker vreemde', *Metro*, 29 februari 2008; Entzinger

en Dourleijn, *De lat steeds hoger*, D.J. Korf et al., *Geloof en Geluk. Traditie en vernieuwing bij jongen moslims*, Utrecht 2008; S. Kamerman, 'De integratie vordert maar het gevoel blijft achter', *NRC Handelsblad*, 27 maart 2008; S. Kamerman, 'Die strikte islamregels zijn voor als we wat ouder zijn', *NRC Handelsblad*, 3 december 2008, J. Groen en A. Kranenberg, 'Sluiers, lipgloss en rastahaar. Het eerste Nationaal Islamitisch Congres in Amsterdam trekt een zeer gemengd publiek', *De Groene Amsterdammer*, 18 mei 2009. Over het de hand lichten met islamitische leefregels zie ook A. Aynan, 'Goed nieuws voor de niet-vastende moslims', *NRC Handelsblad*, 15 september 2009.

¹⁷¹ Zie bijv. M. Benzakour, 'Filmplan Wilders. Veel moslims halen verveeld hun schouders op. "Toe Geert, doe meteen ook vast deel 2"', *NRC Handelsblad*, 6 februari 2008; 'Moskeeën reageren rustig op film Wilders', ANP-bericht, 28 maart 2008; A. Olgun, "'Wilders faalde in zijn opzet te beledigen'", *NRC Handelsblad*, 29/30 maart 2009; J. Alberts en S. Derix, 'Polderende moslims', *NRC Handelsblad*, 5/6 april 2008..

¹⁷² 'Wilders gaat vervolg Fitna maken', ANP-bericht, 16 april 2009.

¹⁷³ J. Groen en A. Kranenberg, 'Extreem-rechts laat moslimradicaal koud', *De Volkskrant*, 7 oktober 2009.

¹⁷⁴ Inspectie van het Onderwijs, *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2007/2008*, Utrecht 2009, p. 294.

¹⁷⁵ *Ibidem*, pp. 293 en 298.

¹⁷⁶ A. Liukku, "'Moslims moeten vechten voor de toekomst". Nederlandse Moslim Partij. Afavallige PvdA'er Ismaili vindt problemen met Marokkaanse jeugd flink overdreven', *AD/Rotterdams Dagblad*, 7 augustus 2009; 'Hondenpoep is grootste probleem', *NRC Handelsblad*, 7 november 2009.

¹⁷⁷ J. Groen en A. Kranenberg, *Opstand der gematigden. De groeiende weerbaarheid van Nederlandse moslims*, Amsterdam 2009; een bundeling van bijdragen van deze twee *Volkskrant*-journalisten, die voornamelijk uit 2007 en 2008 dateerden. Zie ook hoofdstuk 3.

¹⁷⁸ 'AIVD: Stagnatie groei salafisme', *Spits*, 10 september 2009. Zie ook hoofdstuk 3.

¹⁷⁹ F. Spangenberg et al., *Stand.tv. Meting 29*, 25 juni 2009; S. Kamerman, 'Bezorgd, maar niet bang om groei van PVV', *NRC Handelsblad*, 30 juni 2009. Zie ook "'Radicalisering en criminaliteit groeien als Wilders wint'", *Dagblad van het Noorden*, 13 juni 2009 en 'Wilders beangstigt moslims Helden', *Dagblad De Limburger*, 17 november 2009.

¹⁸⁰ Groen en Kranenberg, *Opstand der gematigden*.

¹⁸¹ F. Spangenberg et al., *Stand.tv. Meting 29*, 25 juni 2009; A. Karimi en M. van Beem, 'Angstig na winst PVV. Groeiend aantal allochtonen voelt zich ongemakkelijk', *Spits*, 9 juni 2009; S. Kamerman, 'Bezorgd, maar niet bang om groei van PVV', *NRC Handelsblad*, 30 juni 2009. Vgl. NICIS, *De Stad en Staat van de Burger*, Den Haag 2009; J. Wanders, "'Oudere moslims vrezen deportatie". Burgemeester Aboutaleb ziet angst toenemen onder Rotterdamse migranten. Hoogopgeleide migrantenkinderen overwegen vertrek', *De Volkskrant*, 16 juni 2009. Citaat van S. Harchaoui, directeur van Forum. Ook K. van den Bos, A. Loseman en B. Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: Onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*, Utrecht 2009, p. 95 signaleren dat moslimjongeren overwegen te emigreren, wegens stigmatisering door de media.

¹⁸² J. Polman, 'PVV pleit voor exit-onderzoek', *Spits*, 18 oktober 2009.

¹⁸³ E. Friedman, *Monitor antisemitische antecedenten in Nederland: 2008, met een verslag van de Gazaperiode: 27-12-2008 – 23-1-2009*, Amsterdam 2009; M. Hendriks, "Rotterdam voelt ook als een bezet gebied" en C. Banning, 'Naar de supermarkt met Gaza in gedachten', *AD/Rotterdams Dagblad*, 13 januari 2009; 'Houding Nederland steekt jonge moslims' en J. Groen en A. Kranenberg, 'Moslimboycot Aldi om Gaza', *De Volkskrant*, 13 januari 2009; 'CIDI: antisemitisme leeft op sinds Gaza' en "Politie grijpt niet in bij anti-joodse leuzen", *Metro*, 14 januari 2009; 'Cohen peilt emoties over Gaza', *Metro*, 15 januari 2009; S. Kamerman en J. Müller, 'Moslimjeugd windt zich op over geweld tegen "bloedbroeders" in de Gazastrook. Palestina vinden ze veel erger dan Irak', *NRC Handelsblad*, 17 januari 2009; M. Berger, "'Solidariteit prima, maar Gaza is niet te vergelijken met dit land'", *Algemeen Dagblad*, 17 januari 2009; M. Fogteloo, 'Gaza als katalysator. Activisme onder Moslimjongeren', *De Groene Amsterdammer*, 23 januari 2009; 'Gaza leidt tot meer discriminatie op internet', ANP-bericht, 19 januari 2009; 'Cohen: Passende uitweg emoties Gaza-conflict', ANP-bericht, 19 januari 2009; E. Lefkovits, 'Highest anti-Semitism rates in 2 decades', *The Jerusalem Post*, 25 januari 2009; 'Cidi ziet scherpe stijging antisemitisme', *Trouw*, 3 september 2009; M. Benzakour, 'Gaza-debat: een bombardement van sofismen', *Human*, lente 2009, pp. 6-8.

¹⁸⁴ 'Kabinet praat met joden en moslims', *NRC Handelsblad*, 24 januari 2009.

¹⁸⁵ Zie bijv. E. Drayer, '2 november 2009: Doe liever een pet over je keppeltje', *Trouw*, 5 november 2009; 'VVD wil bewaking joodse instellingen', *Het Parool*.

¹⁸⁶ 'Peiling: 50% Nederland noemt PVV extreem-rechts', *De Volkskrant*, 4 november 2009.

¹⁸⁷ *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 8.

¹⁸⁸ R. Pietersen, 'Je bent vóór of tegen de PVV', *Trouw*, 6 november 2009. Zie ook: Chr. Paulussen, 'Wilders kan beter uitdelen dan incasseren', *Eindhovens Dagblad*, 4 november 2009.

¹⁸⁹ 'PVV splijt samenleving', *De Telegraaf*, 3 november 2009.

¹⁹⁰ R. Pietersen, 'Conflict splijt netwerk JodenMarokkanen. Ophef over joodse steun voor PVV', *Trouw*, 12 november 2009; D.J. Nieuwboer, 'Moslims en Joden keren zich tegen Joodse PVV-fans', *Dagblad De Pers*, 19 november 2009.

¹⁹¹ www.politiekebarometer.nl/pdf/pb-2009-wk45extra.pdf, 5 november 2009, geraadpleegd 6 november 2009.

¹⁹² Zie bijv. J. Groen en A. Kranenberg, "'Wilders ondermijnt democratie'", *De Volkskrant*, 31 oktober 2009; 'Vrijheid van Wilders anders dan andere', *Noodhollands Dagblad*, 5 november 2009; "'Bedreigingen via internet is vooral een Nederlandse hobby'", *Dagblad van het Noorden*, 12 november 2009; 'Nederland is een angstparadijs', *AD/Algemeen Dagblad*, 12 november 2009; 'Beveiliging voor Herman van Veen', *Provinciale Zeeuwse Courant*, 11 november 2009. Ingezonden brief van H. van Veen en E. Leerkes in *De Volkskrant*, 7 november 2009; Persverklaring Herman van Veen aan RTV Utrecht, 9 november 2009; "'Van Veen demoniseert Wilders'", *De Telegraaf*, 10 november 2009; 'Van Veen: erg geschrokken van reacties op PVV-kritiek', *Algemeen Dagblad*, 10 november 2009; 'Herman van Veen bedreigd door PVV-aanhangers', *De Stentor*, 10 november 2009; 'Herman van Veen bedreigd om PVV', *NOS.Nieuws*, 10 november 2009; 'Terug in het publieke debat: demoniseren', *NRC Handelsblad*, 10 november 2009. Citaten uit: 'Wilders: bedreiging Van Veen is kwalijk', ANP-bericht, 10 november 2009. Zie ook 'Haatmails na hoofddoekenactie. Kunstenaars bedreigd na protestactie tegen Wilders' kopvoddentaks', *AD-Rotterdams Dagblad*, 13 november 2009.

¹⁹³ 'Jongerius overweegt "duivelspact" met PVV over AOW', *Trouw*, 5 oktober 2009; 'Wilders en Jongerius gaan praten', *De Volkskrant*, 10 oktober 2009; 'Jongerius en Wilders in gesprek over

AOW', *Het Financieele Dagblad*, 10 oktober 2009; 'AbvaKabo stelt positie Jongerius ter discussie', Nu.nl, 10 oktober 2009; 'Onrust bij bonden over PVV-contact Jongerius' en 'Geen persoonlijk gesprek Jongerius, Wilders', *Het Parool*, 12 oktober 2009; 'FNV spreekt afspraak Jongerius met PVV tegen', Radio Nederland Wereldomroep, 12 oktober 2009; 'FNV-afdeling wil vertrek Jongerius om "racistisch" PVV', *Elsevier*, 12 oktober 2009; 'FNV-voorzitter Jongerius speelde met vuur', *Wereldjournalisten.nl*, 13 oktober 2009; K. Bessems, 'GroenLinks: maak werk Wilders-vrij', *Dagblad De Pers*, 18 november 2009. .

¹⁹⁴ NOS.nl, 12 november 2009; 'Werkgevers: kabinet met PVV onwenselijk', *NRC Handelsblad*, 12 november 2009; 'VNO/NRCW ziet kabinet met PVV niet zitten', *Trouw*, 13 november 2009.

¹⁹⁵ B.J. Spruyt, 'Een beetje vreemd', weblog Bart Jan Spruyt, 9 september 2009, <http://bartjanspruyt.blogspot.com/2009/09/een-beetje-vreemd.html>. Zie ook W. Sinke, 'Bart Jan Spruyt, 'PVV'ers zijn paniek-conservatieven, met een ongekend voos verhaal', *HP/De Tijd*, 3 november 2009.

¹⁹⁶ J. Polman, 'Wilders lijkt niet zo eng meer' en 'Is het jachtseizoen op Wilders geopend?', *Spits*, 13 november 2009.

¹⁹⁷ Zie bijv. ook P. Broekema, 'De discussie over Oranje', NOS Weblogs, Weblog Binnenland, 5 oktober 2009; Voor 'papieren' indicaties van een steeds afstandelijker benadering van het koningshuis zie bijv. H. Beerkamp, 'Een advies voor de Oranjes van een fan', *NRC Handelsblad*, 18 september 2009; M. Thie, 'Iedereen inleveren? Dan ook het Koninklijk Huis. Opvallend veel bijval in de Tweede Kamer voor het voorstel van Geert Wilders om ook het hof te korten', *NRC Handelsblad*, 19 september 2009; J. Koelewijn en M. Thie, 'Niets is meer taboe als het om de Oranjes gaat' en 'Vervreemd van achterban die Oranjes moet steunen', *NRC Handelsblad*, 8 oktober 2009; 'Vertrouwen in prins blijft', *Metro*, 9 november 2009.

¹⁹⁸ Zie bijv. K. Versluis, 'Volkswoede "reaguurders" groeit ondergronds op internet', *Intermediair*, 12 december 2008; H. Middelweerd en Q. Snijders, 'Alleen maar nette mensen', *Revu* 2009, nr. 36. Een onderzoek van het dagblad *Trouw* in het najaar van 2008 wees uit dat Nederland sterk afwijkt van Duitsland, België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk met de vergroving van het taalgebruik op internet, 'Schelden op nieuwssites typisch Nederlands', *Trouw*, 6 oktober 2008. Volgens de criminoloog Frank Bovenkerk is schelden via internet 'vooral een Nederlandse hobby (...) Nergens is de hufferigheid en het verval van normen en waarden zo ernstig als hier', "Bedreigingen via internet is vooral een Nederlandse hobby", *Dagblad van het Noorden*, 12 november 2009. Vgl. Dommering, 'Een normatief kader', p. 221.

¹⁹⁹ B. van Sluis, 'Heil Hitler op Hyves', *Dagblad van het Noorden*, 12 september 2009.

²⁰⁰ 'De digitale geloofsstrijd', *Nederlands Dagblad*, 17 maart 2009.

²⁰¹ Chr. Knijff, 'Nuttige kijk op de onderbuik. Achtergrond <http://marokko.nl>', *De Volkskrant*, 6 november 2009.

²⁰² Zie bijv. de site <http://www.crisis-proof.nl>.

²⁰³ Vgl. Intomart, Gfk, *De Nationale Crisismeter, meting 3*, september 2009. Vgl. *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 12; F. Spangenberg et al., *Stand.tv, meting 31*, september 2009..

²⁰⁴ 'Nederlandse werknemers crisismoed', *Spits*, 21 juli 2009. Deze cijfers werden min of meer bevestigd bij Intomart, Gfk, *De Nationale Crisismeter, meting 3*, september 2009; *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Kwartaalbericht 2009/3, p. 12.

²⁰⁵ P.H. de Jong, 'Nederlander is onwetend optimistisch', *Nederlands Dagblad*, 30 juli 2009.

²⁰⁶ www.wijzeringeldzaken.nl.

²⁰⁷ Zie bijv. de sterke stijging van winkeldiefstal in Nederland in het bijzonder bij de middenklasse in een poging om de levensstijl van vóór de crisis te kunnen handhaven, U.K. Centre for Retail Research, 'The Global Theft Barometer 2009', http://www.retailresearch.org/global_theft_baromter/2009keyfindings.php.

²⁰⁸ D. Vlasblom, 'Rechts populisme groeit tegen de recessie in. Sociologen schrijven de winst van Wilders toe aan groeiend wantrouwen jegens de verzorgingsstaat', *NRC Handelsblad*, 24 maart 2008.

²⁰⁹ 'Ten geleide', in: RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 7. Overigens wordt in een Utrechts onderzoeksrapport juist gesteld dat polarisatie kan leiden tot radicalisering, Linden, *Voorkomen*, p. 10.

²¹⁰ RMO, *Polariseren*, pp. 10 en 20.

²¹¹ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan de burgemeesters, 16 juli 2009, 2009-0000371847.

²¹² Van de 22 gemeentes die in het onderzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties naar polarisatie en radicalisering op lokaal niveau aangaven dat er binnen hun grenzen sprake is van polarisatie, was er slechts één die dit in verband bracht met dierenrechtenextremisme (in de provincie Noord-Brabant); in alle andere gevallen werd de polarisatie toegeschreven aan spanningen rond rechtsextremisme, moslims of onbekende redenen.

²¹³ AIVD, *Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland*, Den Haag 2007.

²¹⁴ Evenblij, *Respect!*, p. 9; I. Yerden, B. Hallich en H. van Koutrik, *Wij zijn allen Nederlander. Over de onrust in de samenleving*, Apeldoorn 2008; F. van de Vijver, 'Perspectief vanuit de crossculturele psychologie', RMO, *Polarisatie*, p. 58.

²¹⁵ Veldboer, Duyvendak en Bouw, 'Inleiding: menging als maatstaf', pp. 13-14; J. Groen en A. Kranenberg, 'Geschoolde allochtoon niet toleranter', *de Volkskrant*, 16 september 2009.

²¹⁶ A. Vink, 'School als afspiegeling buurt is "onzinnig ideaal"', *NRC Handelsblad*, 20 november 2009.

²¹⁷ Gijsberts en Dagevos, *Jaarrapport Integratie 2009*, p. 2. Zie ook *ibidem*, p. 10.

²¹⁸ Het afgelopen decennium is het aantal huwelijken van Turkse en Marokkaanse Nederlanders met een partner uit het land van herkomst sterk gedaald, van ongeveer 1 op 2 naar 1 op 4, Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, p. 6. Bij internationale vergelijking blijkt trouwens ook dat Nederlanders relatief zelden zeggen vrienden in het buitenland te hebben. In dat opzicht lijken de reislustige Nederlanders nog het meest op Oost-Europeanen. Alle andere West-Europese landen scoren in dit opzicht hoger dan Nederland; Zweden, Noorwegen en Luxemburg zelfs tweemaal zo hoog, European Foundation for Improvement of Living and Working Condition, *Second European Quality of Life Survey*, Luxembourg 2009, p. 34.

²¹⁹ Entzinger in een interview naar aanleiding van de verschijning van Entzinger en Douleijn, *De lat steeds hoger*, S. Kamerman, 'De integratie vordert maar het gevoel blijft achter', *NRC Handelsblad*, 27 maart 2008.

-
- ²²⁰ J. Groen en L. Nicolassen, 'Nederlander ziet moslim niet staan', *De Volkskrant*, 26 juni 2004.
- ²²¹ Veldboer, Duyvendak en Bouw, 'Inleiding: menging als maatstaf', p. 15.
- ²²² Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, p. 10.
- ²²³ Veldboer, Duyvendak en Bouw, 'Inleiding: menging als maatstaf', p. 16; M. Uyterlinde, R. Engbersen en V. Lub, 'Contactleggingskunde', in: Veldboer, Duyvendak en Bouw (eds.), *De mix-factor*, pp. 157-159. F. van de Vijver, 'Perspectief vanuit de crossculturele psychologie', RMO, *Polarisatie*, p. 54.
- ²²⁴ A. Flache (Universiteit van Groningen) en M.W. Macy (Cornell University, 'Why more contact may increase cultural polarization', 2006; ongepubliceerd paper.
- ²²⁵ A. Vink, 'Land vol schildpadden. Socioloog Putnam over vertrouwen en etnische diversiteit', *NRC Handelsblad*, 29/30 december 2007.
- ²²⁶ Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, p. 10.
- ²²⁷ Vink, 'Land vol schildpadden'.
- ²²⁸ Veldboer, Duyvendak en Bouw, 'Inleiding: menging als maatstaf', p. 22.
- ²²⁹ C. Power, 'Breaking Through', *Time*, 30 januari 2008.
- ²³⁰ Vgl. Veldboer, Duyvendak en Bouw, 'Inleiding: menging als maatstaf', p. 15
- ²³¹ Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*, pp. 30 en 37.
- ²³² W. Veling, *Schizophrenia among ethnic minorities* (diss.), Rotterdam 2008; W. Veling et al., 'Ethnic density of Neighborhoods and Incidence of Psychotic Disorder among Immigrants', *The American Journal of Psychiatry* 165 (2008), pp. 66-73; Forum, *Expertmeeting schizofrenie en preventie*, Utrecht 2008; M. van Dam, 'Gesneden koek', *De Volkskrant*, 25 oktober 2007.
- ²³³ F. Brom en I. van Keulen, 'Misdaad niet alleen in genen', *NRC Handelsblad*, 6 februari 2009; I. Baart en M. Slob, 'Psychiatrische genomics maakt iedereen gek', *De Academische Boeken-gids* 69 (juli 2008), p. 9
- ²³⁴ Vgl. H. Ghorashi, R. Lubbers en N. Tahir, 'Vier de komst van migranten, haal alles uit hen wat ze in zich hebben en dat is veel', *NRC Handelsblad*, 27/28 januari 2007; P. Verweel, J. Janssens en C. Rogues, 'Kleurrijke zuilen. Over de ontwikkeling van sociaal kapitaal door allochtonen in eigen en gemengde sportverenigingen', *Vrijtijdsstudies*, jg. 23 (2005), nr. 4, pp. 7-22; Evenblij, *Respect!*, pp. 98, 102, 112-114; L. Hekman en K. Smouter, 'Religieuze, maar beter geïntegreerd', *Dagblad De Pers*, 21 oktober 2009.
- ²³⁵ 'Woonbond laakt idee Van der Laan', *Metro*, 8 juli 2009.
- ²³⁶ Vgl. RMO, *Polariseren*, p. 13: 'Onlangs richtte het Kabinet een brief aan de Tweede Kamer waarin de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap medeverantwoordelijk wordt gemaakt voor de aanpak van criminaliteit en overlast door Marokkaans-Nederlandse jongeren. Dit is een voorbeeld hoe het niet moet. Met zo'n brief wordt immers een hele groep aangesproken op de risico's die maar bij een deel ervan aanwezig zijn. Een hele groep wordt zo opgesloten in een collectieve etnische identiteit.' Zie ook *ibidem*, pp. 58-59. Zie ook A. Ellian, 'Cohen, Amsterdam en het Marokkanenprobleem', *Elsevier*, 9 september 2008; H. Ghorashi, *Paradoxen van*

culturele erkenning. Management van Diversiteit in Nieuw Nederland, Amsterdam 2006, pp. 40-46; W. Shadid, 'Inclusiebeleid: de vergeten dimensie van het integratieproces', *Openbaar Bestuur*, november 2008, p. 4; C. Power, 'Breaking Through', *Time*, 30 januari 2008; H. Mees, 'De verzorgingsstaat verstikt migranten. Bouw hem om tot een kansenmaatschappij', *NRC Handelsblad*, 24/25 november 2007; W. Luyendijk, 'Bedrijf miskent bicultureel talent', *NRC Handelsblad*, 10 mei 2008; W. Gunneweg, 'Zoekt en gij zult vinden', *Metro*, 10 september 2007; G. Catagna, "'Multicultureel talent vind je niet op de golfbaan'", *Spits*, 22 oktober 2007; O. van Ditzhuijzen, 'Gevraagd: meer kleur op televisie', *NRC Handelsblad*, 26 maart 2008; E. Cornet, "'Multiculturele jongeren zijn de toekomst'", *Metro*, 2 april 2008; L. Meertens, 'Gezocht: vrouwelijk plus multicultureel talent (m/v)', *Metro*, 7 april 2008; 'Bedrijven laten kansen liggen als ze niet multicultureel zijn', *Metro*, 9 april 2008; L. Meertens, 'Talent gezocht', *Metro*, 14 april 2008; L. Meertens, "'Een ander achtergrond is een kans, gene hindernis'", *Metro*, 15 april 2008.

²³⁷ 'Burgemeester van Venray betreurt zijn schelden', *Metro*, 29 september 2009. Zie ook J. van der Zijden, 'Goudse politiebaas voor harde aanpak', *De Telegraaf*, 28 mei 2009; 'Man en paard noemen is trend', *AD/Groene Hart*, 21 september 2009.

²³⁸ Vgl. de kritiek op de Emancipatienota van de minister van Onderwijs, S. Özdemir, 'Emancipatienota richt zich op de verkeerde groep', *NRC Handelsblad*, 8 oktober 2007. Zie ook K. Haegens, "'Een paranoïde patiënt zonder zelfvertrouwen". Interview met socioloog Willem Schinkel', *De Groene Amsterdammer*, 14 december 2007.

²³⁹ P. Hilhorts, 'Een agressieve cultuur van vermijding', *De Volkskrant*, 15 september 2009; H. Mees, 'Immigranten hoeven geen geld te kosten', *NRC Handelsblad*, 18 september 2009; E. Dommering, 'Een normatief kader voor het openbare islamdebat', RMO (ed.), *Polarisatie*, p. 217; RMO, *Polariseren*, p. 58; Chorus, *Afri*.

²⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, pp. 1, 5, 8-9; Jeurgens, *Marokkanendrama*, p. 133.

²⁴¹ M. van Beem, 'Pessimisme over stage. Allochtone student vreest "domme klusjes" op leerplek', *Spits*, 10 november 2009.

Sniderman en Hagendoorn, *Ways of Life*, pp. 105-106; Van den Bos. Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*, pp. 41, 46, 48, 51,95; Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport integratie 2009*, pp. 13-14; J. Musykens, 'Help allochtonen liever aan het werk', *NRC Handelsblad*, 29 juli 2009; J. Groen en L. Nicolassen, 'Nederlander ziet moslim niet staan', *De Volkskrant*, 26 juni 2004; J. Groen en A. Kranenberg, 'Geschoolde allochtoon niet toleranter', *de Volkskrant*, 16 september 2009.

²⁴³ "'Nederlanders goed bekend met islam'", *De Dag*, 13 maart 2008; E. Drayer, 'De mythe van de islamofobie', *Trouw*, 27 augustus 2009.

²⁴⁴ 'Kennissen van de islam bestaat vooral uit percepties en halve waarheden', Universiteit Leiden, *Forum Nieuwsbrief*, jg. 8 no. 5 (6 oktober 2008); 'Nederlander snapt ramadan niet', *De Telegraaf*, 30 september 2009.

²⁴⁵ Zie bijv. B. de Graaff, C. de Poot en E. Kleemans, 'Radicalisering en radicale groepen in vogelvlucht', *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 51 (2009), no. 4, pp. 1-14, alsmede daar vermelde literatuur op dit punt.

²⁴⁶ Vgl. Slootman et al., *Salafi-jihadi's*, p. 22.

²⁴⁷ Slootman et al., *Salafi-jihadi's*, pp. 35-36. Zie ook L. Lucassen, 'Het verleden als laboratorium. Immigratie en polarisatie in West-Europa sinds 1850', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 31-47.

²⁴⁸ Evenblij, *Respect!*, pp. 11, 14 en 17.

²⁴⁹ J.W. Jones, *Blood that cries out from the earth. The psychology of religious terror*, Oxford etc. 2008, p. 38.

²⁵⁰ Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*, pp. 97-98, 100.

²⁵¹ De Dreu, 'Het nut van polarisatie', pp. 145-146.

²⁵² Sniderman en Hagendoorn, *Ways of Life*, passim; Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*, pp. 21, 22, 30, 36, 39, 97-98, 100.

²⁵³ S. Vellenga, 'Islam in Nederland: trends en toekomst', in: S. Vellenga et al. (eds.), *Mist in de polder. Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland*, Amsterdam 2009, p. 25.

²⁵⁴ Jones, *Blood*, p. 68; Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*, p. 19; J. van der Pligt en W. Koomen, *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*, Amsterdam 2009, pp. 4, 28, 35, 41, 49, 50, 65.

²⁵⁵ F. van de Vijver, 'Perspectief vanuit de crossculturele psychologie: polarisatie is universeel', RMO (ed.), *Polarisatie*, pp. 51-52.

²⁵⁶ W. Shadid, 'Berichtgeving over moslims en de islam in de westerse media: beeldvorming, oorzaken en alternatieve strategieën', *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 38 (2005), pp. 330-346; G. van Schoonhoven, 'Een Marokkaans-Nederlandse tasjesrover is een Marokkaan. Een Marokkaans-Nederlandse militair die voor ons sneuvelt, is een Nederlander', *Elsevier*, 25 april 2009; I. Buruma, 'Nog even en het bloed begint te vloeien. Angstige Nederlanders en getergde moslims kunnen de voedingsbodem voor strijd zijn', *NRC Handelsblad*, 24 augustus 2009; 'Justitie moet raddraaiers harder aanpakken, blijkt uit enquête. Marokkaanse jongeren vinden Nederland te soft', *AD/Algemeen Dagblad*, 31 augustus 2009 Zie bijv. ook P.A. Toussaint, 'Er zijn niet slechts een paar criminele Marokkanen', *NRC Handelsblad*, 23 en 24 mei 2009; 'Marokkaan vaakst van delict verdacht', *NRC Handelsblad*, 4 juni 2009; "'Politie Rotterdam kent meeste Marokkanen'", *Spits*, 5 juni 2009; J. van der Zijden, 'Goudse politiebaas voor harde aanpak', *De Telegraaf*, 28 mei 2009.

²⁵⁷ P.A. Toussaint. *Staatssecretaris of seriecrimineel. Het smalle pad van de Marokkaan*, Amsterdam 2009; Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, pp. 5 en 14-15; Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, *Trendsignalement 2009. Van aso-gezin tot zware meisjes: 100 nieuwe ontwikkelingen in criminaliteitspreventie en veiligheid*, Den Haag 2009, p. 11.

²⁵⁸ Gijsberts en Dagevos (eds.), *Jaarrapport Integratie 2009*, pp. 4-5.

²⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: Vragen van de leden Wilders (PVV) en Brinkman (PVV) aan de ministers van Binnenlandse Zaken, van Defensie en voor Wonen, Wijken en Integratie over het bericht dat een deel van de Amsterdamse politieagenten de softe aanpak van Marokkaanse straatterroristen zat is, 17 oktober 2007.

²⁶⁰ G. Frankenhuis en L. Jongbloed, 'Loverboys nu keiharde seksterroristen', *De Telegraaf*, 30 mei 2009; I. Pronk, 'Loverboy besluip scholieren', *Trouw*, 7 juli 2009. De politiek correcte benaming 'pooierboys', die in 2008 werd geïntroduceerd, is (nog) niet ingeburgerd, vgl. Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, *Trendsignalement 2009*, p. 89.

²⁶¹ 'VVD wil opheldering over "bioscoopterreur"', *De Telegraaf*, 22 september 2009.

²⁶² D. della Porta, *Social Movements, Political Violence, and the State*, Cambridge etc. 2006 (1995), pp. 161-162.

²⁶³ Jones, *Blood*, pp. 128-129 en 135.

²⁶⁴ W. Shadid, 'Inclusiebeleid: de vergeten dimensie van het integratieproces', *Openbaar Bestuur*, november 2008, p. 4.

²⁶⁵ Vgl. *Aanpak radicalisering en terrorisme. Utrecht = van ons allemaal, dat laten we ons niet afnemen!*, Utrecht 2005; M. de Koning, *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*, Amsterdam 2008; J. van Ginneken, '9/11 as a trigger for long-term shifts in World public opinion', *The International Communication Gazette*, vol. 69 (2007) no. 4, pp. 321-331.

²⁶⁶ "Minder angst voor terroristische aanslag", ANP-bericht, 10 september 2009.

²⁶⁷ De terminologie 'islamitisch radicalisme' is overgenomen uit de *Trendanalyse 2008*, het Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011 en daar onderliggende beleidsstukken: Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 4 Nota 'Van Dawa tot Jihad' (AIVD 2004); Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 26 Nota 'Radicalisme en radicalisering'; Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 27 Nota 'Weerbaarheid en Integratiebeleid'; Kamerstuk 2005-2006 29754 nr. 30 Nota 'Lokale en justitiële aanpak van radicalisme en radicalisering'; Kamerstukken 2004 – 2006 29754 nrs. 5, 24, 60, 73, 94 Voortgangsrapportages terrorismebestrijding; AIVD, *Dierenrechtenactivisme in Nederland: springplank voor Europa*, 2007; en AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland: gefragmenteerd maar groeiende*, 2009. Hier zij gewezen op de begripsincongruentie in vernoemde stukken tussen 'islamitisch radicalisme', 'extreemrechts en -links', en 'dierenrechtenactivisme en -extremisme'. Deze kwestie wordt in dit hoofdstuk niet nader geadresseerd.

²⁶⁸ In tegenstelling tot de *Trendanalyse 2008* gaan we ook in op de ontwikkeling van jihadistische stromingen in het Nederlandse islamitische radicalisme.

²⁶⁹ Buijs et al., *Strijders van eigen bodem*.

²⁷⁰ AIVD, *Van Dawa tot Jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde*, Zoetermeer 2004.

²⁷¹ Het Actieplan *Polarisatie en Radicalisering 2007-2011* (TK, 2006-2007, 29754, nr. 103) formuleert de volgende definitie: 'Radicalisering is de bereidheid om diep ingrijpende veranderingen in de samenleving (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven, te ondersteunen of anderen daartoe aan te zetten. Ingrijpende veranderingen zijn ontwikkelingen die een gevaar kunnen opleveren voor de democratische rechtsorde (doel), vaak met ondemocratische methoden (middel), die afbreuk doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect).'

²⁷² Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*; Van der Pligt en Koomen, *Achtergronden en determinanten*; Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*; Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*.

²⁷³ Ministerie van Justitie (2005): Kamerstuk 2004-2005 29754 nr. 26 Nota 'Radicalisme en radicalisering. De NCTb gebruikt deze definitie in het Dreigingsbeeld Terrorisme in Nederland (DTN).

²⁷⁴ AIVD, *Van Dawa tot Jihad*; AIVD, *Radical dawa in verandering*; NCTb, *Salafisme in Nederland*, Den Haag 2008.

²⁷⁵ P. Bourdieu en A. Sayad, *Le déracinement*, Parijs 1964; J.S. Nielsen, *Towards a European Islam*, Londen 1999; B. Rougier, *Le jihad au quotidien*, Parijs 2004; O. Roy, *l'échec de l'islam politique*, Parijs 1992; S. Belaala, *Les facteurs de création ou de modification des processus de radicalisation violente, chez les jeunes en particulier*, Parijs 2008; A.D. Smith, 'Nations and their past', *Nations and nationalism*, 2(1993); B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*, Londen/New York 2006 (1983).

²⁷⁶ Buijs et al., *Strijders van eigen bodem*, pp. 236-242; R. Borum, *Psychology of terrorism*, Tampa 2004; E. Sprinzak, 'The process of delegitimation. Towards a linkage theory of political terrorism', *Terrorism and political violence* 3,1(1991), pp. 50-68; C. McCauley, 'Psychological issues in understanding terrorism and response to terrorism' in: C.E. Stout (ed.), *Psychology of terrorism, condensed edition: coping with the continuing threat*, Westport 2004, pp. 33-65; F.M. Moghaddam, 'The staircase to terrorism: a psychological explanation', *American Psychologist*, 60,2(2005), pp. 161-169.

²⁷⁷ W. Loza, 'The psychology of extremism and terrorism: a Middle-Eastern perspective', *Agression and violent behaviour* 12(2007) pp. 141-155; C.D. Güss, M.T. Tuason en V.B. Teixeira, 'A cultural-psychological theory of contemporary Islamic martyrdom', *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 37(2007) pp. 415-445; I. Silberman, E.T. Higgins en C.S. Dweck, 'Religion and world change: Violence and terrorism versus peace', *Journal of Social Issues*, 61(2005) pp. 761-784; G.W. Allport, 'The religious context of prejudice', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5(1966) pp. 447-457; R.S. Appleby, *The ambivalence of the sacred: Religion, violence and reconciliation*, Lahman, MD 2000; Vgl. M.B. Rogers et al., 'The role of religious fundamentalism in terrorist violence: A social psychological analysis', *International Review of Psychiatry*, 19(2007) pp. 253-262; A. Silke, 'Holy warriors: Exploring the psychological processes of jihadi radicalization', *European Journal of Criminology*, 5(2008) pp. 99-123. Slooman en Tillie, *Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaliseren* hebben – met betrekking tot orthodoxe moslims in Amsterdam – laten zien dat *gevoeligheid voor radicalisering* samenhangt met een orthodoxe dan wel fundamentalistische geloofsovertuiging in het geval dat die overtuiging samengaat met een existentiële ervaring door de huidige samenleving politiek onrechtvaardig te worden behandeld, niet te zijn vertegenwoordigd, of zelfs te worden bedreigd. Deze religieuze en politieke dimensies van radicalisering staan in beginsel los van elkaar. Iemand met een orthodoxe of fundamentalistische geloofsovertuiging is niet per se radicaal. Evenmin is die persoon eerder of meer geneigd om radicaal te worden. Orthodoxie of fundamentalisme is een noodzakelijke, maar een onafhankelijke variabele in het proces van radicalisering.

²⁷⁸ Q. Wiktorowicz, 'Anatomy of the Salafi movement', *Studies in conflict and terrorism*, 29,3(2006).

²⁷⁹ Specifiek voor de Nederlandse situatie: Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*; Van der Pligt en Koomen, *Achtergronden en determinanten*.

²⁸⁰ M. Sageman, *Understanding terror networks*, Philadelphia 2004; McCauley, 'Psychological issues'.

²⁸¹ Voor een overzicht van psycho-analytische, psychologische en sociologische theorievorming: J. Victoroff, 'The mind of the terrorist: a review and critique of psychological approaches', *Journal of conflict resolution*, 49,1(2005) pp. 3-43.

²⁸² Buijs et al., *Strijders van eigen bodem*; Borum, *Psychology of terrorism*; Sprinzak, 'Process of delegitimation'.

²⁸³ M. de Koning, 'Moslimactivisme van binnenuit', *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 51,4(2009).

²⁸⁴ Slooman en Tillie, *Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaliseren*.

²⁸⁵ Het onderzoek van Sloodman en Tillie, *Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaliseren* gaat over de situatie in Amsterdam. Een verfijning en uitbreiding van dit onderzoek naar het landelijke niveau wordt op het ogenblik afgerond, maar kon ten behoeve van onderhavige verkenning nog niet worden gebruikt.

²⁸⁶ Wiktorowicz, 'Anatomy', p.210.

²⁸⁷ Om die reden benoemen veel salafi's zichzelf niet als behorend tot een beweging of stroming. Dat zou een impliciete erkenning van stromingen binnen de islam impliceren en dat is in hun optiek een onjuiste weergave: er is maar één, ware islam. R. Meijer (ed.), *Global salafism. Islam's new religious movement*, Londen 2009; J. Birt, 'Wahhabism in the United Kingdom. Manifestations and reactions', in M. Al Rasheed (ed.), *Transnational connections and the Arab Gulf*, Londen/New York 2005, pp. 168-184..

²⁸⁸ De Koning, *Zoeken naar een 'zuivere islam'*; M. de Koning en E. Bartels, 'For Allah and myself. Religion and Moroccan youth in the Netherlands', in: P.H.F. Bos en W. Fritschy (eds.), *Morocco and the Netherlands. Society, economy, culture*, Amsterdam 2006; S.L. Ketner, *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond. Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst*, (diss.) Groningen 2008; Mousavi Torshezi, *Gepraktiseerde religie thuis en sociale limieten*.

²⁸⁹ Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*.

²⁹⁰ De Koning, 'Moslimactivisme van binnenuit'. Deze driedeling, die ook door de AIVD en de NCTb wordt gehanteerd, wordt door salafi's zelf meestal niet erkend. Ook in wetenschappelijke kring staat de driedeling ter discussie. Zie ook paragraaf 3.4.

²⁹¹ De website Al Islaam.com, voorheen duidelijk een spreekbuis van Al Waqf al-Islami en de Al Fourkaan moskee in Eindhoven, en het medium dat de bekende prediker Abdul Jabbar van de Ven intensief gebruikte, is sinds een aantal maanden veel minder actief en actueel dan in 2008 en voorafgaande jaren. Van de Ven heeft op het ogenblik niet of nauwelijks binding meer met Al Waqf al-Islami en de Al Fourkaan moskee. Hij bedient zich niet meer van de Al Islaam.com website.

²⁹² Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*; Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*.

²⁹³ M. de Koning, geciteerd in *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2007 ('Salafisme biedt jonge moslims "derde weg"').

²⁹⁴ J.L. Esposito, *Unholy war. Terror in the name of islam*, Oxford 2002; G. Kepel, *Jihad* (2003); V. Oliveti, *Terror's source. The ideology of Wahhabi-Salafism and its consequences*, 2002; J. Brachman, *Global jihadism: theory and practice*, Londen 2009 ; Th. Hegghammer, 'The ideological hybridization of jihadi groups', *Current trends in islamist ideology*, vol 9, november 2009.

²⁹⁵ S. Eikelenboom, *Jihad in de polder. De radicale islam in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 2004.

²⁹⁶ Y. Musharbash, *Die neue Al-Qaida. Innenansichten eines lernenden Terrornetzwerks*, Keulen 2006; G. Bunt, *Islam in the digital age*, Londen/Sterling 2003.

²⁹⁷ K.A.K. Buurman, *Voorbeeld doet volgen? Rolmodellen van (radicaliserende) moslimjongeren in Nederland*, Den Haag 2009.

²⁹⁸ Tussen dit groepje en de vier personen die op 24 juli 2009 in Kenia aan de grens met Somalië werden aangehouden, omdat zij op weg zouden zijn geweest naar een jihadistisch trainingskamp in Somalië, bestaat overlap.

²⁹⁹ S. Malik, 'For Allah and the Caliphate', *New Statesman*, 13 september 2004.

³⁰⁰ Er is discussie over de houding van Hizb ut-Tahrir vis à vis jihad en terrorisme. Volgens sommige bronnen is de beweging niet gewelddadig, volgens andere, zoals de eminente islamkenner Olivier Roy, richt de beweging zich niet op jihad omdat ze de tijd hiervoor nog niet rijp acht: O. Roy, *L'Islam mondialisé*, Parijs 2002.

³⁰¹ De website www.expliciet.nl publiceerde, bijvoorbeeld, op 22 mei 2009 een Engelstalige open brief gericht is aan de internationale sprekers op het Nationaal Islam Congres op 16 mei 2009. De brief stelt dat de islam en de profeet Mohammed in het Westen, en dan in het bijzonder in Nederland, vrijwel dagelijks worden beledigd. In een andere webpublicatie d.d. 17 juni 2009 noemt Okay Pala, 'lidvertegenwoordiger' van de Hizb ut-Tahrir in Nederland, de fractievoorzitter van de PVV 'Adolf Wilders' nadat deze heeft gepleit voor het uitzetten van miljoenen moslims uit Europa.

³⁰² Ketner, *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond*; W. Boender, *Imam in Nederland. Opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving*, Amsterdam 2007; De Koning, *Zoeken naar een 'zuivere' islam*; Entzinger en Dourleijn, *De lat steeds hoger*; T. Pels, M. de Gruijter en F. Lahri, *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*, Utrecht 2008; Balogh et al., *Eigenheid of eigennigheid*; Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*; Van der Pligt en Koomen, *Achtergronden en determinanten*.

³⁰³ De positie als voorganger en prediker staat niet ter discussie: die ligt verankerd in de islamitische rituele traditie. Vooral de tweede en derde generatie ziet de imam niet als de enige bron van kennis over correcte islamitische normen, waarden en praktijken. Boender, *Imam in Nederland*, pp. 286-290, 298, 302; De Koning, *Zoeken naar een 'zuivere' islam*.

³⁰⁴ Zelfidentificatie met een gemeenschap van gelovigen is niet alleen een uiting van iemands gevoel van verbondenheid, maar ook een performatieve handeling. Door zich tot een bepaalde groep te rekenen, creëert men die groep tegelijkertijd (P. Bourdieu, 'Social space and symbolic power', *Sociological theory*, 7,1(1989), pp. 14-25; R. Brubaker, 'Ethnicity without groups', *Archives Européennes de Sociologie*, 43,2(2002), pp. 163-189, aldaar 166).

³⁰⁵ M. Prins, *De deugd van tegenwoordig. Onderzoek naar jongeren en hun grenzen*, Nijmegen 2008; M. Prins, 'Doe-het-niet of doe-het-zelf. Religie van jongeren en de gevolgen van individualisering', in: C. Doude van Troostwijk, E. van den Berg en L. Oosterveen (eds.), *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam 2008, pp. 84-95; M. Prins, *The fragmentation of youth*, Nijmegen 2006; De Koning, 'Moslimactivisme van binnenuit'; Boender, *Imam in Nederland*; J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, Den Haag 2006, p.21.

³⁰⁶ De Koning, *Zoeken naar een 'zuivere' islam*; idem, 'Moslimactivisme van binnenuit'.

³⁰⁷ Boender, *Imam in Nederland*, p.302.

³⁰⁸ Slootman en Tillie, *Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaliseren*; Buijs et al., *Strijders van eigen bodem*; Van den Bos, Loseman en Doosje, *Waarom jongeren radicaliseren*; Van der Pligt en Koomen, *Achtergronden en determinanten*.

³⁰⁹ Gijsberts en Dagevos, *Jaarrapport integratie 2009*.

³¹⁰ AIVD, *Radicale dawa in verandering*.

³¹¹ Hierover: P. Pouw, *Salaam! Een jaar onder orthodoxe moslims*, Amsterdam 2008.

³¹² *De Volkskrant*, 9 september 2009; *Elsevier*, 9 september 2009.

³¹³ Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*; Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*; Pouw, *Salaam !*.

³¹⁴ De Koning, 'Moslimactivisme van binnenuit'.

³¹⁵ RVD/NCTb (2008). *Kwantitatief onderzoek risicobeleving terrorisme 2008: 4-meting*, september 2008, Den Haag: RVD/NCTb. In 2009 zou de angst voor radicalisering weer iets zijn toegenomen naar 6% van de bevolking, aldus de NCTb: RVD/NCTb (2009). *Terrorismemonitor 2009. Kwantitatief onderzoek naar de risicobeleving van terrorisme onder burgers*, Den Haag: RVD/NCTb. In dit onderzoek wordt voor 2008 gesproken van 0% angst voor radicalisering. Dat percentage is niet congruent met de gegevens uit het eerstgenoemde onderzoek.

³¹⁶ Onder milieu-activisten (positie 2) en christelijke groeperingen (positie 4) is juist sprake van een statistisch significante stijging van de raming van de mate waarin radicalisering zich in genoemde groepen voordoet. De gepercipieerde dreiging van radicalisering onder rechtspolitieke groeperingen (positie 3) is nagenoeg stabiel gebleven: RVD/NCTb (2008). *Kwantitatief onderzoek risicobeleving terrorisme 2008: 4-meting*, september 2008, Den Haag: RVD/NCTb. Uit de studie RVD/NCTb (2009). *Terrorismemonitor 2009. Kwantitatief onderzoek naar de risicobeleving van terrorisme onder burgers*, Den Haag: RVD/NCTb komt opnieuw naar voren dat volgens Nederlandse burgers radicalisering het meest voorkomt bij 'islamitische groeperingen'. Daarna volgen 'milieu-activisten' en 'rechts radicale groeperingen'. Dat bij een aanzienlijk deel van de 'christelijke groeperingen' radicalisering voorkomt gelooft een kleine 12% van de Nederlanders: dit percentage is gedaald ten opzichte van 2008. Vanwege een andere weergave van het cijfermateriaal is de studie uit 2009 moeilijk te vergelijken met de studie uit 2008.

³¹⁷ Boender, *Imam in Nederland*, pp. 286-290, 298, 302.

³¹⁸ Bijvoorbeeld: Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*; Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*.

³¹⁹ Van twee sprekers is bekend dat zij connecties hebben (of hebben gehad) met de politiek georiënteerde moskeeën in Nederland. Het gaat hier om Omar at-Turk die verbonden is aan de As-Soennah moskee en Remy Soekirman, die ook lezingen heeft verzorgd in politiek georiënteerde moskeeën.

³²⁰ De Koning, 'Moslimactivisme van binnenuit'.

³²¹ 'Houding Nederland steekt jonge moslims', *De Volkskrant*, 13 januari 2009. Eerder, op 29 december 2008, riep Hizb ut-Tahrir via www.expliciet.nl in een verklaring inwoners van islamitische landen op om in opstand te komen tegen hun leiders en deze te dwingen hun legers naar Gaza te zenden.

³²² *De Telegraaf*, 16 januari 2009 ('Al Fourqan boos over afgelasten lezing').

³²³ Mededeling van de Universiteit van Amsterdam.

³²⁴ 'Imam wil homo-taboe doorbreken', *Eindhovens Dagblad*, 21 januari 2009; 'Imam krijgt homo's aan het lachen', *Eindhovens Dagblad*, 22 januari 2009.

³²⁵ 'Een moskee waar vrouwen tellen', *Trouw*, 3 december 2008; 'Voorbeeldvrouwen in moskee', *Brabants Dagblad*, 17 januari 2009.

³²⁶ Moors, *Extreem? Moeilijk!*; Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*.

³²⁷ Hoewel politieke salafisten het conflict tussen Israël en Hamas in Gaza (2008-2009) hebben gebruikt, overigens net als Hizb-ut-Tahrir, om zich te profileren, zijn er nog geen aanwijzingen dat het conflict en de verslaglegging daarvan in de Nederlandse media tot radicalisering van jonge moslims aanleiding heeft gegeven.

³²⁸ In Nederland bijvoorbeeld *thabaat.net*, opvolger van *faádi.nl*; er lijken begin 2009 links te zijn met de portal *ontdekislam.nl*.

³²⁹ Bijvoorbeeld: 'Brits-Nederlandse vrouw veroordeeld voor terreur', *Trouw*, 3 november 2009.

³³⁰ 'Terrorismeverdachten Kenia voorgeleid', *Trouw*, 7 augustus 2009; 'Kenia-verdachten blijven vastzitten', *NRC Handelsblad*, 8 augustus 2009. Eind 2008 zouden deze mannen, aldus de Haagse politie, tijdens een 'workout' in het Zuiderpark, naar de politie leuzen hebben geroepen als 'Al Qaida' en 'Leve de strijd'.

³³¹ Bijvoorbeeld: 'Verdachte terreur opgepakt in AZC Dronten', *NRC Handelsblad*, 11 november 2009; 'Asielzoeker Dronten betrokken bij jihad', *Parool*, 12 november 2009. Volgens de Britse inlichtingendienst MI5 is het aantal Britse mannen dat naar het land reist om zich te melden bij terroristische trainingskampen explosief toegenomen.

³³² Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*.

³³³ 'Wegwerken van angsten', *Brabants Dagblad*, 6 april 2009.

³³⁴ Groen en Kranenberg, *De opstand der gematigden*.

³³⁵ 'Terreuraanslag dreigde in Amsterdam', *De Volkskrant*, 12 maart 2009; 'Alles klopte, dus werd dreiging reëel', *De Volkskrant*, 13 maart 2009; 'Aanpak terreurdreiging buiten propoities', *Parool*, 14 maart 2009.

³³⁶ SMN veranderde eind maart 2009 zijn naam in Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders, om uiting te geven aan de omstandigheid dat de Marokkaanse gemeenschap stevig en blijvend geworteld is in de Nederlandse samenleving.

³³⁷ www.at5.nl, 14 maart 2009; www.smnnet.nl, 13 maart 2009; www.marokko.nl.

³³⁸ A. Liukku, "'Moslims moeten vechten voor de toekomst". Nederlandse Moslim Partij. Afvallige PvdA'er Ismaili vindt problemen met Marokkaanse jeugd flink overdreven', *AD/Rotterdams Dagblad*, 7 augustus 2009; 'Hondenpoep is grootste probleem', *NRC Handelsblad*, 7 november 2009.

³³⁹ J. Esposito en D. Mogahed, *Who speaks for islam? What a billion muslims really think*, New York 2008.

³⁴⁰ Slotman en Tillie, *Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaliseren*; Moors en Jacobs, *Aan de hand van de imam*; Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*.

³⁴¹ Musharbash, *Neue Al-Qaida*.

³⁴² *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering (december 2008)*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 18 december 2008. <http://www.minbzk.nl/actueel?ActItd=116267>

³⁴³ *Ibidem*, p. 2.

³⁴⁴ Zie voor de website van het monitorproject <http://www.monitorracisme.nl> waarop alle tot dusverre verschenen rapportages zijn te vinden.

³⁴⁵ *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering*, pp. 16-20.

³⁴⁶ In deze studie worden rechtsextremisme en rechts radicalisme als synoniemen beschouwd. Daarop komen wij later terug.

³⁴⁷ Het belang van dit tweede doel is met name naar voren gekomen tijdens overleg met de begeleidingscommissie bij ons onderzoek. Het achterliggende idee was de (a) overweging om in de nabije toekomst de definiëring van de verschillende vormen van radicalisme (door overheden) meer te harmoniseren en (b) de aanname dat bij het definiëren van verschillende vormen van radicalisme tot op zekere hoogte vergelijkbare problemen een rol spelen.

³⁴⁸ Met hedendaags wordt bedoeld: na de *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering*.

³⁴⁹ Zie ook <http://www.monitorracisme.nl>

³⁵⁰ J. van Donselaar en P. R. Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden 2008. <http://www.annefrank.org/upload/Downloads/Monitor2008-8.pdf>

³⁵¹ H.W. von der Dunk, 'Het fascisme: een tussenbalans', *Internationale Spectator*, 29,1 (1975) pp. 32-50.

³⁵² Deze stelling wordt maar al te vaak in praktijk gebracht: in tal van publicaties over (naoorlogs) extreemrechts wordt er helemaal niet gedefinieerd. Vgl Jaap van Donselaar, *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa*, Amsterdam 1995, pp. 9-14.

³⁵³ Onder andere door Michael Billig, die spreekt van een '(...) implicit denial of historical continuity'. M. Billig, *Fascists: a social psychological view of the National Front*, Londen 1978, p 5.

³⁵⁴ Voorbeelden zijn de in de vorige noot genoemde studie van Billig en ook P. Wilkinson, *The new Fascists*, Londen 1981. In diezelfde tijd (Amsterdam: Van Gennep 1981). publiceerde de Anne Frank Stichting de bundel *Oud en nieuw fascisme*, waarbij de Nederlandse Volks-Unie en de Centruumpartij tot de tweede categorie werden gerekend.

³⁵⁵ Zoals bijvoorbeeld: C. Bouw et al., *De Nederlandse Volks-Unie: portret van een racistische splinterpartij*, Bussum 1981; F. Elbers en M. Fennema, *Racistische partijen in West Europa: tussen nationale traditie en Europese samenwerking*, Leiden 1993.

³⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: U. Backes, 'Rechtsextremismus in westlichen Demokratien: Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Italien, vergleichende Länderstudien', in: Wolfgang Michalka (ed.), *Extremismus und streitbare Demokratie*, Stuttgart 1987, pp. 71-128; U. Backes en E. Jesse, *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*. Band I-II. Köln 1989; R. Stöss, Richard, *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik: Entwicklung, Ursachen, Gegenmassnahmen*, Opladen 1989; Benz, Wolfgang (ed.), *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik: Voraussetzungen, Zusammenhänge, Wirkungen*, Frankfurt am Main 1992.

³⁵⁷ Zie bijvoorbeeld: J. van Holsteyn en C. Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag: 1998; J. van Donselaar, Monitor racisme en extreem-rechts, eerste en volgende rapportages; Van Donselaar, *De staat paraat?*; C. Mudde, 'The War of Words Defining the Extreme Right Party Family', *West European Politics*, 19,2(1996) pp. 225-248; C. Mudde, *The ideology of the extreme right*, Manchester 2000; M. Lubbers, *Exclusionistic Electorates; Extreme right-wing voting in Western Europe*, (diss.) Nijmegen 2001. Voorts ook internationale bundels als P. Hainsworth (ed.), *The Extreme Right in Europe and America*, Londen 1992; P. Merkl en L. Weinberg (eds.), *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, Londen/Portland 2003.

³⁵⁸ Zie M. Lubbers, 'Ver rechts in Nederland: inleiding'. In: M. Lubbers en A. Linden (eds.), *Ver rechts in Nederland*, themanummer *Migrantenstudies* 2009, nr 3. p. 169.

³⁵⁹ M. Minkenberg, 'The Radical Right in Europe, Challenges for Comparative Research', in: Bertelsmann Stiftung (ed.), *Strategies for Combatting Right-Wing Extremism in Europe*, Gütersloh 2009, pp. 13-14.

³⁶⁰ Mudde, 'The War of Words'.

³⁶¹ H. Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit, Begriffe, Positionen, Praxisfelder*, Opladen 1994, p. 28.

³⁶² Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit*, pp. 28-29.

³⁶³ Zie: Lubbers, 'Ver rechts in Nederland: inleiding', p. 169.

³⁶⁴ P. Dudek en H. Jaschke, *Entstehung und Entwicklung des Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Band 1: Zur Tradition einer besonderen politischen Kultur*, Opladen 1984. pp. 21-30.

³⁶⁵ Zie J. van Donselaar, *Fout na de oorlog; fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*, Amsterdam 1991. Van Donselaar, *De staat paraat?*.

³⁶⁶ Goede voorbeelden zijn de Boerenpartij en de Republikaan. Zie voor de Boerenpartij: Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, pp. 121-133. Zie voor de Republikaan: Van Donselaar, *De staat paraat?* pp. 91-96. Zie ook H. Jaschke, *Die "Republikaan": Profile einer Rechtsausserpartei*, Bonn 1993, pp. 106-108. Jaschke schrijft dat het officiële programma geen smetje bevat. Maar het programma is volgens hem geen vlag die de lading dekt. Wie de Republikaan beoordeelt op grond van het officiële partijprogramma, krijgt geen goed beeld van de partij. Wie de boodschap wil verstaan, zo stelt Jaschke, moet een blik in de partijbladen werpen, goed luisteren naar de sprekers van de partij en bij voorkeur indrukken opdoen tijdens partijbijeenkomsten. Dat zegt meer dan een program-analyse.

³⁶⁷ In recente monitoronderzoeken naar extreemrechtse jongeren en deradicalisering worden rechtsextremisme en rechtsradicalisme (dan ook) als synoniemen gehanteerd. Zie J. van Donselaar (ed.), *Monitor Racisme & Extremisme. Het Lonsdalevraagstuk*, Amsterdam/Leiden 2005, p. 9. http://www.annefrank.org/upload/downloads/lonsdale_webeditie.pdf
F. Demant, W. Wagenaar en J. van Donselaar, *Monitor Racisme & Extremisme. Deradicaliseren in de Praktijk*, Amsterdam/Leiden 2009, p. 9.
http://www.annefrank.org/upload/Downloads/Deradicaliseren_ebook.pdf

³⁶⁸ Dudek en Jaschke, *Entstehung und Entwicklung des Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, p. 22.

³⁶⁹ Minkenberg, 'The Radical Right in Europe', p. 13.

³⁷⁰ Zie: Lubbers, 'Ver rechts in Nederland: inleiding', pp. 169-170.

³⁷¹ AIVD, *Jaarverslag 2008*, 2009, p 35.

http://www.jaarverslag.aivd.nl/jaarverslag_2008/aDU1000_AIVD_Jaarverslag_2008.aspx (15 oktober 2009).

³⁷² AIVD, *Radicale dawa in verandering*, 9 oktober 2007 <https://www.aivd.nl/actueel/aivd-publicaties/@108807/aivd-rapport> (15 oktober 2009)

³⁷³ Ibidem, p. 60.

³⁷⁴ Zie: 'Het extreem-rechtse en racistische gehalte van LPF/Leefbaar-stroming, in: J. van Donselaar en P. R. Rodrigues, *Monitor Racisme & Extreem-rechts. Vijfde rapportage*, Amsterdam: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden 2002. pp. 73-74.
<http://www.annefrank.org/upload/downloads/monitor2002-5.pdf>

³⁷⁵ "Het hof heeft daarbij overwogen dat de gewraakte meningsuitingen van Wilders (ook zoals in beeld gebracht in zijn film *Fitna*) in onderlinge samenhang bezien naar Nederlands recht strafbaar zijn, zowel door hun inhoud als door de wijze van presenteren. Deze wijze van presenteren kenmerkt zich door eenzijdige, sterk generaliserende formuleringen met een radicale strekking, niet aflatende herhaling en een toenemende felheid, *waardoor er van haatzaaien sprake is*. (cursivering van mij, JvD). De meeste uitlatingen zijn in de opvatting van het hof tevens beledigend, nu zij de moslimgelovigen wezenlijk in hun religieuze waardigheid aantasten. In de opvatting van het hof heeft Wilders ook door de symbolen van het moslimgeloof aan te tasten wel degelijk de moslimgelovigen zelf beledigd." Hof Amsterdam, 21 januari 2009, LJV BH0496.

³⁷⁶ De hier geschetste problematiek van een ruim afgebakende 'democratische rechtsorde' geldt niet alleen voor het gebruik van de overheidsdefinitie die de overheid *extremisme*, maar evenzeer voor die van *radicalisme*: 'Het (actief) nastreven en/of ondersteunen van diep ingrijpende veranderingen in de samenleving, die een gevaar kunnen opleveren voor (het voortbestaan van) de democratische rechtsorde (doel), eventueel met het hanteren van ondemocratische methodes (middel), die afbreuk kunnen doen aan het functioneren van de democratische rechtsorde (effect).'

³⁷⁷ *Actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011*:

http://www.justitie.nl/images/actieplanpolarisatieenradicalisering_tcm34-82141.pdf (15 november 2009).

³⁷⁸ Zie Demant, Wagenaar en Van Donselaar, *Deradicaliseren in de praktijk*, pp. 80-81. A.Ph. van Wijk, E.J.A. Bervoets en R. Boers, *Trots op Nederland: achtergronden, kenmerken en aanpak van het Lonsdaleverschijnsel in Venray, Zoetermeer en Aalsmeer*. Den Haag: Elsevier Overheid 2007, p. 125-126, 176-180. K. Wilms van Kersbergen, *De aanpak van 'Lonsdale-problematiek' en extreemrechts. Een vergelijkende studie naar de aanpak van Zoetermeer, Aalsmeer en Eindhoven*, doctoraalscriptie Bestuurskunde Universiteit Leiden 2007; A. Bakker, *Aansluiting of kloof? Een onderzoek naar de lokaal-bestuurlijke aanpak van interetnische spanningen en de rol van het interventieteam Interetnische Spanningen daarbij*, doctoraalscriptie Bestuurskunde Universiteit Leiden 2008; R. van Delft, *Extreemrechts aan de ketting. Over de gemeentelijke regierol bij de aanpak van 'Lonsdale-jongeren' in Zoetermeer, Winschoten en Eindhoven*, doctoraalscriptie Bestuurskunde Universiteit Leiden 2008; Onderzoekscommissie 'Liberiaans gezin', *Racistische overlast in Waspik. Analyse van de aanpak en lessen voor gemeenten*. Utrecht, forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, april 2008. L. Balogh et al., *Eigenheid of eigenzinnigheid*; Moors, *Extreem? Moeilijk!*. Zie voor de problematiek van 'agenda setting' ook R. Witte, *Racist violence and the state: a comparative European analysis*, proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 1995 p. 12-20.

³⁷⁹ Zie Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p. 12.

³⁸⁰ A. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radicalisme onder de boeren*, Meppel 1969.

³⁸¹ Ibidem, p. 217.

³⁸² Ibidem, p. 217.

³⁸³ Zie: 'Het extreem-rechtse en racistische gehalte van LPF/Leefbaar-stroming, in: Van Donselaar en Rodrigues, *Monitor Racisme & Extreem-rechts. Vijfde rapportage*, pp. 59-88.

³⁸⁴ Dudek en Jaschke, *Entstehung und Entwicklung des Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, pp. 21-30.

³⁸⁵ Hier wordt in grote lijnen het betoog (over de ideologie van extreemrechts in Nederland) gevolgd van M. Davidović, J. van Donselaar, P.R Rodrigues, W.Wagenaar, 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', in: J. van Donselaar en P. R. Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden 2008, pp. 167-198. <http://www.annefrank.org/upload/Downloads/Monitor2008-8.pdf>
Zie ook de deelonderzoeken 'extreemrechtse formaties' en 'racistisch en extreemrechts geweld' in de rapportages van de *Monitor Racisme & Extremisme*. Vgl <http://www.monitorracisme.nl>
Zie voor een geschiedenis van naoorlogs extreemrechts Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p. 215-224.

³⁸⁶ Deze hoofdlijnen sluiten aan bij een wat men zou kunnen noemen 'consensusbenadering' van Mudde (1996): het zijn ideologische kenmerken die in veel andere benaderingen van het verschijnsel rechtsextremisme zijn terug te vinden. Zie Mudde, 'The War of Words', 225-248.

³⁸⁷ W. Wagenaar en J. van Donselaar, 'Racistisch en extreemrechts geweld in 2007', in: Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, p. 20.

³⁸⁸ Zie voor deze differentiatie ook Van Donselaar, *De staat paraat?* pp. 12-13.

³⁸⁹ Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, pp. 215-224.

³⁹⁰ Ibidem, pp. 222-223.

³⁹¹ Ibidem, p. 223.

³⁹² Zie T. Bjørge, *Racist and right-wing violence in Scandinavia: patterns, perpetrators, and responses*, Oslo 1997. Zie vooral dimensions of organisation and ideology (p. 53 e.v.), ideological dimension, p. 63-64.

³⁹³ Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p. 186.

³⁹⁴ Ibidem, p. 16 e.v.; Van Donselaar, *De staat paraat?* pp. 9-14, 192. e.v.

³⁹⁵ De dramaturgische metafoer is ontleend aan Goffman's klassiek geworden analyse van alledaagse interactieprocessen. E. Goffman, *The presentation of self in everyday life*, New York 1959.

³⁹⁶ Zie Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, pp. 215-224.

³⁹⁷ Ibidem, pp. 215-224.

³⁹⁸ Zo waren er in 2002 sympathiebetuigingen voor Pim Fortuyn van de 'Zwarte weduwe' Rost van Tonningen en van de leiding van het Belgische Vlaams Belang. J. van Donselaar en P. R.

Rodrigues, *Monitor racisme en extreem-rechts; vijfde rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting / Universiteit Leiden 2002, p. 72, 79.
<http://www.annefrank.org/upload/downloads/monitor2002-5.pdf>

³⁹⁹ Hoewel de overkoepelende term *organisaties* op het eerste gezicht wellicht de voorkeur zou verdienen boven *formaties*, kan die beter niet worden gehanteerd omdat van sommige sociale verbanden, zoals extreemrechtse jongerengroepen, de organisatiegraad bijzonder laag is zodat men amper van een organisatie kan spreken.

⁴⁰⁰ Dit beeld van een extreemrechts 'mozaïek' is overigens niet van de laatste decennia, maar is evenzeer van toepassing op extreemrechtse organisaties in het interbellum.

⁴⁰¹ Zie voor een tamelijk verfijnde typologie: Bjørge, *Racist and right-wing violence in Scandinavia*, pp. 53-64. Bjørge maakt onderscheid tussen 'lone wolves', group of friends, counter-cultureel youth gangs/milieus, lobbies, political parties, combat groups en media enterprises. Een voorbeeld van een sobere typologie is van Billig in zijn studie van het Britse National Front: coterie, pressiegroep, liga, politieke partij. Vgl. M. Billig, *Fascists: a social psychological view of the National Front*, Londen 1978, pp. 93 ev.

⁴⁰² Een voorbeeld van een clique was de groep rond de enkele jaren geleden overleden Florrie Rost van Tonningen-Heubel. Het gezelschap had een hoge gemiddelde leeftijd. Hierdoor lijkt een verschil te bestaan met extreemrechtse jongerengroepen. Laat men het grote verschil in leeftijd als kenmerk vallen dan is er wat voor te zeggen om extreemrechtse jongerengroepen in de categorie cliques onder te brengen.

⁴⁰³ Dudek en Jaschke, *Entstehung und Entwicklung des Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, pp. 21-30.

⁴⁰⁴ Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*.

⁴⁰⁵ *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering*, p. 16.

⁴⁰⁶ Het project werd uitgevoerd onder auspiciën van FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, dat op basis van de experimenten de *Praktische Handleiding Deradicalisering Jongeren* samenstelde. Zie <http://www.forum.nl/deradicaliseringjeugd/index.html>

⁴⁰⁷ Zie Demant, Wagenaar en Van Donselaar, *Deradicaliseren in de Praktijk*, pp. 80-81; A.Ph. van Wijk, E.J.A. Bervoets en R. Boers, *Trots op Nederland: achtergronden, kenmerken en aanpak van het Lonsdaleverschijnsel in Venray, Zoetermeer en Aalsmeer*. Den Haag 2007, p. 125-126, 176-180. K. Wilms van Kersbergen, *De aanpak van 'Lonsdaleproblematiek' en extreem-rechts. Een vergelijkende studie naar de aanpak van Zoetermeer, Aalsmeer en Eindhoven*, doctoraalscriptie Bestuurskunde Universiteit Leiden 2007; A. Bakker, *Aansluiting of kloof? Een onderzoek naar de lokaal-bestuurlijke aanpak van interetnische spanningen en de rol van het interventieteam Interetnische Spanningen daarbij*, doctoraalscriptie Bestuurskunde Universiteit Leiden 2008; R. van Delft, *Extreemrechts aan de ketting. Over de gemeentelijke regierol bij de aanpak van 'Lonsdale-jongeren' in Zoetermeer, Winschoten en Eindhoven*, doctoraalscriptie Bestuurskunde Universiteit Leiden 2008; Onderzoekscommissie 'Liberiaans gezin', *Racistische overlast in Waspik. Analyse van de aanpak en lessen voor gemeenten*. Utrecht, april 2008. L. Balogh et al., *Eigenheid of eigennigheid*; Moors, *Extreem? Moeilijk!*. Zie voor de problematiek van 'agenda setting' ook R. Witte, *Racist violence and the state: a comparative European analysis*, (diss.) Utrecht 1995, p. 12-20.

⁴⁰⁸ William I. Thomas, *The child in America: behavior problems and programs*, 1928.

⁴⁰⁹ *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering*, p. 18.

-
- ⁴¹⁰ Zie J. Loof, 'Demonstraties van rechtsextremistische groeperingen in Nederland en Duitsland', in: Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, pp. 89-123.
- ⁴¹¹ W. Wagenaar en J. van Donselaar, 'Extreemrechtse formaties', in: Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, pp. 53-54.
- ⁴¹² Bron: *Monitor Racisme & Extremisme*, lopend onderzoek.
- ⁴¹³ Peildatum 1 november 2009.
- ⁴¹⁴ *Trendanalyse Polarisatie Radicalisering*, p. 16.
- ⁴¹⁵ Wagenaar en Van Donselaar, 'Extreemrechtse formaties', pp. 59-62.
- ⁴¹⁶ Zie: 'Het extreem-rechtse en racistische gehalte van LPF/Leefbaar-stroming, in: Van Donselaar en Rodrigues, *Monitor Racisme & Extreem-rechts. Vijfde rapportage*, pp. 59-88.
- ⁴¹⁷ Ibidem, pp. 59-88; en 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV' in: Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, pp. 167-198.
- ⁴¹⁸ Zie: 'Het extreem-rechtse en racistische gehalte van LPF/Leefbaar-stroming, in: Van Donselaar en Rodrigues, *Monitor Racisme & Extreem-rechts. Vijfde rapportage*, pp. 59-88 en 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV' in: Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, pp. 167-198.
- ⁴¹⁹ Zie: 'Het extreem-rechtse en racistische gehalte van LPF/Leefbaar-stroming, in: Van Donselaar en Rodrigues, *Monitor Racisme & Extreem-rechts. Vijfde rapportage*, pp. 59-88.
- ⁴²⁰ Zie: Ibidem, pp. 59-88.
- ⁴²¹ M. Davidović et al., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', in: Van Donselaar en Rodrigues (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, pp. 167-198.
- ⁴²² Zie voor deze controverse ook hoofdstuk 2.
- ⁴²³ Davidović et al., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', pp. 167-198.
- ⁴²⁴ De aanpak van het onderzoek is multidisciplinair en gebaseerd op die van twee al langer bestaande deelprojecten van de monitor, namelijk (a) onderzoek naar extreemrechtse formaties, dat overwegend sociaal-wetenschappelijk is en (b) onderzoek naar opsporing en vervolging van discriminatie, dat primair juridisch is.
- ⁴²⁵ Davidović et al., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', p. 170.
- ⁴²⁶ Ibidem, p. 176.
- ⁴²⁷ Ibidem, pp. 177-178.
- ⁴²⁸ Ibidem, p. 177.
- ⁴²⁹ Ibidem, p. 177.

⁴³⁰ Ibidem, p. 178.

⁴³¹ Ibidem, p. 190.

⁴³² Ibidem, p. 191.

⁴³³ Ibidem, pp. 179-181.

⁴³⁴ Ibidem, p. 191.

⁴³⁵ Ibidem, p. 181.

⁴³⁶ Ibidem, p. 191.

⁴³⁷ Ibidem, pp. 182-190.

⁴³⁸ R. Lawson, 'Wild, Wilder, Wildst, Over de ruimte die het EVRM laat voor de vervolging van kwetsende politici', *njcm-Bulletin* 2008, pp. 469-484.

⁴³⁹ Zij schrijven: 'De PVV is een relatief jonge partij met een navenant beperkte geschiedenis. Daardoor zijn de marges voor een afgewogen beoordeling smaller dan wij ons zouden wensen. Wetenschappers zouden de PVV liever op een wat langere termijn volgen. Hoe zou het de PVV bij een reeks van verkiezingen vergaan? Hoe zouden ledencongressen verlopen? En de verdere rechtsgang? Dergelijke vragen zijn nog niet te beantwoorden. Onze onderzoeksbevindingen zijn gebaseerd op een korte actualiteit en daardoor te beschouwen als een tussenbalans. Immers, het is waarschijnlijk dat in de nabije toekomst meer en specifiek wetenschappelijk onderzoek naar de PVV zal worden verricht. Wij hopen dat onze bevindingen daarbij van nut zullen zijn.' M. Davidović et al., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', p. 192.

⁴⁴⁰ Hof Amsterdam, 21 januari 2009, *LJN* BH0496.

⁴⁴¹ "Het hof heeft daarbij overwogen dat de gewraakte meningsuitingen van Wilders (ook zoals in beeld gebracht in zijn film *Fitna*) in onderlinge samenhang bezien naar Nederlands recht strafbaar zijn, zowel door hun inhoud als door de wijze van presenteren. Deze wijze van presenteren kenmerkt zich door eenzijdige, sterk generaliserende formuleringen met een radicale strekking, niet aflatende herhaling en een toenemende felheid, *waardoor er van haatzaaien sprake is*. (cursivering van mij, JvD). De meeste uitlatingen zijn in de opvatting van het hof tevens beledigend, nu zij de moslimgelovigen wezenlijk in hun religieuze waardigheid aantasten. In de opvatting van het hof heeft Wilders ook door de symbolen van het moslimgeloof aan te tasten wel degelijk de moslimgelovigen zelf beledigd." Hof Amsterdam, 21 januari 2009, *LJN* BH0496.

⁴⁴² Persbericht Arrondissementsparket Amsterdam, 12 september 2009.
http://www.om.nl/actueel/nieuws-_en/@151903/wilders_wordt/ (12 september 2009).

⁴⁴³ De PVV behaalde met 772.746 stemmen 16,97% van de stemmen, zie: *Uitslag van de verkiezing van de leden van het Europees Parlement van 4 juni 2009*, Den Haag: Kiesraad 2009.

⁴⁴⁴ Mudde, *The ideology of the extreme right*.

⁴⁴⁵ Geert Wilders en Martin Bosma, 'Nederland en Vlaanderen horen bij elkaar', *NRC Handelsblad* 7 juli 2008 en 'PVV: Balkenende moet meewerken aan opheffing België', *Elsevier* 15 mei 2009.

⁴⁴⁶ Zie http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=2180
Inbreng Geert Wilders APB 2009 (1e & 2e termijn), woensdag 16 september 2009.

⁴⁴⁷ Zie hiervoor tevens hoofdstuk 2.

⁴⁴⁸ Zie onder andere: A. Lucardie, 'Rechtsextremisme, populisme of democratisch patriotisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland', in: G. Voerman (ed.), *Jaarboek 2007*, Groningen z.j.

⁴⁴⁹ Zie Ton Zwaan, 'Het is zinvol om PVV en fascisme te vergelijken', *NRC Handelsblad*, 10 juli 2009.
http://www.nrc.nl/opinie/article2297515.ece/Het_is_zinvol_om_PVV_en_fascisme_te_vergelijken

⁴⁵⁰ 'CDA-prominenten sluiten samenwerking met PVV uit', *Trouw* 18 april 2009.
http://www.trouw.nl/nieuws/nederland/article2733010.ece/CDA-prominenten_sluiten_samenwerking_met_PVV_uit_.html

⁴⁵¹ In een brief, gedateerd op 10 februari 2009, werd Wilders namens het *Home Department* meegedeeld: 'The Secretary of State is satisfied that your statements about Muslims and their beliefs, as expressed in your film *Fitna* and elsewhere. Would threaten community harmony and therefore public security in the UK.'

⁴⁵² *De Volkskrant*, 13 oktober 2009 <http://www.volkskrant.nl/binnenland/article1302482.ece>

⁴⁵³ *De Volkskrant*, 13 oktober 2009 <http://www.volkskrant.nl/binnenland/article1302482.ece>

⁴⁵⁴ B. Schellenberg, 'Country Report Germany', In: Bertelsmann Stiftung (ed.), *Strategies for Combatting Right-Wing Extremism in Europe*. Gütersloh 2009, p. 182.

⁴⁵⁵ Schellenberg, 'Country Report Germany', p. 182.

⁴⁵⁶ J. Lubbock, *The beauties of nature and the wonders of the world we live in*, Londen 1892, p. 3.

⁴⁵⁷ De term 'formaties' gebruiken we voor het geheel van diverse typen organisaties en sociale verbanden, met een meer of minder formeel georganiseerd karakter, zoals (politieke) partijen of groeperingen, (jongeren)organisaties, splintergroepen, (actie)comités, internetfora, cliques, et cetera.

⁴⁵⁸ H. Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht*, Rotterdam 2008.

⁴⁵⁹ AIVD, *Jaarverslag 2008*, 2009.

⁴⁶⁰ Onder *formaties* verstaan we diverse typen organisaties en sociale verbanden met een extreemlinkse signatuur.

⁴⁶¹ Voor een beknopt overzicht van de opkomst en ontwikkeling van linkse ideologische stromingen en bewegingen in Nederland: P. de Rooy et al., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Nijmegen 1995; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002.

⁴⁶² De Rooy et al., *De rode droom*; J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam 1995; H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een*

generatieconflict, Amsterdam 1995; N. Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)*, Amsterdam 2003.

⁴⁶³ C.P. Middendorp, *Ideology in Dutch politics, the democratic system reconsidered (1970-1985)*, Assen/Maastricht 1991.

⁴⁶⁴ J. Ooijevaar en G. Kraaykamp, 'Links in beeld. Een explorerend onderzoek naar de sociale kenmerken van extreemlinks in Nederland', *Mens & Maatschappij*, 80,3(2005) pp. 239-256, aldaar 241; E.J. Hobsbawm, *Primitive rebels: studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*, Manchester 1971.

⁴⁶⁵ Kennedy (1995) beschrijft dit vertrouwen in de goede: morele en sociale kern van elk mens in de jaren zeventig als volgt. 'Het individualisme van de jaren zeventig liet zich heel goed verenigen met het collectivisme van diezelfde jaren. De mensen ervoeren dat destijds niet als tegenstrijdigheid. Dat de samenleving vrijer was geworden, betekende dat je je vrijwillig en op basis van een vrije keuze bij een collectief aansloot. Dat berustte op de optimistische veronderstelling dat een vrij individu uit zichzelf voor de gemeenschap kiest.'

⁴⁶⁶ R. Inglehart, *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton 1990. Ooijevaar en Kraaykamp, 'Links in beeld' tonen in hun empirische studie aan dat het opleidingsniveau van ouders de kansverhouding om extreemlinks te zijn vergroot. Voor economische hulpbronnen ligt het anders: een hoge beroepspositie van ouders (leidinggevend) verkleint de kansverhouding voor hun kinderen significant om extreemlinks te zijn. Die kansverhouding ligt dan weer hoger (meer kans voor kinderen om extreemlinks te worden) als ouders links stemmen en onkerkelijk zijn.

⁴⁶⁷ Volgens Ooijevaar en Kraaykamp, 'Links in beeld' is het eigen opleidingsniveau een belangrijke voorspeller van de kansverhouding al dan niet extreemlinks te zijn. Hoe hoger de opleiding, des te groter die kans. Werklozen, mensen met een grote interesse in de politiek, personen die niet stemmen en personen die zich niet tot een kerk rekenen en/of in een onkerkelijke gezinsomgeving zijn opgegroeid, hebben meer kans om extreemlinks te zijn. Een hogere beroepsstatus (leidinggevend) verkleint de kansverhouding om extreemlinks te zijn.

⁴⁶⁸ N.D. de Graaf, P. Nieuwbeerta en A. Heath, 'Class mobility and political preference: individual and contextual effects', *American Journal of Sociology*, 100(1995) pp. 997-1027; N.B. Andeweg, *Dutch voters adrift, on explanations of electoral change (1963-1977)*, Katwijk aan Zee 1982; A. Need, 'De overeenkomst in politieke voorkeuren van siblings: de invloed van individuele en familiekenmerken op politieke partijvoorkeur', *Mens & Maatschappij* 80(1995) pp. 304-320.

⁴⁶⁹ A. Anker, J.J.M. van Holsteyn, B. Niemoller en J.N. Tillie, 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin (eds.), *De Nederlandse kiezer (1989)*, Amsterdam 1992, pp. 177-250.

⁴⁷⁰ H.J. Achterhuis, 'Denken over terrorisme, rechtsstaat en democratie', *Socialisme en Democratie*, 10(2005) pp. 49-56.

⁴⁷¹ J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen*, Amsterdam 1994.

⁴⁷² Achterhuis, *Met alle geweld*; A. Verbij, *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland (1970-1980)*, Amsterdam 2005; Kennedy, *Nieuw Babylon*; Righart, *Eindeloze jaren zestig*.

⁴⁷³ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*; AIVD, *Het vuur van het verzet. Groeiende weerstand tegen het Nederlandse asiel- en vreemdelingenbeleid*, 2009.

⁴⁷⁴ AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁴⁷⁵ Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p 16 e.v.; Van Donselaar, *De staat paraat?* pp. 9-14; 192. e.v. Goffman, *The presentation of self*. Voor een kritische analyse van het aanpassingsdilemma: Fennema (1997).

⁴⁷⁶ J. Pekelder, *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland (1970-1980)*, Amsterdam 2007.

⁴⁷⁷ Verbij, *Tien rode jaren*. Voor een kritische bespreking: G. Voerman in: *NRC Handelsblad*, 8 april 2005.

⁴⁷⁸ Begin 2009 deed advocaat Moszkowicz aangifte tegen de kamerleden Van Bommel en Karabulut van de Socialistische Partij omdat die tijdens een pro-Hamas betoging zouden hebben opgeroepen tot een intifada tegen Israël. Van Bommel gaf op 16 januari 2009 aan van mening te zijn dat een intifada niet per se gewelddadig hoeft te zijn, maar karakteriseerde zijn oproep tot een intifada wel als 'onhandig'.

⁴⁷⁹ D. Pels, 'Populisme zit deze keer aan de linkerkant', *Trouw*, 18 november 2006; D. Pels, *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*, Amsterdam 2008; P. Midden-dorp, *Lange poten. Een jaar lang vreemdeling in Den Haag*, Amsterdam 2008. Zie ook het themanummer 'Wat Wilders wil' van *Spanning. Uitgave van het wetenschappelijk bureau van de SP*, 10,2(2008).

⁴⁸⁰ 'Marijnissen: SP is het meest democratisch', *Trouw*, 26 november 2007; 'Marijnissen: Wat nou niet democratisch?', *NRC Handelsblad*, 24 november 2007.

⁴⁸¹ Voorheen: NCPN-Jongeren.

⁴⁸² In januari 2008 verspreidden IS-leden posters en stickers met een afbeelding van Geert Wilders voorzien van het commentaar 'Extremist!'. Tot tweemaal toe zijn activisten gearresteerd, maar het Openbaar Ministerie is niet tot vervolging overgegaan. Deze zaak heeft veel media-aandacht gekregen.

⁴⁸³ De website AntiAntifa.net (een website van rechtse signatuur die informatie verzamelt over extreemlinks in Nederland) meldt over de IS: 'Een van de gevaarlijkste extreemlinkse organisaties in Nederland is de Internationale Socialisten (IS). Deze groep radicalen die voornamelijk actief zijn op Universiteiten en veelvuldig onder makkelijk beïnvloedbare studenten rekruteren staat bekend om zijn gewelddadige karakter. Ook bezit de IS de broodnodige linkse drop-outs voor het vuile werk en de knokploegen...'

⁴⁸⁴ P. Jafari, 'Autoritair socialisme?', *De Socialist*, juni (2001). Deze bron is aangehaald in Ooijevaar en Kraayvanger, 'Links in beeld'. Peyman Jafari, politicoloog en Iran-kenner aan de Universiteit van Amsterdam, is vooraanstaand lid van de IS.

⁴⁸⁵ Zie ook: S. Poldervaart (ed.), *Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam 2002. In reactie op het *Jaarverslag 2007* van de AIVD (gepubliceerd in 2008), dat niet of nauwelijks aandacht besteedde aan de anarchistische stroming binnen extreemlinks, verschijnt op de anarchistische website Hiram.nl het volgende bericht: 'Na twee decennia waarin het anarchisme in Nederland op sterven na dood leek, neemt door toedoen van een handvol internetactivisten de belangstelling voor libertair-socialistische en anarchistische ideeën in brede kring toe. De AIVD heeft geen aanwijzingen dat deze nieuwe generatie anarchisten (van wie sommigen overigens de leeftijd van zestig jaar gepasseerd zijn) plannen beramen voor gewelddadige acties, maar hun indringende pleidooien voor wat zij noemen 'ad hoc anarchisme' en voor het verwerpen van alle staatsmacht als 'moreel imperatief' vormen een reële bedreiging voor de legitimiteit van burgerlijk-democratische instituties en van de rechtsstaat, waarvan zij overigens het bestaan eenvoudigweg ontkennen ('ontisch anarchisme').' <http://www.hiram.nl/ipsedixit/artikel/1392/een-ander-jaarverslag-is-mogelijk>.

⁴⁸⁶ AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁴⁸⁷ W. Banning en H.E.S. Woldring, *Hedendaagse sociale bewegingen*, Amsterdam 1993; P. Lucardie, Lucardie, P. (1980). *The New Left in the Netherlands (1960-1977): A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and Germany*, (diss.) Kingston 1980; P. Lucardie, J. van der Knoop, W. van Schuur and G. Voerman, 'Greening the reds or reddening the greens? The case of the Green Left in the Netherlands', in: *Green Politics Three*, Edinburgh 1995, pp. 90-111. Poldervaart, *Leven volgens je idealen*; J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (eds.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam 2004.

⁴⁸⁸ AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁴⁸⁹ E. Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging (1964-1999)*, Amsterdam 2000; F.J. Buijs, *Overtuiging en geweld: Vreedzame en gewelddadige acties tegen de apartheid*, Amsterdam 1995; F. Demant, M. Sloodman, F. Buijs en J. Tillie, *Teruggang en uittrekking. Processen van deradicalisering ontleed*, Amsterdam 2008, pp. 35-47.

⁴⁹⁰ Medio 2008 zouden er in Nederland nog ongeveer 150 kraakpanden zijn en ongeveer 1500 actieve krakers: *NRC Handelsblad*, 30-8-2008 ('Er zijn nog maar 1500 krakers'). Zie ook: *Het Parool*, 27 augustus 2008. Witboekkraken.nl, 16-1-2009: 'Kraakend Nederland presenteert: 132 bladzijden met meer dan 80 kraakpanden in 20 steden'.

⁴⁹¹ Een meerderheid van de Tweede Kamer heeft zich achter het wetsvoorstel geschaard. De Partij voor de Vrijheid stemde voor nadat in het wetsvoorstel de strafmaat voor kraken was verhoogd. Hiermee lijkt het kraakverbod een feit te worden. Tijdens het Kamerdebat protesteerden krakers en sympathisanten op en om het Binnehoof. Er zijn verschillende arrestaties verricht. 'Kamermeerderheid voor kraakverbod', *Trouw*, 8 oktober 2009. Op <http://indymedia.nl/nl/2009/10/62229.shtml> een verslag vanuit de 'krakersbeweging'. Zie ook: 'Liever geen kraakverbod', *Parool*, 9 september 2009.

⁴⁹² Bijvoorbeeld: Demant et al., *Teruggang en uittrekking*.

⁴⁹³ Op het ogenblik ligt in Nederland een wetsvoorstel voor om kraken te verbieden. Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2009.

⁴⁹⁴ *De Telegraaf*, 7 juni 2008 ('Dode? Wanneer').

⁴⁹⁵ Nazi krakers in Monster, <http://kafka.antifa.net>, 6 oktober 2008.

⁴⁹⁶ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*; AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁴⁹⁷ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁴⁹⁸ Onder extreemrechts is de ontwikkeling van zogenoemde 'straatformaties' zichtbaar. Daarbij gaat het om extreemrechtse verbanden die geen formele organisatorische structuur kennen. Ze bestaan overwegend uit relatief jonge activisten met een aantal oudere personen als organisatorisch kader. Het gaat hier meestal om formaties met een zeer radicaal (neonazistisch) idee-engoed. Deze extreemrechtse straatformaties organiseren demonstraties of haken aan bij demonstraties en zijn dientengevolge een voor de hand liggend 'target' voor antifascistische actie.

⁴⁹⁹ NCTb, *Dreigingsbeeld terrorisme in Nederland*, 2008. 'We zoeken hem nog op', *De Pers* 25 augustus 2008.

⁵⁰⁰ Autonome neo-nazi's op de linkse toer?, <http://www.gebladerte.nl/11479f95.htm> 10 oktober

2008.

⁵⁰¹ *Trouw*, 1 september 2008 ('Demonstratie extreemrechts loopt uit op vechten met links').

⁵⁰² AFANederland.org, 23 mei 2009 ('Honderden Bosschenaren op de been tegen neonazi-demonstratie').

⁵⁰³ *De Gelderlander*, 12 november 2008 ('Linkse tegendemonstraties bij Lux').

⁵⁰⁴ AFANederland.org, 17 februari 2009 ('AFA voorkomt optreden extreemrechtse band').

⁵⁰⁵ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*; NCTb, *Dreigingsbeeld terrorisme in Nederland*.

⁵⁰⁶ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*. AFA zelf heeft op zijn website niet gereageerd op die rechterlijke uitspraak.

⁵⁰⁷ Van Donselaar en Rodriguez (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*; Van Donselaar, 'Inzake islamofobie'.

⁵⁰⁸ Voor de ontwikkeling in 2008: Van Donselaar en Rodriguez (eds.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, pp. 53-54.

⁵⁰⁹ Zie paragraaf 5.2.2.

⁵¹⁰ Opmerkelijk is dat in 2008 en 2009 Nederlands extreemlinks zich nauwelijks manifesteerde met acties rondom conferenties van de G8 en G20, zoals dat in eerder jaren duidelijk wel het geval was. Een actiedag in Dordrecht naar aanleiding van de top in Japan, begin juli 2008, verliep relatief rustig.

⁵¹¹ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵¹² AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁵¹³ http://www.aagu.nl/2009/AAGU_reacties_op_AIVD-rapport.html;
http://www.nos.nl/nosjournaal/artikelen/2009/10/12/121009_wsd.html.

⁵¹⁴ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*; AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁵¹⁵ *NRC Handelsblad*, 31 mei 2008 ('Nederlandse krakers zijn nog best braaf'); *Trouw*, 5 maart 2008 ('Kamer wil hard optreden tegen geweld van krakers').

⁵¹⁶ AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁵¹⁷ *NRC Next*, 'Website activisten meldt privédata ambtenaren', 20 mei 2008.

⁵¹⁸ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵¹⁹ NCTb wijst in de *Dreigingsbeelden terrorisme in Nederland* in 2008 en 2009 op het overnemen van linkse tactieken door extreemrechtse groeperingen. De NSA gedraagt zich tijdens demonstraties zoals zij dat van de antifascisten kennen. Zij lopen dan, in het zwart gehuld, in een blok en gebruiken vlaggen die veel lijken op die van antifascisten. Dergelijk mimegedrag lijkt in toenemende mate voor te komen, mede met het oogmerk media-aandacht te genereren.

⁵²⁰ AIVD, *Het vuur van het verzet*.

⁵²¹ Later in 2008 kwamen ook de huidige minister van VROM: Jacqueline Cramer en lid van de Tweede Kamer Rita Verdonk vanwege hun actieverleden onder politieke druk te staan.

⁵²² *De Volkskrant*, 4 september 2008.

⁵²³ *Trouw*, 6 september 2008 ('Hetzerige sfeer rondom de jaren '80').

⁵²⁴ *Trouw*, 5 september 2008 ('Wrokkige jacht op vroegere activisten').

⁵²⁵ *De Volkskrant*, 30 augustus 2008 ('Rechts ruikt zijn kansen').

⁵²⁶ 'de oud-kameraden mogen ons er graag aan herinneren dat het radicale actiewezen de Nederlandse natie onnoemelijk veel goeds heeft gebracht. Had dat zijn tanden niet laten zien, het land was bij wijze van spreken nu bezaaid geweest met kerncentrales. En vooral de kraakbeweging dienen wij te prijzen. Zonder haar belangeloze inzet was er geen sociale woning ooit nog gebouwd.' *Trouw*, 21 augustus 2008.

⁵²⁷ *NRC Handelsblad*, 30 augustus 2008.

⁵²⁸ K. Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England (1500-1800)*, Oxford 1983. A. Macfarlane, *The culture of capitalism*, Londen 1987, pp. 77-97.

⁵²⁹ S. Faber, *Strafrechtpleging en criminaliteit te Amsterdam, 1611-1813: de nieuwe menslievendheid*, Arnhem 1983.

⁵³⁰ E. Eskens, *Democratie voor de dieren. Een theorie van rechtvaardigheid*, Amsterdam/Antwerpen 2009.

⁵³¹ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵³² AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*. De AIVD definieert 'terrorisme' als: 'Het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.' Op dit ogenblik zegt de AIVD geen aanwijzingen te hebben dat het doel van dierenrechtenextremisten is om de bevolking angst aan te jagen of de maatschappij als zodanig met ernstige schade te ontwrichten teneinde maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of de politieke besluitvorming te beïnvloeden.

⁵³³ Een sprekend voorbeeld uit de jaren tachtig betreft het voormalige hoofd van het 'Anti-Bont Comité' (ABC), nu 'Bont voor Dieren', actief geweest bleek voor het 'Dierenbevrijdingsfront'. Hij zei daar zelf over tegen *NRC Handelsblad*: "Als campagneleider van het ABC moest ik soms reageren op DBF-acties. Dan distantieerde ik me van mijn eigen actie. Het ABC, zei ik dan, opereert alleen strikt legaal. Ik was actief geweest in het Dierenbevrijdingsfront en het bestuur van het Anti-Bont Comité wist dat sinds mijn aanhouding ook." Talrijk zijn bovendien de aanwijzingen dat het bestuur van ABC ook vóór de arrestaties al wist van de verwevenheid met het DBF (*NRC Handelsblad*, 29 november 2003).

⁵³⁴ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵³⁵ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵³⁶ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵³⁷ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵³⁸ <http://www.mdtb.nl/index.html>.

⁵³⁹ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵⁴⁰ <http://www.ravagedigitaal.org/index2.htm?2009/31/artikel.php~mainFrame>.

⁵⁴¹ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁴² Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵⁴³ Dit houdt in dat niet alleen het bedrijf dat hoofddoelwit is van legale en indirecte acties, maar ook bedrijven waar het betreffende bedrijf relaties mee onderhoudt zoals financiële relaties doelwit worden. Dit zijn bijvoorbeeld mensen/bedrijven die investeren in dierproeverijen en aandeelhouders (AIVD, *Dierenrechtenactivisme in Nederland: springplank voor europa*, 2007).

⁵⁴⁴ Voor alle duidelijkheid: het actuele beleid gaat uit van dat alle vormen van illegale activiteit (en niet alleen geweld) extremistisch zijn en niet te tolereren.

⁵⁴⁵ G. Smith Davidson, 'Single Issue Terrorism', *Canadian Security Intelligence Service Publication, Commentary No. 74*, 1998.

⁵⁴⁶ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁴⁷ Ibidem.

⁵⁴⁸ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵⁴⁹ Ibidem. Zie ook: AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁵⁰ Volgens het artikel 'Dierenactivist opereert vanuit Nederland' dat op 14 maart 2009 in *Trouw* verscheen, gebruiken radicale dierenactivisten Nederland steeds vaker als hun thuisbasis voor acties in andere landen, nu de harde kern van ALF in Groot-Brittannië is opgepakt, aldus een Britse respondent die jaren als infiltrant van de Britse politie actief was. Deze infiltrant spreekt ook over de financiering van extremistische dierenrechtenactiviteiten door legale organisaties (Dierenbescherming, Faunabescherming en dergelijke). Hiervan is volgens de AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland* geen sprake. Uit latere berichtgeving blijkt dat de respondent niet in opdracht van de Britse politie heeft gewerkt.

⁵⁵¹ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁵² Ibidem.

⁵⁵³ Ibidem.

⁵⁵⁴ NCTb, *Dreigingsbeeld Terrorisme in Nederland*, 2009.

⁵⁵⁵ <http://shacnederland.blogspot.com/2009/01/activisten-bezoeken-klanten-van-hls.html>.

⁵⁵⁶ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁵⁷ Ibidem.

⁵⁵⁸ In hoeverre de verandering in verschijningsvormen en werkwijzen toegeschreven kan worden aan de stringenter aanpak door binnen- en buitenlandse veiligheidsdiensten is op basis van openbare bronnen niet vast te stellen.

⁵⁵⁹ *Algemeen Dagblad*, 23 december 2008 ('aanslagen verschuiven van bedrijven naar personen – Brits geweld slaat over op de Nederlandse dierenactivisten'); *Trouw*, 23 december 2008 ('Britse toestanden in Wassenaar; Britten houden van dieren, maar het werd zelfs hen te dol').

⁵⁶⁰ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁶¹ Het hanteren van politiecijfers om een betrouwbaar beeld te krijgen van het daadwerkelijk aantal dierenrechtenactivisten en –extremisten, dan wel van het aantal incidenten heeft een aantal belangrijke beperkingen. Ten eerste is sprake van een zogenaamd 'dark number': lang niet alle incidenten zijn bij de politie bekend. Komen incidenten wel aan het licht, dan gaat dit, ten tweede, niet altijd gepaard met opheldering van de zaak. Dikwijls blijft onduidelijk wie verantwoordelijk is voor het betreffende incident. Ook al bestaat er een gegronnd vermoeden dat dierenrechtenactivisten of -extremisten verantwoordelijk zijn voor een incident, dan nog ontbreken geregeld bewijsmiddelen en kan aan de hardheid van het vermoeden getwijfeld worden. Ten derde kan het voorkomen dat een incident in verband wordt gebracht met dierenrechtenactivisme of -extremisme, terwijl het er in werkelijkheid niets mee te maken heeft. Andersom, ten vierde, kan het ook gebeuren dat incidenten die aan dierenrechtenactivisme of –extremisme zijn gerelateerd niet als zodanig herkend worden door de politie. Hier zit mogelijk een bron van onderrapportage. Ten slotte dient vermeld te worden dat binnen de Nederlandse politie de aandacht voor en registratie van incidenten met betrekking tot dierenrechtenactivisme c.q. extremisme relatief recent is geïntensiveerd. Hierdoor kunnen registratie-effecten ontstaan. Vanuit wetenschappelijk perspectief zijn de tijdreeksen die uit de politiegegevens kunnen worden afgeleid nog weinig betrouwbaar. Harde trends zijn er moeilijk uit af te leiden.

⁵⁶² AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁶³ Op 27 februari 2009 schreef *Trouw* in het artikel 'manifest dierenactivisten is bij voorbaat mislukt' dat de ernst van de acties van dierenbevrijders toeneemt. De eerste jaren waren de acties gericht op het bevrijden van dieren die in proeflaboratoria werden gehouden. De acties verruwden echter. In 1987 werd door het Dierenbevrijdingsfront een inbraak gepleegd bij een huidenhandelaar in Nederasselt. De administratie van de huidenhandelaar was het eerste doelwit. Een bonthandelaar bleek nog in het gebouw, hij werd geboeid en kreeg een doek over zijn hoofd. Het eerste slachtoffer. De miljoenen dode dieren in de grijpers leidden in de jaren negentig indirect tot brandstichtingen. Vooral wagens van slachterijen en vervoerders waren een doelwit. Bij de derde generatie activisten staan de homevisits volgens de krant centraal. Directeuren van bedrijven die te maken hebben met dierexploitatie worden lastiggevallen met verbaal geweld, bekladdingen van huis en soms bedreigingen. Ook in Groot-Brittannië, Scandinavië, België en Duitsland zijn toenemende gewelddadige activiteiten van kleine aantallen radicale dierenrechtenactivisten. De overgrote meerderheid van de vele miljoenen die pleiten voor een andere omgang met dieren kiest voor acties en activiteiten die aanzetten tot dialoog.

⁵⁶⁴ NCTb, *Dreigingsbeeld Terrorisme in Nederland*, 2009.

⁵⁶⁵ Achterhuis, *Met alle geweld*, p. 34.

⁵⁶⁶ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵⁶⁷ Ibidem.

⁵⁶⁸ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁶⁹ Ibidem.

⁵⁷⁰ 'Nederland uitvalsbasis dierenactivisten': www.nieuws.nl. De betrouwbaarheid van de bron staat ter discussie.

⁵⁷¹ Critici wijzen op het systematisch overbelasten van de parlementaire agenda door het stellen van veel Kamervragen door de Partij van de Dieren (zoals trouwens ook de Socialistische Partij en de Partij voor de Vrijheid doen). De Partij voor de Dieren wordt door deze of andere activiteiten echter niet in verband gebracht met de verscherping van tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen in Nederland (polarisatie), zoals bijvoorbeeld blijkt uit het recente kwartaalbericht 2009 van het Sociaal Cultureel Planbureau: CBO 2009/3. Wel maken burgers zich, aldus dit onderzoek, zorgen over polarisatie rondom de Partij voor de Vrijheid.

⁵⁷² AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁷³ Eskens, *Democratie voor de dieren*.

⁵⁷⁴ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁷⁵ Ibidem.

⁵⁷⁶ Ibidem.

⁵⁷⁷ 'Dierenactivisten op de vuist', *Parool*, 19 oktober 2009.

⁵⁷⁸ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*.

⁵⁷⁹ Op 7 april 2007 interviewt het *NRC Handelsblad* Frans de Waal, een Nederlandse primatoloog verbonden aan het Yerkes Regional Primate Research Center in Atlanta en de Emory University). In zijn boek *Van nature goed* ontvouwt De Waal zijn ideeën over de evolutionaire oorsprong van goed en kwaad in mens en dier. Destijds deed deze opvatting veel stof opwaaien, want daarmee ging De Waal in tegen de algemene opvatting dat de menselijke moraal een kwestie van cultuur is, gebaseerd op regels en afspraken. Tegenstanders verweten hem verregaand antropomorfisme, door dieren emoties toe te kennen. Nu ruim tien jaar later zijn er veel nieuwe gegevens beschikbaar gekomen over sociale interacties bij dieren. Nog steeds kan De Waal rekenen op veel weerstand, maar het wetenschappelijke klimaat lijkt in zijn voordeel aan het veranderen. Emoties bij dieren zijn niet langer taboe.

⁵⁸⁰ Naar aanleiding van Kamervragen en klachten van de Japanse regering heeft het ministerie van LNV begin november 2009 aangegeven van plan te zijn maatregelen te treffen om de Sea Shepard Conservation Society het recht te ontnemen om onder Nederlandse vlag te varen. Tegen deze voorgenomen maatregelen hebben burgers intussen diverse van petitie ingediend. De Partij voor de Dieren heeft naar aanleiding van deze zaak Kamervragen gesteld.

⁵⁸¹ Zoektermen die gebruikt werden zijn o.a.: dierenrechtenactivisme, dierenrechtenextremisme, dierenactivisme, dierenextremisme, dierenrechten en dierenwelzijn.

⁵⁸² AIVD, *Dierenrechtenactivisme in Nederland: grenzen tussen vreedzaam en vlammend protest*, 2004.

⁵⁸³ AIVD, *Dierenrechtenextremisme in Nederland*. De AIVD ziet in 2009 dat een verschuiving heeft plaatsgevonden in definities. Waar vroeger werd gesproken over (gewelddadig) dierenrechtenactivisme wordt nu vaker gesproken over dierenrechtenextremisme. In sommige landen, waaronder de Verenigde Staten, wordt volgens de nota zelfs gesproken van terrorisme. Opmerkelijk hierbij vindt de AIVD dat in het Verenigd Koninkrijk, toch de bakermat van de huidige manier van radicaal actievoeren en een land dat hiervoor forse straffen oplegt, het nog steeds heeft over 'domestic extremism' en nadrukkelijk niet over 'terrorism'. Hoewel de AIVD zich in 2009 zelf distantieert van de term 'terrorisme', zou zij het volgens bovenstaande passage niet geheel onlogisch vinden als in het Verenigd Koninkrijk wel de term gebezigd zou worden.

⁵⁸⁴ *Trouw*, 22 oktober 2003. Boon was tussen 1997 en 2004 hoogleraar aan de Universiteit Utrecht. Hij stond in 2006 op de regionale kandidatenlijst van de PvdD voor de Tweede Kamer verkiezingen (22 november 2006).

⁵⁸⁵ Aan de motie wordt geen gevolg gegeven, omdat de minister van BZK aangeeft dat niet gezegd is dat al het extreme gedachtegoed dat in de Postbus 51-campagne benoemd is, terrorisme is.